

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI**

№ 1

GƏNCƏ – 2025

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti: dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. Oruc Hüseynov,
k.e.d. İspəndiyar Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 03 aprel 2025 –ci il tarixli (protokol №08) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT**RIYAZIYYAT VƏ MEXANİKA**

- Cavadov E.M., Məmmədov E.M., Əhmədova S.Ş.** *Steam - təhsil və onun inkişaf perspektivləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.6
- Cavadov E.M., Hüseynov E.C.** *Steam təhsili sənaye 4.0 üçün innovativ texnologiya kimi*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.9
- Hüseynova Ş.N., Məmmədova C.M., Mustafayeva P.M.** *Riyaziyyat təlimində fərdiləşdirmə, səviyyə və peşə (profil) diferensiasiyasının vəhdətinin prinsipləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.12
- Neymətov N.Ə.** *Sobolev fəzaları və onun tətbiqləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.16

İQTİSAD ELMLƏRİ

- Adıgözəlova S.Y., Əzimova Ə.İ., Əliyeva G.Q.** *Göygöl rayonunda aqrar sektorun inkişafı*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.19
- Turabova G.S.** *Marketinqin bank sistemində rolu*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.24
- Həsənova M.C.** *Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması istiqamətləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.29
- Cəfərova X.R.** *Rəqəmsal iqtisadiyyat: yeni texnologiyaların təsiri və Azərbaycanın inkişaf perspektivləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.34

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

- Hüseynli H.** *Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun əhəmiyyəti*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.39
- Ismayilova E.C.** *Türkiye and the southern caucasus. geopolitical dynamics and cooperation*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.45
- Safarova Ch.G., Rzayeva T.Z.** *Socio-political situation in Ganja in the middle ages*...
DOI:10.30546/gdu.2025.1.50
- Şixəliyev E.A.** *XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda törədilən soyqırım cinayətlərində "Türklük məsələsi" əsas amil kimi*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.55
- Məmmədova Y.Q.** *Naxçıvan MSSR-in hüquqi statusunun təşkilində Moskva müqaviləsinin rolu*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.67
- Qardaşov R.Ə.** *Universitet kitabxanalarının informasiya məkanında inkişafı*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.75

PEDAQOGIKA

Aslanova Y.Ə. *Inklüziv təhsilin reallaşdırılmasında inklüziya mədəniyyətinin formalaşdırılması*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.81

Bayramova L.M. *Şagirdlərin aktiv idraki fəaliyyətinin psixoloji əsasları*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.86

Məmmədova L.A. *Azərbaycan milli fiziki tərbiyə sistemində mütəhərrik oyunların rolu*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.90

Nurməhəmmədi S.T. *Riyaziyyat təlimində yeni texnologiyalardan istifadənin didaktik əsasları*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.96

Pirverdiyeva G.İ. *İbtidai siniflərdə fənlərin əlaqəli tədrisinin imkanları*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.101

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

İsmayılov M.C. *Sivilizasiya konsepsiyasına qlobal baxış: dünya nizamının yenidən qurulması*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.107

Bayramova Z. V., Məmmədov N.A. *İdman fəaliyyətində psixoloji dayanıqlığın spesifik xüsusiyyətləri və psixotənzimləmə*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.112

İbrahimov C.H. *ART terapiyanın mahiyyəti və “hiperaktiv” uşaqlar üçün istifadə imkanları*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.117

Məmmədova P.Ə., Bağirova A.M. *Təhsil millətin gələcəyidir*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.121

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Əhmədova A.A. *Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində frazeologizmlər və onların üslubi xüsusiyyətləri*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.125

Əliyeva A.K. *Ailə-məişət mərasimləri*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.129

Hüseynova G.Ş. *Azərbaycan dastanlarının dilinin mənşəcə lüğət tərkibi*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.132

İsgəndərova V.Z. *Data jurnalistikasında etik mülahizələr: həqiqətin və sensasiyanın balanslaşdırılması*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.137

Abdullayeva S.A., Pashshanova U.N. *Die neuere deutsche literatur wissenschaft*....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.141

Quliyeva T.Ə., Abbasova N.B., Məmmədova A.E. *İngilis, azərbaycan və rus dillərində frazeoloji vahidlərin fərqli və oxşar məqamları*.....

DOI:10.30546/gdu.2025.1.147

- Həsənova L.R.** *Müasir ingilis dilində zaman formaları və onların işlənmə xüsusiyyətləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.151
- Qocayeva X.Ə.** *İngilis dilində intonasiyanın funksiyaları*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.157
- Xatirə Sultan** *Azərbaycan dialekt və şivələrində sözlərin məna transformasiyası və fuziallaşma probleminə bir baxış*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.162
- Bəylərova L.Q.** *Методические основы лингвострановедческого подхода к развитию устной речи студентов на начальном этапе изучения немецкого языка в вузе*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.169

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

- Hüseynov A.Ə., Ağayeva N.S.** *Universitetlərdə insan başının akvarellə təsvir edilməsi zamanı həll olan tədris məsələləri*
DOI:10.30546/gdu.2025.1.174
- Məmmədov Ş.M., Rəsulova E.Q.** *Silahsızlıq bədii metalışlamanın bir növü kimi*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.178
- Məhərrəmov S.B., Məmmədova F.F.** *N.Əliverdibəyovun xor əsərlərindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadənin imkan və yolları*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.183
- Rəfibəyli L.H.** *L.V. Bethovenin simfonik yaradıcılığı və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ondan istifadənin imkan və yolları*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.187
- Həsənova S.Z.** *Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarında təbiət mövzusunun təəcəssümü məsələləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.1.191

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT 371.3

STEAM - TƏHSİL VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ*Dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu, Məmmədov Elçin Misir oğlu**Əhmədova Samirə Şöhrəddin qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*elcin.55@bk.rusamireahmedova2264@gmail.com

Xülasə: Məqalədə STEAM təhsilinin əsas üstünlükləri, onun növləri və mütəxəssis hazırlığında rolu, təhsil konsepsiyasının əsas məqsədləri göstərilir. Bu yanaşma nəzəri və tətbiqi bacarıqların, yəni bir neçə bilik sahəsinin birləşməsinə əsaslanır.

Açar sözlər: STEAM, tədris metodu, təhsil, bacarıqlar, öyrənmənin populyarlaşması, layihə əsaslı öyrənmə, STEAM yanaşması, konsepsiya proqramı, yaradıcı istiqamət, sənaye inkişafı, nanotexnologiya.

Ключевое слово: образование, программа концепции, STEAM подход, нанотехнологии, программисты, креативное направление, промышленное развитие, навыки, популяризация обучения.

Key words: education, concept program, STEAM approach, nanotechnology, programmers, creative direction, industrial development, skills, popularization of education.

Dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər və texnologiyaların inkişafı XXI əsr mütəxəssislərinin yeni bacarıqlara malik olmasını tələb edir. Bu prosesdə ən önəmli innovativ yanaşmalardan biri də STEAM tədris metodudur. STEAM yalnız tədris proqramının tərkib hissəsi deyil, həm də şagirdlərin analitik, yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirən mühüm yanaşmadır.

Dünya təhsil sistemində özünə yer alan və qısa zamanda aktualıq qazanan STEAM təhsil metodu peşəkar səriştələrə malik mütəxəssis hazırlığında mühüm istiqamət kəsb etməkdədir. Elmin və texnologiyaların öyrədilməsində ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq STEAM təhsili praktik məşğələlər vasitəsilə elmi, texniki biliklərin gündəlik həyatda tətbiqini, bir sözlə XXI əsr bacarıqlarından istifadə olunmaqla yaradıcı öyrənməni təmin edir.

STEAM təhsil məsləhətçisi Vivet Pitelon Sparkes “STEAM nədir?” kitabında göstərir ki, STEAM beş fəndən – Elm (Science), Texnologiya (Technology), Mühəndislik (Engineering), İncəsənət (Art) və Riyaziyyat (Math) fənlərindən ibarət olan və fənlər arasında keçidi təmin edən bir modeldir. Şagirdləri XXI əsrə hazırlayan təhsil sisteminin mahiyyəti qısaca budur: düşün, gör, toxun və et. STEAM dərsləri zamanı şagirdlər bir-biri ilə ünsiyyətdə olur, xəyal qurur, komanda şəklində istehsal etməyi, problemlərə fərqli həll yolları tapmağı öyrənirlər. Nəticədə prosesin sonunda texnoloji bir məhsul ortaya çıxır.

Bu yanaşma nəzəri və tətbiqi bacarıqların birləşməsinə əsaslanır. O, eyni anda bir neçə bilik sahəsini əhatə edir.

STEAM təhsili fənlər arasında güclü məntiqi əlaqələr yaradır ki, bu da tələbələrə dünyaya qlobal miqyasda baxmağa, müxtəlif fəaliyyət sahələrində, məsələn, texnologiya müəllimində nümunələri və oxşarlıqları qeyd etməyə kömək edir.

Uğurlu mütəxəssis olmaq üçün ixtiraçı, alim, menecer, psixoloq və s. kimi bacarıqları birləşdirib inkişaf etdirmək lazımdır. Müəyyən bir problemi həll etmək üçün tələbələr intellektə və bacarıqlılığa diqqət yetirməlidirlər.

STEAM yanaşması “texniki” və “humanitar” zehniyyətin köhnəlmiş anlayışlarını məhv edir. STEAM təhsilinin ilkin məqsədi elmi sahədə öyrənməni populyarlaşdırmaq idi. İndi tələbələri yalnız texnologiyada deyil, həm də mühəndislik işlərində öyrətmək üçün STEAM kurikulumları hazırlanır. Təhsilə qoyulan sərmayələr təkcə kompüterlərlə məhdudlaşmır, onlar həmçinin müəllimlərin ixtisas proqramlarını da əhatə edir.

Bacarıqlara əsaslanan öyrənməyə diqqət yetirən texnologiya və əsaslı təlim planı tələbələrə xüsusi bacarıqlar əldə etməyə, onları sürətlə dəyişən dünya və gələcək iş proseslərinə hazırlayacaq düşüncə tərzini inkişaf etdirməyə kömək edir. STEAM təhsilinin köhnə modeli tələbələri texnologiya ilə işləməyə hazırladı. İndi bu, həyatımızın və işimizin ayrılmaz hissəsinə çevrilib.

Əgər biz şagirdləri dünən öyrətdiyimiz kimi bu gün də öyrətsək, onların sabahını oğurlayacağıq. Çünki STEAM-ın təhsil alanlara qazandırdığı bilik və bacarıqların onların peşəkar inkişafına, gələcək həyatına təsiri qaçılmazdır.

Ölkələrin STEAM proqramlarından istifadə təcrübəsini təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, bu texnologiya bilikləri gələcək bacarıqların (ünsiyyət, əməkdaşlıq, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq) inkişafı baxımından çox maraqlı və faydalıdır.

STEAM təhsilinin inkişaf perspektivləri arasında təhsilin fərdiləşdirilməsinin üç əsas istiqaməti, dizayn təfəkkürü, komanda işinə diqqət və qarışıq təlim formatı daxildir.

Uzunmüddətli perspektivdə STEAM təkcə universitetlərin deyil, həm də məktəblərin təhsil proqramlarının bir hissəsinə çevrilməlidir. Bu, vahid kadr hazırlığı sisteminin qurulmasına, bütün təhsil sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına, yerli elm və sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edəcəkdir.

Son bir neçə il ərzində innovativ iqtisadiyyat sferasında intellektual və yaradıcı fəaliyyətlə əlaqəli sənaye sahələri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir: kompüter texnologiyaları, virtual reallıq, dizayn, moda, reklam, animasiya və s.

Bütün dünyada kreativ sənayələr iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir və yaradıcı sənayələrdə gənclərin məşğulluğu artıq real sektordakı məşğulluğu üstələyir.

Bu dəyişikliklər təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr, yəni yaradıcılıq və bədii fənlərin təhsil proqramına daha çox daxil edilməsi zərurətini qoyur. Məsələn, bir universitetdə STEAM təkcə mühəndislik və təbiət fənlərinin deyil, həm də humanitar və yaradıcılıq fənlərinin daxil olmasını nəzərdə tutur: ədəbiyyat, dizayn, memarlıq, təsviri incəsənət, obyektlər və texnologiya.

Elmi və yaradıcılıq azadlığının ahəngdar birləşməsi beləcə əldə edilir. Qeyri-xətti təfəkkürün və təxəyyülün inkişafı sayəsində böyük musiqiçilər, yazıçılar və rəssamlar dünyaya ən böyük kəşflər verirlər. Məsələn, STEAM yanaşmasından istifadə etməklə tələbə öz fikrini müdafiə etmək, tənqid etmək, səriştəsini artırmaq, bacarıqlara yiyələnmək, yeni dizayn prinsiplərini tətbiq etmək, marketinqi inkişaf etdirmək, yaradıcı potensialı artırmaq kimi problemləri həll edə bilər.

Bir çox ölkələrdə STEAM təhsili prioritet istiqamətə çevrilir, çünki yüksək texnologiyalı sənayələrdə mühəndis və mütəxəssislər çatışmazlığı var, bio və nanotexnologiyalarla bağlı yeni-yeni peşə sahələri meydana çıxır.

Tikiş texnologiyası müəllimi yaxşı bilməlidir: tikiş avadanlığı, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları, məmulat hazırlamaq üçün materialın keyfiyyəti, istifadə olunan sapların keyfiyyəti və çeşidi, məhsulun dizaynı, etika, estetika, işıq kontrastı və onların birləşməsi, modelləşdirmə, dizayn və yalnız bundan sonra o, yeni, gözəl modellər yaratmağa qadir olan yaxşı mütəxəssis olacaq, çünki texnologiya elmi bilikləri praktikada sınağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü və Elm və Təhsil Nazirliyinin dəstəyi ilə 2019-2020-ci tədris ilindən start götürən "STEAM Azerbaijan" layihəsinin tətbiqinə başlanılması respublikamızda STEAM təhsilinə marağı daha da artırmışdır. Respublikamızın əksər məktəblərdə STEAM layihələrinin tətbiqinə başlanılmışdır.

"STEAM-Azərbaycan" layihəsinin dəstəyi ilə 2023-ci ildə Gəncə Dövlət Universitetində də STEAM Mərkəzi yaradılmış, STEAM kursu bir neçə ixtisasın tədris planına seçmə fənn kimi daxil edilmişdir və bu sahədə müxtəlif təlim və proqramlar təşkil edilir. Kafedramızda STEAM-in elmi-metodiki, pedaqoji və nəzəri əsasları araşdırılır və müvafiq tədris resursları hazırlanır.

Hesab edirik ki, STEAM təhsil metodunun tətbiqi respublikamızın iqtisadi və sosial inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Gələcəyin ən uğurlu peşəkar mütəxəssisinə çevrilmək və sərhədsiz imkanlara malik olmaq istəyən hər kəs yolunu STEAM təhsilindən başlamalıdır. Bu təhsil metodu üzrə ixtisaslaşmaq üçün istər orta, istərsə də ali təhsil məktəblərində STEAM mövzularına yaxşı yiyələnmək vacibdir.

Prezident cənab İlham Əliyevin: "Elə peşələr var ki, 5 ildən sonra sıradan çıxacaq, yeni peşələr meydana çıxacaq. Kadr potensialımız imkan verməlidir ki, dünyada gedən sənayeləşmə, Dördüncü Sənaye İnqilabı ilə bağlı proseslər daim Azərbaycanın inkişafını təmin etsin" fikirləri də bir daha təsdiq edir ki, STEAM təhsil sisteminin ölkəmizin iqtisadi inkişafına verəcəyi töhfələr böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. E.M.Cavadov, R.F.Məmmədova. STEAM interaktiv təhsil. Dərs vəsaiti, Bakı,2024
2. Т.И.Анисимова, Ф.М. Сабирова. Теория и практика реализации STEAM-образования. Санкт-Петербург, 2024
3. [Doç. Dr.M.Sencer Çorlu, Ezgi Çallı](#). STEM kuram ve uygulamalarıyla. İstanbul, 2017
4. С.К.[Корнеев](#). STEM. Учебник. Москва, 2024
5. А.С.Тен. Новые тенденции в современном образовании. Электр. ресурс. <http://zkoipk.Kz/ru2016 SMART/2541-conl.html>.

STEAM - ОБРАЗОВАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

*Джавадов Елчин Магомед оглы, Маммедов Елчин Мисир оглы,
Ахмедова Самира Шохраддин кызы
Резюме*

В работе указаны основные преимущества STEAM образования, его виды и роль в подготовке специалистов, основные задачи концепции образования. Подход основан на сочетании теоретических и прикладных навыков, т.е нескольких областей знаний.

STEAM - EDUCATION AND ITS DEVELOPMENT PERSPECTIVES

*Javadov Elcin Mahammad, Mammadov Elcin Misir,
Axmedova Samira Shoxraddin
Summary*

The paper indicates the main advantages of STEAM education, its types and role in the training of specialists, the main tasks of the concept of education. The approach is based on a combination of theoretical and applied skills, i.e. several areas of knowledge.

Rəyçi dos. E.K.Yaqubov

*ÜTF və texnologiya kafedrasının 16 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 03 fevral 2025-ci il*

UOT 371.3

**STEAM TƏHSİLİ SƏNAYE 4.0 ÜÇÜN INNOVATİV
TEKNOLOGİYA KİMİ**

Dos.Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu, Hüseynov Elbrus Calal oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
elcin.55@bk.ru

Xülasə: *Məqalə layihə əsaslı öyrənmə misalında STEAM təhsilinin layihələndirilməsi modelinin işlənilib hazırlanmasına həsr olunmuşdur.*

Açar sözlər: STEAM, incəsənət, yaradıcılıq, layihə əsaslı öyrənmə

Ключевое слово: STEAM, искусство, творчество, проектное обучение

Key words: STEAM, art, creativity, project based learning

Zaman keçdikcə insanlar yeni texnologiyalar mənimsəyir və bu da sənaye çevrilişinə-inqilaba səbəb olur. XXI əsrdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində Dördüncü Sənaye İnqilabının baş verdiyi şəraitdə Azərbaycanın bu yenilikləri tətbiq etməsi zərurət təşkil edir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 6 yanvar 2021-ci ildə global iqtisadiyyatda cərəyan edən trendləri diktə edən, rəqabət qaydalarını dəyişən Dördüncü Sənaye İnqilabı barədə fərman verdi.

Dördüncü Sənaye İnqilabı fiziki, rəqəmsal və bioloji müstəvilər arasındakı sərhədlərin çulğalaşmasını təsvir etmək üsuludur. Bu, süni intellekt (AI), robototexnika, əşyaların interneti (IoT), 3D çap, gen mühəndisliyi, kvant hesablamaları və digər texnologiyalarda irəliləyişlərin birləşməsidir.

Dördüncü Sənaye İnqilabı (Sənaye 4.0) informasiya texnologiyalarının sənayeyə kütləvi şəkildə tətbiqinə, biznes proseslərinin geniş miqyaslı avtomatlaşdırılmasına və süni intellektin yayılmasına əsaslanan istehsalə yeni yanaşmanı nəzərdə tutur.

Sənaye 4.0 adlanan ən son texnoloji inqilab təhsilin prioritetlərini dəyişir və yeni modellər doğurur. Bu modellərin qurulmasının əsasını aşağıdakı innovativ proseslər təşkil edir: təhsilin rəqəmsallaşdırılması, öyrənmənin fərdiləşdirilməsi, layihə əsasında təlim, formal və qeyri-rəsmi təhsil növlərinin inteqrasiyası, tələbələrin əməkdaşlıq etməsi üçün yaradıcı məkanların yaradılması, iqtisadiyyatın və sənayenin real sektorunun nümayəndələri ilə tədqiqat və təhsil mərkəzləri şəklində universitetlər arası platformaların yaradılması.

Sadalanın proseslər təhsilin özündə köklü dəyişiklik olmadan mümkün deyil. Bu gün bir sıra ölkələrdə (Avstraliya, Böyük Britaniya, İsrail, Kanada, Çin, Sinqapur, ABŞ və s.) STEAM adlanan təhsil modeli populyarlaşıb. Onun konsepsiyası STEM təhsili ideyasına (science-elm, technology-texnologiya, engineering-mühəndislik, mathematics-riyaziyyat) əsaslanır, lakin onun strukturuna yaradıcı fənlərin (art-incəsənət) daxil edilməsini də nəzərdə tutur. Bu, nəinki təhsilin məzmununu zənginləşdirir, həm də tələbələrin təlim keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Elmi, texniki və yaradıcılıq (humanitar) sahələrinin birləşməsi təhsil prosesini tələbələr üçün daha səmərəli və faydalı edir. Beynin hər iki yarımkürəsinin eyni vaxtda aktiv işi həm məntiqi ("sol" yarımkürə), həm də intuitiv, yaradıcı ("sağ" yarımkürə) tərəkürün inkişafını təmin edir. Bu səbəbdən insanları "texniki" və "humanitar"a bölmək düzgün deyildir, hər hansı bir sahədə təhsilin məzmunu beynin hər iki yarımkürəsinin inkişaf etdirən texniki və humanitar fənləri ahənglə birləşdirməlidir ki, bu da sənaye üçün mütəxəssis hazırlamağın zəruri şərtidir.

Təhsil sahəsində çoxşaxəli inkişaf metodlarından istifadə ideyası mövcuddur. Məsələn, uşaqlarda sosial və emosional bacarıqların inkişafını nəzərdə tutan SEL (Social emotional

learning - Sosial emosional öyrənmə) konsepsiyası vardır ki, bu da “gələcəyin insanları”nın yetişdirilməsi üçün diqqət mərkəzindədir. Bundan başqa, fenomen əsaslı öyrənmə və PBL (Project based learning - Layihə əsaslı öyrənmə) öyrətmə metodu, o mənada STEM-ə bənzəyir ki, burada bir mövzu üzərində oxuyarkən və ya işləyərkən müxtəlif fənləri birləşdirməyə cəhd edilir. Qeyd olunan PBL metodologiyası və STEM konsepsiyası əsasən texniki fənlərin humanitar fənlərlə möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də məntiqi addım belə birliyi “qanuniləşdirmək”, fərdi inkişafın yaradıcı aspektini STEM-in sırf texniki konsepsiyası ilə əlaqələndirməkdir. Elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyatla yanaşı, “art” (art – incəsənət) komponentlərinin olduğu sistemlər belə ortaya çıxdı - bu tam hüquqlu, qurulmuş və özünü təmin edən bir fenomen kimi ən çox yayılmış STEAM metodologiyasıdır.

Ümumiyyətlə, bu iki konsepsiyanın - “təmiz” STEM və yaradıcı komponentlə STEAM-in perspektivlərini qiymətləndirsək, onlardan birincisinə, yəni STEM-ə ötən əsrin sonlarında daha çox tələbat olub. STEAM isə təkcə bu günün deyil, həm də gələcəyin çağırışlarına adekvat və effektiv şəkildə cavab verə bilər. Burada söhbət ondan gedir ki, iş proseslərinin əhəmiyyətli bir hissəsi artıq avtomatlaşdırıla bilər və gələcəkdə, analitiklərin proqnozlaşdırdığı kimi, getdikcə daha çox peşə risk zonasına düşəcək, bir-birinin ardınca yox olacaq və onları süni peşələr əvəz edəcək.

Dördüncü Sənaye İnkilabının Azərbaycanda sürətlə yayılması fonunda məktəblərdə son illərdə rəqəmsal texnologiyalardan fəal şəkildə istifadə edilir: sinif otaqları kompüterləşdirilib, sürətli internetdən yararlanırıq, elektron jurnallar artıq bir çox məktəblərdə tətbiq olunur, STEAM dərsləri tədris olunur. Dördüncü Sənaye İnkilabının dövründə həm yaşlı, həm də gənc nəsil yenilikləri tətbiq etməklə onlardan faydalanmağı bacarmalıdır.

Azərbaycanda bu sahədə lazımı addımlar atılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də iqtisadiyyatın texnoloji tutumluğunu artırılması, gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələrin verilməsi əsas məqsədlər sırasındadır.

Süni intellekt, Big Data, əşyaların interneti və digər rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqininə əsaslanan “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) üçün ölkəmizdə konsepsiya hazırlanır.

Universitetlərdə Dördüncü Sənaye İnkilab texnologiyaları ilə əlaqəli “Süni intellekt”, “Robotlar və robototexniki sistemlər”, “Mexatronika və robototexnika mühəndisliyi”, “Verilənlərin təhlili (Data analitikası)” ixtisasları üzrə kadr hazırlığı aparılır. Eyni zamanda, ölkəmizdə Dördüncü Sənaye İnkilabı texnologiyaları ilə bağlı müxtəlif laboratoriyalar fəaliyyət göstərir. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin İKT-nin Tətbiqi və Tədrisi Mərkəzində “Microsoft” şirkətinin dəstəyi ilə “Əşyaların İnterneti” (IoT) laboratoriyası qurulmuş və gənclərə IoT üzrə təlimlər keçirilir, müxtəlif həllər və real prototiplər hazırlamaq üçün imkanlar yaradılır. Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən STEAM layihəsi çərçivəsində ümumtəhsil məktəbləri robot, 3D printer və s.kimi avadanlıqlarla təmin edilir.

Bütün bunlar ölkə gənclərini Dördüncü Sənaye İnkilabı dövrünə hazırlamaq üçün əhəmiyyətli addımlardır.

Ədəbiyyat

6. E.M.Cavadov, R.F.Məmmədova. STEAM interaktiv təhsil. Dərs vəsaiti, Bakı,2024
7. Т.И.Анисимова, Ф.М.Сабирова. Теория и практика реализации STEAM-образования. Санкт-Петербург, 2024
8. С.К.[Корнеев](#). STEM. Учебник. Москва, 2024

9. А.М.Алексанков. Четвертая промышленная революция и модернизация образования: международный опыт. Стратегические приоритеты. № 1(13), 2017, с. 53-69.
10. А.В.Фролов. Роль STEM-образования в «новой экономике» США. Вопросы новой экономики. № 4 (16), 2010, с. 80-90.

**STEAM-ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ
ДЛЯ ИНДУСТРИИ 4.0**

Джавадов Елчин Магомед оглы, Гусейнов Эльбрус Джалал оглы
Резюме

Статья посвящена разработке модели проектирования образования STEAM на основе проектного обучения.

**STEAM EDUCATION AS AN INNOVATIVE TECHNOLOGY
FOR INDUSTRY 4.0**

Javadov Elcin Mahammad, Huseynov Elbrus Calal
Resume

The article is devoted to the development of a model for designing STEAM education based on project based learning.

Rəyçi professor M.B.Cəfərov
ÜTF və texnologiya kafedrasının 16 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 05 sayı protokolu
Daxil olma tarixi 24 yanvar 2025-ci il

UOT:51.

RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ FƏRDİLƏŞDİRMƏ, SƏVİYYƏ VƏ PEŞƏ (PROFİL) DİFERENSİALLAŞDIRILMASININ VƏHDƏTİNİN PRİNSİPLƏRİ

*Hüseynova Şərafət Nəriman qızı, Məmmədova Cəbərüd Müzəffər qızı
Mustafayeva Pərvin Mayıl qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
guseinovash@gmail.com*

Xülasə: *Bu işdə orta məktəb riyaziyyat təlimində peşə (profil) diferensiallaşdırmasının əsas variantları açıqlanmışdır. Diferensiaslaşmanın ikinci səviyyəsi peşə (profil) diferensiallaşmasının həyata keçirilməsinin forma, metodları və fərdiləşmə ilə peşə diferensiallaşmasının əlaqəsi şərh olunmuşdur. Eyni zamanda orta şagirdlərin tədris fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsinin təlimin diferensiallaşdırılmasının əsası olması göstərilmişdir.*

Açar sözlər: diferensiallaşma, təlim, pillə, profil, səviyyə, riyaziyyat.

Ключевые слова: дифференциация, обучение, ступень, профиль, уровень, математика.

Key words: differentiation, training, step, profile, level, mathematics.

Diferensiallaşdırma anlayışı belə başa düşülməlidir ki, hər bir şagird təlim sistemində əvvəlcə minimum ümumtəhsil hazırlığı təmin olunmalı və daimi dəyişən həyat şəraitində bu və ya digər istiqamətdə təhsilini davam etdirmək hüququ qazanır. Riyaziyyat təlimində diferensiallaşdırma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu əhəmiyyət fənnin təbiətindən irəli gəlir. Riyaziyyat təliminin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, burada orta səviyyə yoxdur. Bir qrup şagird riyaziyyatı çox yaxşı mənimsəyir. Belə bir boşluğu doldurmaq üçün təlimin diferensiallaşdırılması çox zəruridir və maqnit qütbünün yaxınlaşmasını həyata keçirmək mümkündür.

Təlimin diferensiallaşdırılması təlimin metodik sisteminin bütün komponentlərini və məktəbin bütün təhsil pillələrini əhatə etməlidir. Diferensiallaşmanın iki formada həyata keçirilməsini mütəxəssislər təklif edir. Birinci növ diferensiallaşmanın mənası ondan ibarətdir ki, bir sinifdə təhsil alan şagirdlər eyni dərsləklə, eyni proqramla, ancaq müxtəlif səviyyələrdə materialları mənimsəyirlər. Burada əsas faktlar mütləq hazırlıq səviyyəsidir. Bu səviyyəyə çatmalı yəni minimum proqramı yerinə yetirilməlidir. Bu baza əsasında materialın daha dərindən mənimsənilməsi prosesi başlayır. Pedaqoji və metodiki ədəbiyyatda bu növ diferensasiya səviyyə diferensiyasiyası adlanır. İkinci növ diferensasiya məzmun diferensasiyasıdır. Bu növ təlimdə şagirdlər müxtəlif proqramlar, dərsləklər üzrə işlər, materiallar şərhin məzmununa və dərinliyinə görə fərqlənir.

Təlimin ikinci pilləsində mütəxəssislər səviyyə diferensiallaşdırmanın aparıcı rola malik olması və yuxarı siniflərdə profil diferensiallaşdırılmasına hazırlıq mərhələsi olması fikrini açıqlayırlar.

Təlimin üçüncü pilləsinə isə profil diferensiallaşdırılması aparıcı rol oynayır və səviyyə diferensiallaşdırılmasının gücü bir qədər azalır. Bununla belə təlimin ikinci pilləsində hər iki diferensiallaşmanın həyata keçirilməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini şagirdin çevik hərəkət imkanlarının genişlənməsi imkanlarını metodistlər tez-tez gündəmə gətirirlər. Burada əsas istiqamət profil diferensiallaşmanı fakultativlər və dərnləklər yolu ilə həyata keçirilməsinə üstünlük verilir. Bu forma riyaziyyata daha çox maraq göstərən, nəzərdə tutulur. İndi isə hər iki diferensiallaşma üzərinə bir qədər ətraflı dayanacaq.

Səviyyə diferensiallaşması. Təlimə diferensial yanaşma problemi uzun illərdir ki, tədqiq olunur və həmişə pedaqogikada və metodikada ona geniş yer verilir.

Son illər konseptual ideaların meydana gəlməsi və inkişafı xüsusi halda riyaziyyatdan təlimin mütləq nəticələrinin planlaşdırılması bütün metodiki sistemin yenidən qurulmasını diferensial təlim probleminə yeni baxışı müasirləşdirir. Bizim aşağıda təklif etdiyimiz səviyyə diferensiallaşması konsepsiyası yeni konsepsiya olmaqla metodika ilə məşğul olan elmlərin son nailiyyətləri və nəticə nəzərə alınmış əənəvi baxışlara yeni münasibət, yaranmış stereotiplərdən imtina nəzərə alınmışdır. “Səviyyə diferensiallaşması” termini, anlayışı pedaqoji leksikona yeni daxil olmuş və bu faktiki olaraq “daxili diferensiallaşma” anlayışı əvəz etmişdir. Ənənəvi olaraq diferensial yanaşma şagirdlərin şagirdlərin pedaqoji pedaqoji-psixoloji fərqlənmələrinə əsaslanmaqla bütün şagirdlər üçün vahid yekun tədris məqsədləri öz qüvvəsində qalır. Diferensiallaşdırmanın əsas məğzi isə təlimin elə forma və metodlarını seçməkdən ibarətdir ki, bunun əsasında bütün şagirdlər fərdi və ya qrup halında proqramı eyni səviyyədə (onun üçün nəzərdə tutulmuş) mənimsəyə bilsin. Ancaq məlumdur ki, belə məsələnin həlli həmişə rahat həll olunmur. Burada həm də diferensial yanaşmanın adekvat mexanizmi olmadığından şagird qruplarının formalaşdırılması onların xüsusiyyətləri və psixikaları haqqında tam elmi nəticələrə yox, müəllimin subyektiv rəyinə görə həyata keçirir. Bu isə təbiidir ki, çox vaxt metodiki səhvlərə gətirib çıxarır, diferensial yanaşmanın effektivini aşağı salır. Deməli, bu sahədə düşünmək lazımdır.

Bizim yeni yanaşmanın prinsipi ondan ibarətdir ki, səviyyə diferensiallaşdırılması təlimin nəticələrinin planlaşdırılmasına əsaslanır, mütləq hazırlıq səviyyəsi aşkar şəkildə açıqlanır və bu əsasda riyaziyyatı daha yüksək səviyyədə öyrənmək yolları formalaşdırır. Bu vəziyyəti başa düşən, özünün imkanlarını nəzərə alan şagird tədris materialının mənimsənilməsinin həcmi və dərililiyini özü seçə bilir, tədris yükünü tənzimləyə bilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsi də diferensial yanaşma kimi təlimin diferensiallaşdırılmasının əsası mütləq hazırlıq səviyyəsinin seçilən prinsipi təşkil edir. Səviyyə diferensiallaşdırılmasının effektiv və nəticəli həyata keçirilməsi üçün bir neçə mühüm şərt qeyd edək.

Birinci materialın mənimsənilməsinin mütləq səviyyəsi ilk növbədə minimum biliklər səviyyəsi anlamı hər bir şagird üçün aydın və şəffaf olmalıdır, çünki hər bir təlim prosesində diferensial təlimin də müvəffəqiyyəti ilk növbədə şagirdlərin dərk etmə fəallığından asılıdır. Əgər məqsəd aydınsa və bu şagirdin gücü daxilindədirsə və bu işin nəticəsi həvəsləndirilirsə, onda yeniyetmə üçün bundan təbii heç nə yoxdur və o, vəzifəsini yerinə yetirməyə səy göstərəcəkdir.

Növbəti mühüm şərt təlim səviyyəsi ilə tələbkarlıq səviyyəsi arasında müəyyən “qayçının” olmasıdır. Materialın mütləq mənimsənilməsi səviyyəsi ilə tədrisin təşkilinin aparılmasının səviyyəsinə eyniləşdirmək olmaz. Diferensial yanaşma metodunda hər bir şagird dolğun tədris prosesi keçməlidir. Bu baxımdan təlimin ikinci pilləsində müxtəlif səviyyələrə cavab verən müxtəlif dərsliklər yox, bir dərslik olmalı, ancaq bu dərslikdən materialın müxtəlif səviyyələri açıq şərh olunmalıdır.

Səviyyə diferensiallaşmasının bir mühüm şərti də ondan ibarətdir ki, təlimdə ardıcılıq və şagirdin seçdiyi səviyyə üzrə irəli getməsi təmin olunmalıdır.

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması və məzmunu da seçilmiş təlim səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Nəzarət ilk növbədə dövlət tələbi kimi bütün şagirdlər tərəfindən təlimin mütləq nəticələri müvəffəqiyyətinin yoxlanılmasını əhatə etməli, daha sonra yüksək səviyyə tələbi ilə tamamlanmalıdır. Bu zaman mütləq tələblər səviyyəsi alternativ qiymətləndirmə ilə məqsəduyğundur (məqbul/qeyri-məqbul), yüksək səviyyə üçün isə qiymətləndirmə (“4” və “5”) məqsəduyğundur. Nəhayət, daha bir vacib şərti qeyd edək.

Bunun əsasında diferensial təlim daha effektiv olur, onun təsiri güclənir. Bu hər bir şagird tərəfindən səviyyənin könüllü şəkildə seçilməsi və hesabat verməsidir. Təlimin diferensiasiyasının əsas istiqamətini biz mobil qrupların formalaşdırılmasında görürük. Qrupun seçilməsi ilk növbədə mütləq hazırlıq səviyyəsinin müvəffəqiyyət kriteriyası əsasında aparılmalıdır. Bizim təklif etdiyimiz yanaşma ənənəvi yanaşmadan kifayət qədər üstünlükləri ilə fərqlənir. Bu yanaşma müəllimə diferensial işin təşkili və məzmununun seçilməsi üçün oriyentir verir, bu işin məqsədyönlü olmasını təmin edir, şagirdlərin qruplara ayrılması obyektiv xarakter alır. Bu yanaşma təlimin demokratikləşməsi və humanistləşdirilməsi şərtlərinə tam uyğundur.

Profil diferensiasiyası. Yuxarı siniflərdə təlimin diferensiasiyası zəruridir və sistemlik xarakter alır. Dövlət bazis tədris planına müvafiq bu iş seçmə kurslarının açılması və peşə (profil) təlimi ilə həyata keçirilir. Təlimin bu hissəsi riyaziyyat məcburi fənnlər blokuna daxildir, ancaq şagirdin ümumtəhsil hazırlığında xüsusi çəkisi müxtəlifdir. Həm ayrılan saatların miqdarına görə, həm də baxılan materialın əhatəsinə və dərinliyinə görə təlimin üçüncü mərhələsində riyaziyyatın iki növ kursu tədris edilə bilər.

1. Ümummədəni iriyentirli kurs (bu kursu şərti olaraq A kursu adlandırmaq). Bu kursda riyaziyyata ümumtəhsil elementi kimi baxılır.

2. Yüksək səviyyəli kurs. Bu kursu öyrənənlər qarşısına gələcəkdə də riyaziyyatla məşğul olmaq və ya seçdikləri peşədə riyaziyyatın mühüm rolunu dərk edən şagirdlər.

Yüksək səviyyəli kursun iki növünü qeyd etmək olar.

a) B kursu –bu kurs o şagirdlər üçün nəzərdə tutulur ki, onlar üçün riyaziyyat aparat rolunu oynayır.

b) C kursu- bu kurs o şagirdlər üçün nəzərdə tutulur ki, onlar üçün riyaziyyat əsas dərkətmə vasitəsidir.

Beləliklə, bizim fikrimizcə təlimin üçüncü mərhələsində üç əsas riyaziyyat kursunun (A,B,C) keçilməsi məqsədəuyğundur.

Bir çox mütəxəssislər və metodistlər təlimin diferensiasiyasının həll problemini riyaziyyatı dərinləndirən öyrənən siniflərin açılması ilə görürlər. Bu təbbidir ki, təlimin diferensiasiyasının maraqlı və mühüm istiqamətlərindən biridir, yalnız bu yolla qarşıya qoyulan problemi həll etmək olmaz. Birinci belə diferensiasiyamanı yalnız yuxarı siniflərdən başlamaq olur, lakin məlumdur ki, şagirdlərin riyaziyyata marağı daha formalaşdırılmalıdır. İkincisi heç də hər yerdə “riyaziyyat” sinifləri açmağa imkan və şərait yoxdur, üçüncü xüsusi təmayüllü məktəblərin də təlimin diferensiasiyasına ehtiyacı vardır. Deməli, bu deyilənlər mütəxəssisləri məcbur edir ki, riyaziyyat təliminin elə metod və üsulları təklif etsinlər ki, bu metodun köməyi ilə hər bir şagirdin şəxsi inkişaf keyfiyyətlərini nəzərə alsın və eyni zamanda zəruri riyazi baza təhsili əldə edə bilsin. Bu metod həm də bəzi şagirdlərin riyazi qabiliyyət və bacarığının aşkarlanmasına xidmət etməli, riyaziyyatın onun maraq dairəsinə daxil olmasına kömək etməlidir. Bu metod və üsulların hazırlanması yalnız şagirdin və ya şagirdlər qrupunun tədrisi riyazi fəaliyyətinə fərdi yanaşma əsasında həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Математика в школе jurnalları: 1988, N5; 1989, N 3,4; 1990, N3, 4, 5; N 4, 5, 6; 1993, N 2; 1994, N 1, 2, 3.
2. Бутузов Ф.В. и др. «Математика- 10» М.1990.
3. Гуревич К.М. «Умственное развитие школьников» М 1992.
4. А.Адигözəlov-Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı 2006.
5. Инге Унт «Индивидуализация и дифференциация обучения» М.1990.

THE PRINCIPLES OF THE UNITY OF INDIVIDUALIZATION, LEVEL AND PROFESSIONAL (PROFILE) DIFFERENTIATION IN MATHEMATICS EDUCATION

*Huseynova Sharafat Nariman, Mammadova Cabarrud Muzaffar,
Mustafayeva Parvin Mail*

Summary

In this work, the main options of professional (profile) differentiation in secondary school mathematics education are explained. The second level of differentiation, the forms and methods of the implementation of occupational (profile) differentiation and the relationship between individualization and occupational differentiation were explained. At the same time, it was shown that the individualization of the educational activity of middle school students is the basis of the differentiation of training.

ПРИНЦИПЫ ЕДИНСТВА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ, УРОВНЕВОЙ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ (ПРОФИЛЬНОЙ) ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ В МАТЕМАТИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

*Гусейнова Шарафат Наримановна, Мамедова Джабарруд Музаффаровна,
Мустафайева Парвин Маиловна*

Резюме

В данной работе раскрыты основные варианты профессиональной (профильной) дифференциации математического образования средней школы. Объяснен второй уровень дифференциации, формы и способы реализации профессиональной (профильной) дифференциации, взаимосвязь индивидуализации и профессиональной дифференциации. При этом было показано, что индивидуализация учебной деятельности учащихся средних классов является основой дифференциации обучения.

Rəyçi: dosent Sübhiyyə Zeynallı

Ütumi riyaziyyat kafedrasının 14 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 06 saylı protokolou

Daxil olma tarixi 17 fevral 2025-ci il

UOT: 518.2

SOBOLEV FƏZALARI VƏ ONUN TƏTBİQLƏRİ

*Dosent Neymatov Nazim Əsədulla oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti*nneymatov@yandex.ru

Xülasə: Çoxdəyişənli diferensiallanan funksiyalar fəzalarının qurulması, onların müxtəlif xassələrinin araşdırılması və bu fəzalarda daxilolma teoremləri tipli bir sıra integral bərabərsizliklərinin isbat olunması ilə bağlı məsələlər çoxluğu, riyazi analizin sərbəst şəkildə inkişaf edərək “fəzalar nəzəriyyəsi” adını almış bölməsinə aiddir. Çoxdəyişənli diferensiallanan funksiyalar fəzalarının “daxilolma nəzəriyyəsi”, funksiyalar nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərinə sərbəst inkişaf etməklə bərabər, həmçinin xüsusi törəmli diferensial tənliklər nəzəriyyəsinə çoxsaylı effektiv tətbiqlərə malik olan bir bölmədir. Funksional analizin inkişafı və xüsusi törəmli diferensial tənliklər nəzəriyyəsinin tələbatları yeni tip funksional fəzaların araşdırılmasına gətirib çıxardı.

Açar sözlər: Funksiya, daxilolma teoremləri, metrik fəza, Banax fəzası, Hilbert fəzası.

Ключевые слова: Функция, теоремы вложения, метрическое пространство, Банахово пространство, Гильбертово пространство.

Key words: Function, embedding theorems, metric space, Banach space, Hilbert space

Çoxdəyişənli diferensiallanan funksiyalar sinfində klassik daxilolma teoremləri S.L.Sobolevin işlərində rast gəlinmişdir. O, 1938-ci ildə özünün daxil etdiyi müəyyən $G \in R^n$ oblastında diferensiallanan ümumiləşmiş törəmələri p -dərəcədə cəmlənən $W_p^{(l)}(G)$ funksiyalar fəzasını qurmuş və məlum daxilolma teoremlərini isbat etmişdir.

İndi həmin qurulmuş fəzalara baxaq.

1. $C^{(k)}(\Omega)$ fəzası. Tutaq ki, $\Omega \subset R^n$ sonlu oblastdır. $C(\Omega)$ ilə qapalı $\bar{\Omega}$ oblastında kəsilməz $\varphi(x) = \varphi(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiyalar çoxluğunu işarə edək. Burada iki funksiyanın cəmi və funksiyanın ədədə vurulması adi qaydada başa düşülür. Onda $C(\Omega)$ çoxluğu xətti fəza təşkil edir və burada norma

$$\|\varphi\|_{C(\Omega)} = \max_{x \in \bar{\Omega}} |\varphi(x)|$$

kimi təyin olunur. $C[a, b]$ fəzasında olduğu kimi isbat etmək olar ki, $C(\Omega)$ fəzası dolu separabel (əgər X metrik fəzasında hər yerdə sıx hesabi çoxluq tapmaq olarsa, belə metrik fəzaya *separabel* metrik fəza deyilir) fəza olur.

Tutaq ki, $\varphi(x)$ fəzası qapalı $\bar{\Omega}$ oblastında kəsilməz və Ω oblastında kəsilməz

$$\frac{\partial^l \varphi(x)}{\partial x_1^{\alpha_1} \partial x_2^{\alpha_2} \dots \partial x_n^{\alpha_n}}, \alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n = l, l = 1, 2, \dots, k$$

törəmələri var və bu törəmələri Ω oblastının sərhəddinə qədər kəsilməz davam etdirmək olur. Onda deyirlər ki, $\varphi(x)$ funksiyanın qapalı $\bar{\Omega}$ oblastında k tərtibə qədər (k -da daxil olmaqla) kəsilməz törəməsi var. Belə $\varphi(x)$ funksiyalar çoxluğunu $C^{(k)}(\Omega)$ ilə işarə edək. Bu fəzada normanı

$$\|\varphi\|_{C^{(k)}(\Omega)} = \max_{0 \leq l \leq k} \left\{ \max_{x \in \bar{\Omega}} \left| \frac{\partial^l \varphi(x)}{\partial x_1^{\alpha_1} \partial x_2^{\alpha_2} \dots \partial x_n^{\alpha_n}} \right| \right\}$$

kimi təyin edək. Onda $C^{(k)}(\Omega)$ separabel Banax fəzası olur.

2. $\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega)$ fəzası. Tutaq ki, Ω oblastında k tərtibdən bütün $\omega_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_n}^{(k)}(x)$ ümumiləşmiş törəməsi olan $\varphi(x)$ funksiyası verilmişdir və

$$\varphi(x) \in L_p(\Omega'), \omega_{\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n}^{(k)}(x) \in L_p(\Omega') (p \geq 1).$$

Bu funksiyalar çoxluğunu $\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega)$ ilə işarə edək. İki funksiyanın cəmi və funksiyasının ədəd vurulmasını adi qaydada başa düşülür. $\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega)$ fəzasında normanı

$$\|\varphi\|_{\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega)}^p = \int_{\Omega} |\varphi(x)|^p dx + \int_{\Omega} \sum_{\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n = k} \left| \frac{\partial^k \varphi(x)}{\partial x_1^{\alpha_1} \partial x_2^{\alpha_2} \dots \partial x_n^{\alpha_n}} \right|^p dx$$

kimi təyin edək. Burada cəm $\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n = k$ şərtini ödəyən bütün natural və sıfır qiymətləri alan $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ ədədləri üçün nəzərdə tutulur. Göstərilən norma mənada $\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega)$ seperabel Banax fəzası olur.

3. $\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega)$ ($p \geq 1$) fəzası. Tutaq ki, $\varphi(x)$ funksiyanın $\Omega \subset R^n$ oblastında k tərtibə qədər (k -da daxil olmaqla) $\omega_{\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n}^{(l)}(x)$ ($l = 1, 2, \dots, k$) ümumiləşmiş törəmələri var və $\varphi(x) \in L_p(\Omega)$, $\omega_{\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n}^{(l)}(x) \in L_p(\Omega)$, ($l = 1, 2, \dots, k$). Bu şərti ödəyən $\varphi(x)$ funksiyalar çoxluğunu $W_p^{(k)}(\Omega)$ ilə işarə edək. Alınan fəzasında normanı

$$\|\varphi\|_{W_p^{(k)}(\Omega)}^p = \int_{\Omega} \sum_{l=0}^k \sum_{\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n = l} \left| \frac{\partial^l \varphi(x)}{\partial x_1^{\alpha_1} \partial x_2^{\alpha_2} \dots \partial x_n^{\alpha_n}} \right|^p dx$$

düsturu ilə təyin edək. Onda $W_p^{(k)}(\Omega)$ seperabel Banax fəzası olur.

4. $\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega)$ və $W_p^{(k)}(\Omega)$ fəzaları arasında əlaqə. Aydındır ki,

$$\tilde{W}_p^{(0)}(\Omega) = W_p^{(0)}(\Omega) = L_p(\Omega) \text{ və } \tilde{W}_p^{(1)}(\Omega) = W_p^{(1)}(\Omega).$$

Tutaq ki, $x_0 \in \Omega$ nöqtəsindən çıxan hər bir radius-vektor Ω oblastının sərhəddini ancaq bir nöqtədə kəsir. Onda Ω oblastı x_0 nöqtəsinə nəzərən ulduzlu oblast adlanır. Tutaq ki, Ω oblastında yerləşən elə U kürəsi var ki, Ω oblastı bu kürənin hər bir nöqtəsi üçün ulduzlu oblast olur. Onda Ω oblastı U kürəsinə nəzərən ulduzlu oblast adlanır. Tutaq ki, Ω oblastı sonlu sayda məhdud və hər biri müəyyən bir kürəyə nəzərən ulduzlu oblastların birləşməsindən ibarətdir. Belə oblastlar üçün $\tilde{W}_p^{(k)}(\Omega) = W_p^{(k)}(\Omega)$. Başqa sözlə $\varphi(x)$ funksiyanın k tərtibdən $\omega_{\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n}^{(k)}(x)$ ümumiləşmiş törəməsinin olmasından onun k tərtibə qədər bütün tərtibdən $\omega_{\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n}^{(l)}(x)$ ümumiləşmiş törəmələrinin olması alınır: $l = 1, 2, \dots, k$.

Qeyd edək ki, $p = 2$ olduqda $W_2^{(k)}(\Omega)$ Hilbert fəzası olur. Burada iki funksiyanın skalyar hasilini

$$(\varphi, \psi) = \int_{\Omega} \sum_{l=0}^k \sum_{\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n = l} \frac{\partial^l \varphi(x)}{\partial x_1^{\alpha_1} \partial x_2^{\alpha_2} \dots \partial x_n^{\alpha_n}} \cdot \frac{\partial^l \psi(x)}{\partial x_1^{\alpha_1} \partial x_2^{\alpha_2} \dots \partial x_n^{\alpha_n}} dx$$

kimi təyin olunur.

Misal. Tutaq ki, $W_2^{(1)}(0, \pi)$ fəzasının *sint* və *t* funksiyaları arasında qalan bucağın cosinusunu tapmaq tələb olunur.

Həlli. $(x, y) = \|x\| \cdot \|y\| \cos \varphi$ olduğunu nəzərə alsaq

$$(x, y) = \int_0^\pi [rsint + 1 \cdot cost] dt = \pi,$$

$$\|x\|^2 = \int_0^\pi [\sin^2 t - \cos^2 t] dt = \pi,$$

$$\|y\|^2 = \int_0^\pi [t^2 + 1^2] dt = \frac{\pi}{3} + \pi = \pi \left(1 + \frac{\pi^2}{3}\right).$$

Buradan

$$\cos\varphi = \frac{(x,y)}{\|x\|\cdot\|y\|} = \frac{\pi}{\sqrt{\pi}\cdot\sqrt{\pi}\cdot\sqrt{1+\frac{\pi^2}{3}}} = \sqrt{\frac{3}{3+\pi^2}}.$$

Ədəbiyyat

1. С.Л.Соболев. Некоторые применения функционального анализа в математической физике. Ленинград, Из-во ЛГУ, 1950 г.
2. С.М.Никольский. Приближение функций многих переменных и теоремы вложения. Москва, Из-во «Наука», 1977 г.
3. О.В.Бесов, В.П.Ильин, С.М.Никольский. Интегральные представления функций и теоремы вложения. Москва, Из-во «Наука», 1975 г.

ПРОСТРАНСТВА СОБОЛЕВА И ЕГО ПРИЛОЖЕНИЯ

Нейметов Назим Асадулла

Резюме

Множество вопросов, связанных с построением пространств многомерных дифференцируемых функций, исследованием их различных свойств и доказательством ряда интегральных неравенств типа теоремы вложения в этих пространствах, относится к разделу математического анализа, свободно развивающемуся и получившему название “теории пространств”. “Теория вложений” пространств многомерных дифференцируемых функций - это раздел, который, наряду со свободным развитием с точки зрения теории функций, также имеет множество эффективных приложений к теории дифференциальных уравнений в частных производных. Развитие функционального анализа и требования теории дифференциальных уравнений со специальными производными привело к исследованию функциональных пространств нового типа.

SOBOLEV SPACES AND ITS APPLICATIONS

Neymatov Nazim Asadulla

Summary

A lot of questions related to the construction of spaces of multidimensional differentiable functions, the study of their various properties and the proof of a number of integral inequalities such as the embedding theorem in these spaces belong to the section of mathematical analysis, which is freely developing and is called the “theory of spaces”. The “embedding theory” of spaces of multidimensional differentiable functions is a section that, along with free development from the point of view of function theory, also has many effective applications to the theory of partial differential equations. The development of functional analysis and the requirements of the theory of differential equations with special derivatives led to the study of a new type of functional spaces.

Rəyçi: r.e.d., dos.S.Q.Həsənov

Riyazi analiz kafedrasının 05 noyabr 2024-cü il tarixli iclasının 04 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 10 yanvar 2025 ci il

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT: 338.952.8

GÖYGÖL RAYONUNDA AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFI

*Adıgözəlova Sədaqət Yaqub qızı, Əzimova Əsli İsa qızı,
Əliyeva Gülcəhan Qənbər qızı*

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi "Aqrar problemlər" İnstitutu
eltnaqrarproblemler@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə, Göygöl rayonunda aqrar sektorun inkişafına dair geniş məlumat verilir. Rayonda əsasən taxılçılıq, kartofçuluq, maldarlıq, qoyunçuluq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, arıçılıq, üzümçülük və digər kənd təsərrüfatı sahələri inkişaf edib, 56 kəndli fermer təsərrüfatı, 16 dövlət müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Məqalədə Göygöl Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzinin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, Göygöl Rayon Statistika İdarəsinin məlumatları, Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzi yanında Fermer və Koordinasiya Şurasının fəaliyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin, 2023-cü ilin iyun ayında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən "Paşa Holding" in dəstəyi ilə həyata keçirilən Aqrar Fəaliyyətli Azərbaycan Qadınları (AFAQ) və "Şəhərdən kəndə" layihələri həyata keçirilmişdir.*

Açar sözlər: Göygöl rayonu, aqrar sahə, kənd təsərrüfatı, iqtisadi rayon, aqroturizm

Ключевые слова: Гейгельский район, аграрный сектор, сельское хозяйство, экономический район, агротуризм.

Keywords: Goygol district, agrarian sector, agriculture, economic region, agrotourism

Göygöl rayonu Azərbaycan Respublikasının qərbində dağlıq və dağətəyi zonada yerləşir, ən yüksək nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 3724 metr hündürlükdədir. Rayon şimalda Gəncə şəhəri və Samux rayonu, şərqdə Goranboy rayonu, cənubda Kəlbəcər rayonu, cənub-qərbdə Daşkəsən rayonu, qərbdə Şəmkir rayonu ilə həmsərhəddir. Rayon ərazisi şimaldan cənuba 55 km, qərbdən şərqə 36 km uzanır. Göstərilən sərhədlər daxilində Göygöl rayonunun sahəsi 916,7 km², əhalisi isə 62 minə yaxındır. Rayonun ümumi ərazisi: 91675 hektar, məhsuldar torpaqların ümumi sahəsi: 58652 hektar, heyvandarlıq üçün otlaqların sahəsi: 40978 hektar, əkilmiş torpaqların ümumi sahəsi: 13362,5 hektar.

Rayonun əsas təsərrüfat fəaliyyətini taxılçılıq, kartofçuluq, maldarlıq, qoyunçuluq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, arıçılıq, quşçuluq və üzümçülük təşkil edir. Orta hesabla ildə 18249 ton taxıl, 8983 ton kartof, 4981 ton tərəvəz, 1558 ton meyvə və gilə meyvə, 2474 ton ət, 20324 ton süd, 277 ton yun, 9521000 ədəd yumurta istehsal olunur. Rayonun iqtisadiyyatında üzümçülük və heyvandarlıq mühüm yer tutur.

Rayonda 56 kəndli fermer təsərrüfatı, 16 dövlət müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Dövlət müəssisələri: Çaykənd qızılbalıq artırma zavodu – qızılbalıq körpəsi yetişdirilir; Camışçılıq üzrə Dövlət Damazlıq Kənd Təsərrüfatı İstehsalı Müəssisəsi – damazlıq camış saxlanılır; Ətlük maldarlıq üzrə Dövlət Damazlıq Kənd Təsərrüfatı İstehsalı Müəssisəsi – Hallavey və Zebu cinsindən olan iri buynuzlu mal qara saxlanılır; Taxıl toxumçuluğu üzrə Bağmanlar Dövlət Kənd Təsərrüfatı İstehsalı Müəssisəsi – taxıl toxumu istehsal olunur; "Göygöl Şərab Zavodu" ASC İstehsal gücü saatda 6000 ədəd butulka olan ara q süzmə, istehsal gücü saatda 3000 ədəd butulka olan şərab süzmə, istehsal gücü sutkada 500 dekalitr olan konyak spirti, şampan şərabı sexləri, ümumi sahəsi 3000 m² olan zirzəmiləri vardır. Xammal mənbəyi olan 352 hektar üzüm bağı salınmışdır; "Azəraqroinvest" MMC – 295 hektar üzüm bağı vardır; Səmədoğlu şirkəti – 300 baş damazlıq üçün iribuynuzlu mal qara saxlanılır; ASR şirkəti – Makoron, toyuq əti, yumurta, mineral su, limanad və lambrin istehsal olunur [1].

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, fermerlərə maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi ölkədə münbit şərait yaratmışdır. Əlbəttə ki, bu innovativ inkişaf bütün sahələrdə olduğu kimi, olduqca vacib aqrar sahə olan kənd təsərrüfatına və ərzaq məhsullarının istehsalının artmasına stimül vermişdir. Son illərdə aqrar sektorun inkişafı üçün atılan addımlar, aparılan məqsədyönlü islahatlar öz töhfələrini vermişdir. İlbəil məhsuldarlığın artımı bunu deməyə əsas verir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə Kənd Təsərrüfatı idarələrinin rolu yetərincədir. Göygöl Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzi də bu sahədə böyük işlər görmüşdür. Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, bu məqsədlə torpaq və su resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsi, yüksək məhsuldarlığın əldə olunması ilə bağlı mühüm tapşırıqlar verilib və aqrar sahədə inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün dövlət başçısının müəyyən etdiyi strateji kursa uyğun olaraq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi öz fəaliyyətini fermerlərə yaxınlıq, düzgün idarəçilik və innovasiyaların tətbiqi prinsiplərinə əsasən qurub. Son iki il ərzində aqrar sahədə olduqca əhəmiyyətli islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatların bir istiqaməti Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzlərinin fəaliyyəti ilə bağlı olub. Belə ki, aparılan institusional islahatlar nəticəsində Kənd Təsərrüfatı idarələri əsasında Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzləri yaradılıb, yeni qurum xidmət strukturu kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Artıq Göygöl Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzi rayonda aqrar sahədə çalışan insanlara zəruri xidmətlərin göstərildiyi mərkəz rolunu oynamaqdadır. Hazırda mərkəzlər fermerlərə yaxınlıq prinsipi əsasında öz fəaliyyətini qurub və 70-dən artıq xidmətin göstərilməsini təmin edir.

Göygöl Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzinin fəaliyyət əsas istiqamətləri:

1. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərini təşkil edir, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının bu sahədə tətbiq edilən güzəştlərdən və subsidiyalardan istifadə edə bilmələri üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin qurumları ilə birlikdə tədbirlər həyata keçirir;
2. Aqrar sahə ilə bağlı problemlərin həllində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli struktur bölmələri ilə əməkdaşlıq qurur;
3. Aqrar sahədə yerli istehsalçıların dəstəklənməsi üçün tədbirlər görür, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına və emalçılara aqroservis, aqrokimyəvi, informasiya-məsləhət və digər xidmətlərin “vahid pəncərə”, operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət prinsipləri əsasında göstərilməsini təşkil edir;
4. Nazirliyin regionlarda fəaliyyət göstərən digər yerli qurumlarının fəaliyyətini əlaqələndirir;
5. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin intensiv inkişafının təmin edilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərdə iştirak edir, yeni texnika və texnologiyaların, innovativ inkişaf üsullarının tətbiq edilməsi barədə Nazirliyə təkliflər verir;
6. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə müəssisələrin yaradılması və yenidən qurulması barədə təkliflər verir, onların fəaliyyətinin dəstəklənməsi üzrə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tədbirlər görür;
7. Rayon ərazisində kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsinə, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsində, torpaqların meliorativ cəhətdən yaxşılaşdırılması, münbitliyinin bərpası və mühafizəsi üçün tədbirlərin görülməsində iştirak edir və bu sahədə təkliflər verir;
8. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dəstək məqsədi ilə fermerlər və koordinasiya şuralarının yaradılmasına və fəaliyyətinə dəstək verir;
- 9) Nazirlik tərəfindən həvalə edilən digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir [2]. Göygöl Rayon Statistika İdarəsinin məlumatına görə, 2023-cü ildə 4363,0 ton meyvə və giləmeyvələr, 4004,0 ton üzüm, 520,6 ton dən üçün günəbaxan yığılmışdır. 2022-ci ilə

nisbətən 702,0 ton və ya 19,2 faiz meyvə və giləmeyvə, 456,8 ton və ya 12,9 faiz üzüm, 46,6 ton və ya 9,8 faiz dən üçün günəbaxan artmışdır; 2023-cü ilin əvvəlindən rayonda 24311,6 ton süd, 3284,4 ton diri çəkiddə ət, 184,7 ton yun istehsal olunmuşdur. Əvvəlki ilə nisbətən süd istehsalı 91,6 ton və ya 0,4 faiz, diri çəkiddə ət istehsalı 18,4 ton və ya 0,6 faiz, yun istehsalı 7,7 ton və ya 4,4 faiz artmışdır; 2023-cü ildə Göygöl rayonunda heyvandarlıq sahəsində 47706,3 min manat dəyərində məhsul istehsal edilmişdir. Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə heyvandarlıq sahəsində məhsul istehsalı 6,2% (sabit qiymətlərlə) artmışdır[3].

Rayon bu günə kimi payızlıq bitkilərin əkilməsi üçün 6430,0 ha şum qaldırılmış (nəzərdə tutulmuş sahənin 92,0 %-i) 2252,0 ha taxıl səpini aparılmışdır. Bunun 2060,0 ha buğda, 192,0 ha isə arpadır. Səpin əsasən dəmyə ərazilərdə aparılmışdır. Suvarılan ərazilərdə isə 258,0 ha səpin aparılmışdır.

Havaların quraq keçməsi ilə əlaqədar rayonun taxıl əkini sahələrini suvarma suyu ilə təmin edən “Şəmkiçay” su anbarında, “Qoşqar”, “Kürəkçay” və “Gəncəçay” çaylarında kifayət qədər su ehtiyatı olmadığından Göygöl rayonunda əkin sahələrinin suvarılmasında bir sıra çətinliklər yaranmışdır.

Belə ki, rayon ərazisində mövcud olan 219 ədəd subartezian quyusundan əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə olunan 94 ədəd (49 ədəd bilavasitə, 45 ədədi isə həm kommunal, həm də suvarmada istifadə olunan) subartezian quyusu mövcud olmasına baxmayaraq, yeraltı suların səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində subartezian quyuları tam gücü ilə işləmir və elektrik enerjisinə qoyulan limitin də az olması, eyni zamanda “Şəmkiçay” su anbarından rayona çəkilmiş su kanalına verilməsi nəzərdə tutulan suvarma suyunun verilməməsi, Qoşqarçay, Gəncəçay və Kürəkçay su mənbələrində suyun həcminin illik normadan az olması da əkin sahələrinin suvarılmasında ciddi problemlər yaradır.

Göygöl rayonunda bitkiçilik sahəsi ilə yanaşı, heyvandarlıq sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olmaqla əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artırılmasının həlli yollarından biri mal-qaranın cins tərkibinin daim yaxşılaşdırılmasıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 iyun 2011-ci il tarixli 1578 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planında damazlıq işlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və heyvandarlıqda süni mayalama tədbirlərinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Göygöl rayonunda mütəxəssislər tərəfindən 2021-ci ilin 3 ayı ərzində 250 baş heyvanda süni mayalama işi aparılmış və 183 baş bala alınmışdır. Heyvandarlığın intensiv inkişaf etdirilməsi daha çox məhsul əldə etməyə imkan yaradır.

Respublikada və eləcə də Göygöl rayonunda aqrar sahədə aparılan islahatlar onu deməyə əsas verir ki, heyvandarlığın bütün sahələri dinamik inkişaf etdirilməkdədir[4]. Beləliklə, heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, süni mayalanmanın daha da genişləndirilməsi məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin aidiyyəti qurumlarının və eləcə də Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzinin mütəxəssisləri tərəfindən heyvandarlıq məhsullarının istehsalçıları ilə mütəmadi görüşlər keçirilir və süni mayalanmanın əhəmiyyəti barədə geniş maarifləndirmə işləri aparılır. Vaxtaşırı Göygöl Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzinin əməkdaşları rayonun Quşçu, Qarabulaq, Sarısu və Çaykənd və digər kəndlərdə fermerlərlə görüşlər keçirir. Görüşlərdə aqrar sahədə inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün dövlət başçısının müəyyən etdiyi strateji kursa uyğun olaraq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin öz fəaliyyətini fermerlərə yaxınlıq, düzgün idarəçilik və innovasiyaların tətbiqi prinsiplərinə əsasən qurduğu diqqətə çatdırırlar. Eyni zamanda Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sisteminin aqrar xidmətlərin

fermerlərə əlçatanlığını və bu xidmətlərin göstərilməsində şəffaflığı təmin etmək olduğunu birmənalı bildirirlər. Görüşlərdə taxıl sahələrində mövcud durum, suvarma məsələləri, gübrə ilə təminat, əkin sahələrində əlaq otlarına və zərərvericilərə qarşı mübarizənin təşkili, bəyan prosesinin gedişi və digər mövzular ətrafında fikir mübadiləsi aparılır, fermerlərin sualları ətraflı cavablandırılır, səsləndirilən təkliflər qeydə alınır. Rayon ərazisində olan təsərrüfatlara mütəmadi baxış keçirilir. Səpin prosesi, məhsulun satışının təşkili, emal imkanları barədə fermerlərlə müzakirələr aparılır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına xatırladılır ki, yalnız məhsuldar toxumların səpilməsi, aqrotexniki qaydalara düzgün əməl edilməsi nəticəsində sahələrdən bol məhsul əldə olunur.

Heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində süni mayalanmanın əhəmiyyəti, heyvan xəstəlikləri haqqında mübarizə tədbirləri ilə bağlı fermerlərə məlumatlar verilir, onlar arasında maarifləndirici işlər aparılır.

Göygöl rayonunda 19217 baş iribuynuzlu mal-qara, (o cümlədən 9631 baş ana mal) 121125 baş davar, 188563 baş quşlar saxlanılır [5].

Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzi yanında Fermer və Koordinasiya Şurası fəaliyyət göstərir. DAİM-lər yanında fəaliyyət göstərən Fermer və Koordinasiya şuraları kənd təsərrüfatı sektorunun qabaqcıl nümayəndələri, fermerlər, fermer assosiasiyalarının üzvlərindən təşkil olunur. Fermer və Koordinasiya Şuralarının əsas vəzifələri fermerlərin mövcud problemlərini öyrənmək, problemlərin aradan qaldırılmasına kömək etmək, ictimai nəzarəti həyata keçirmək, subsidiyaların verilməsində şəffaflığı təmin etmək, fermerlər arasında rəy sorğuları keçirmək, aqrar sahənin inkişafına dair təkliflər verməkdir [6].

AFAQ (Aqrar Fəaliyyətli Azərbaycan Qadınları) layihəsi isə qadınların məşğulluğunun, onların informasiya, resurs və bazarlara çıxış imkanlarının, eyni zamanda qadınlar tərəfindən idarə olunan aqrar biznes subyektlərinin sayının artırılmasına və regionlarda sosial-iqtisadi rifahın yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. 2023-cü ilin iyun ayında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən “Paşa Holding”in dəstəyi ilə həyata keçirilən Aqrar Fəaliyyətli Azərbaycan Qadınları (AFAQ) və “Şəhərdən Kəndə” layihələri çərçivəsində Göygöl rayonunda kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən və layihələrə müraciət edən ümumilikdə 11 fermərə dəstək göstərilmişdir.

Tədbir zamanı AFAQ layihəsindən dəstək qazanan qadın fermerlərə də əvvəlcədən aparılan ehtiyac sorğusu əsasında avadanlıqlarla dəstək göstərilmişdir. Rayonun Qırıqlı, Mollacəlilli, Çaylı, Quşqara, Çaykənd, Nadel və Yeni Zod kəndlərindən olan ümumilikdə 10 qadın fermer yem üyüdən avadanlıq, arı yeşikləri, süd sağan aparat, süd çəkən maşın və bal süzən avadanlıqla təmin olunmuşdur.

Qeyd edək ki, “Şəhərdən Kəndə” layihəsinin məqsədi ölkəmizdə aqroturizmin inkişaf etdirilməsi, regionlarda yaşayan əhəlinin məşğulluğunun artırılması, yerli fermer təsərrüfatları üçün alternativ satış kanalı, eləcə də şəhər sakinləri və xarici turistlər üçün fərqli turizm imkanlarının yaradılmasıdır [7].

Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyası ölkənin davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasına, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata, əhəlinin sosial rifahının yüksəlişinə hədəflənmişdir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsində, o cümlədən ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsində regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş 2004-2008-ci, 2008-2014-cü, 2014-2018-ci və 2019-2023-cü illər üzrə Dövlət proqramları mühüm əhəmiyyət kəsb edir və unikal təbiəti ilə diqqəti çəkən Göygöl rayonunda aqrar sektorunun inkişafına zəmin yaratmışdır [8].

Ədəbiyyat

1. Zabit Xəlilov. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu //Respublika".- 22 fevral 2024
<https://respublika-news.az/news/gence-daskesen-iqtisadi-rayonu>
2. Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzi
<http://goygol-ih.gov.az/az/dovlet-aqrar-inkisaf-merkezi.html>
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları (Statistik məcmuə).-Bakı, 2023.-220 səh.
4. Göygöl rayonunda aqrar sahə dinamik inkişaf etdirilir (03 aprel 2021)
<http://www.goygol-ih.gov.az/az/news/781.html>
5. Zabit Xəlilov. "Respublika". <https://respublika-news.az/az/news/goygolde-aqrar-sahenin-inkisafi-prioritet-meselelerdendir>
6. Göygöldə fermerlər bir yerə topladı...// Xalq qəzeti (22 may 2023-cü il)
<https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/128444-goygolde-fermerler-bir-yere-toplasdi>
7. <https://agro.gov.az/az/news/0407231>
8. Zabit Xəlilov, "Respublika". Gəncə-Daşkəsən İqtisadi Rayonu <https://respublika-news.az/news/gence-daskesen-iqtisadi-rayonu>

DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN SECTOR IN GOYGOL DISTRICT

*Adigozalova Sadagat Yagub, Azimova Asli Isa, Aliyeva Gulcahan Ganbar
Summary*

The article provides extensive information on the development of the agrarian sector in Goygol district. The district is mainly characterized by grain growing, potato growing, cattle breeding, sheep breeding, fruit growing, vegetable growing, beekeeping, viticulture and other agricultural sectors, and 56 rural farms and 16 state enterprises operate. The article provides information on the main directions of the activity of the Goygol State Agrarian Development Center, data from the Goygol District Statistical Office, and the activities of the Farmer and Coordination Council under the State Agrarian Development Center. Also, in June 2023, the Azerbaijani Women in Agricultural Activities (AFAQ) and "From City to Village" projects, implemented by the Ministry of Agriculture with the support of "Pasha Holding", were implemented.

РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО СЕКТОРА В ГЕЙГЕЛЬСКОМ РАЙОНЕ

*Адыгезалова Садагат Ягуб кызы, Азимова Асли Иса кызы,
Алиева Гюльджыхан Ганбар кызы
Резюме*

В статье представлена обширная информация о развитии аграрного сектора в Гейгельском районе. В области в основном развиты зерноводство, картофелеводство, скотоводство, овцеводство, садоводство, овощеводство, пчеловодство, виноградарство и другие отрасли сельского хозяйства, действуют 56 крестьянских (фермерских) хозяйств и 16 государственных предприятий. В статье приведены сведения об основных направлениях деятельности Гейгельского государственного центра аграрного развития, данные Гейгельского районного статистического управления, а также деятельность Фермерского и Координационного совета при Гейгельском государственном центре аграрного развития. Также в июне 2023 года были реализованы проекты «Азербайджанские женщины в сельскохозяйственной деятельности» (AFAQ) и «Из города в село», реализуемые Министерством сельского хозяйства при поддержке «Паша Холдинг».

*Rəyçi: A.P.İ. direktor müavini a.e.f.d.,dos.Babayeva A.D.
Daxil olma tarixi 05 fevral 2025-ci il*

UOT - 658.114

MARKETİNQİN BANK SİSTEMİNDƏ ROLU

Turabova Gülnara Sabir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gulyaturabova@gmail.com

Xülasə: Bank – qiymətli kağızlarla alver edən və kreditorlarla borc alanlar arasında vasitəçilik edən müəssisədir. Bank bir tərəfdən fəaliyyətdə olmayan, sərbəst pul vasitələri və gəlirləri toplayır, digər tərəfdən isə, pul vəsaitlərini fəaliyyətli sahibkarların sərəncamına verir. Banklar sərbəst pulların mərkəzləşdirilməsini, habelə ondan istehsal və tədavül dairəsində istifadə olunmasını təmin edir. Banklar başqa müəssisələrdən fərqli olaraq istehsal sahəsində deyil, tədavül dairəsində fəaliyyət göstərir. Banklar sistem halında olub ayrı-ayrı bankları və bank institutlarını özündə birləşdirir. Bütövlükdə bank sistemi bütün pul vəsaitlərinin sərbəst edilməsini, onların bank kapitalına çevrilməsini təmin edir.

Açar sözlər: bank, qiymətli kağızlar, vasitəçilik, pul vasitələri, bank sistemi, marketinq.

Ключевые слова: банк, ценные бумаги, посредничество, денежные средства, банковская система, маркетинг.

Keywords: bank, securities, intermediation, monetary funds, banking system, marketing

Qədim əsrlər tarixində bankların nə zaman yarandığı, onların hansı əməliyyatları yerinə yetirdiyi, onların təkamülündə hərəkətverici qüvvənin məhz nəyin olduğu haqda dolğun məlumat yoxdur. Tarixdən məlumdur ki, ilk dövlətlər Qədim Şərqdə bizim eradan əvvəl III minillikdə yaranmışdır. O dövrün səciyyəvi əlamətlərindən biri bundan ibarətdir idi ki, pul əvəzinə ən əhəmiyyətli istehlak əşyalarından (taxıl, xəz, dəri və s.) istifadə edilirdi. Bu əşyalar əsasən hamının inam bəslədiyi ibadət xanalarda və məbədlərdə saxlanılırdı. Məbədlər icmalarının və dövlətin sığorta fondları rolunu oynayırdı. Başqa icmalarla və ya dövlətlərlə mübadilə edilməsi üçün nəzərdə tutulan mallar məbədlərdə saxlanılırdı. Pul vəsaitlərinin məbədlərə etibar etmək ənənəsi təkcə Qədim Şərqdə deyil həmçinin Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada, sonralar isə Orta əsrlər Avropasında da geniş yayılmışdır. Yunanıstan da Delfi, Defos, Somos və Efes kimi məşhur məbədlər pul əməliyyatlarının müəyyən növlərinin aparılması üçün ayrı-ayrı şəxslərə tapşırırdı. Pul əməliyyatları mürəkkəbləşdikcə maliyyə vəsaitləri funksiyasını yerinə yetirən şəxslərin mövqeləri möhkəmlənirdi. Bank sözü italyan sözü olan “banko” sözündən götürülüb, masa mənasını verir. Bu masa banklar malların gür ticarət baş verən meydanlarda qurulurdu. Bu ticarət zamanı dövlət tərəfindən, ayrı-ayrı şəhərlərin və hətta ayrı-ayrı şəxslərin zərər etdikləri müxtəlif sikkələrdən istifadə olunurdu. Aydın məsələdir ki, o dövrdə vahid pul sistemi yox idi. Alqı-satqı zamanı müxtəlif dəyərli, cürbəcür pullara rast gəlmək olurdu. Belə bir şəraitdə bu pulların bir-birinə dəyişdirilməsinin hansı nisbətdə aparılmasını məsləhət görən xüsusi peşəkarlar lazım idi. Bu peşəkarların ticarət meydanında öz fəaliyyətlərini yerinə yetirmək üçün xüsusi masaları olurdu. İqtisadiyyatın inkişafı və hesablaşmaların artması ilə əlaqədar banklar öz fəaliyyətini və yerinə yetirdiyi əməliyyatları artırıb. Sənayenin inkişafı bankların qısamüddətli kreditləşmə əməliyyatlarının inkişafına gətirdi. Bank xüsusi müəssisə kimi əmtəə istehsal edir, lakin onun istehsal etdiyi əmtəə maddi istehsal sahəsinin mallarından fərqlənir. Bank sadə əmtəə istehsalı ilə məşğul deyil. O, xüsusi növ olan ödəmə vəsaiti – pul istehsal edir.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə bank sistemləri müxtəlif quruluşda formalaşmışdır:

1) İki pilləli bank sistemi. Bu sistem mərkəzi bank və komməriya banklarından ibarətdir;

2) Mərkəzləşdirilmiş bank sistemi (məsələn ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi). Bu sistemdə mərkəzi bank həm dövlət həm xüsusi mülkiyyətə əsaslanmaqla qarışıq mülkiyyət kimi fəaliyyət göstərir. Avstriyanı, Avstraliyanı misal göstərmək olar. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində iki pilləli bank sistemi mövcuddur. Bu sistemdə başlıca rol Mərkəzi banka məxsusdur və birinci pillədə durur. Mərkəzi bank XVIII-XIX əsrlərdə kommertiya banklarından ayrılıb müstəqilləşmişdir. Bir qayda olaraq Mərkəzi bank dövlətə məxsus olur və iqtisadiyyatın makroiqtisadi səviyyədə tənzimlənməsinin mühüm aləti hesab olunur. Mərkəzi bankın iqtisadiyyatda aparıcı qolu onun yerinə yetirdiyi çoxsaylı funksiyalarda özünü göstərir. Həmin funksiyalar bunlardır:

1) Milli pul nişanlarının emissiyasını həyata keçirir, yəni onların tədavi ilə buraxılması və tədavi ilə götürülməsi işini təşkil edir;

2) Digər banklar və kredit maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətləri üzərində ümumi nəzarəti həyata keçirir;

3) Kommertiya banklarına kreditlər verir;

4) Dövlətin qiymətli kağızlarını buraxır, onların ödənilməsini və alqı-satqısını təşkil edir;

5) MB hökumət təşkilatlarının hesablaşmalarını aparır, büdcənin kassa icraçısı rolunu yeinə yetirir;

6) Dövlətin qızıl və valyuta ehtiyatlarını saxlayır, beynəlxalq valyuta əməliyyatlarını yerinə yetirir, ölkədə valyutanın tənzimlənməsini həyata keçirir;

7) Dövlətin pul-kredit siyasətini həyata keçirir, antiinflasiya tədbirləri görür. Mənsubiyyətinə görə mərkəzi banklar bütün ölkələrdə eyni deyildir, başlıca fərq onların kimin mülkiyyətində olmasıdır. Məsələn, Almaniyada, Azərbaycanda, Böyük Britaniyada və Fransada, Rusiya Federasiyasında mərkəzi banklar dövlət mülkiyyətindədir. ABŞ-da mərkəzi bank səhmdar cəmiyyət formasında fəaliyyət göstərir və onun kapitalı əsasən özəl bankların kapitalı hesabına formalaşır. ABŞ-ın bütün kommertiya banklarının 40%-i Federal Ehtiyatlar Sistemini (FES) üzvləridir. Bankların 60%-i müstəqil fəaliyyət göstərir. Avstriyada mərkəzi bankın kapitalının 50%-i, Yaponiyada isə 55%-i dövlətə məxsusdur. İsveçrənin Mərkəzi bankı səhmdar cəmiyyəti formasında fəaliyyət göstərsədə, onların fəaliyyətinə dövlət nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasında isə ikipilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Respublikanın baş bankıdır, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Respublikanın bank sistemini tənzimləmək məqsədilə “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” və “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” 3 dəfə qanun qəbul etmişdir (1992-ci, 1996-cı, və 2004-cü illərdə). 1-ci pillə

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (o dövrdə Milli Bank adlanırdı). 2-ci pillə- Kommertiya Banklar və digər bank olmayan kredit təşkilatları. Hal-hazırda MB-nin nizamnamə kapitalı 10 milyon manatdan 500 milyon manata qaldırılıb. Azərbaycanda bank əməliyyatı aparmaq üçün lisenziya alan 129 kredit təşkilatı var. 2015-ci ilin III rübünə olan məlumata görə yerli bankların sayı 43, onlardan 2 dövlət, 41 isə özəl banklardır, xarici kapitallı bankların sayı 22, nizamnamə kapitalının 50%-dən 100%-ə qədərini təşkil edən bankların sayı 8, nizamnamə kapitalının 50%-dən azını təşkil edən xarici bankların sayı 12-dir. Qeyri-bank kredit təşkilatlarının sayı isə 157-dir. Bankların nizamnamə kapitalı isə 50 milyon manatdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində geniş fəaliyyət göstərən, ikinci pillədə duran banklar kommertiya bankları adlanır. Kommertiya bankı mənfəət əldə etmək məqsədilə yaradılmış kommertiya müəssisəsidir. Kommertiya bankları iqtisadiyyatın “sınır” sistemi adlandırılır, konkret sahələrə maliyyə-kredit xidməti göstərir. Kommertiya bankları kredit, fond və

vasitəçilik əməliyyatlarını yerinə yetirir, hesablaşmaları həyata keçirir, xalq təsərrüfatı miqyasında tədiyyə (ödənmiş) dövrüyyəsini təşkil edirlər. Kommersiya bankları əhalinin və müəssisələrin əmanətlərini qəbul edir, müvəqqəti sərbəstləşmiş pul vəsaitinin yenidən bölgüsündə, müəssisələr arasında qarşılıqlı ödəmələrin həyata keçirilməsində, qiymətli kağızlar əməliyyatların yerinə yetirilməsində maliyyə vasitəsi rolunu oynayır. Kommersiya bankları milli çərçivədə pul hesablaşmalarını həyata keçirir, bu hesablaşmalar nağd və nağdsız qaydada aparılır.

Bütün hesablaşmalar banklarda açılmış hesablar üzrə həyata keçirilir və bu zaman nağdsız hesablaşma qaydasından geniş istifadə olunur. Bank hesabları hesablaşma hesabı, cari hesablar, depozit hesablar valyuta hesabı və s. formalarda olur. Kommersiya bankları bir-birindən kredit almaq yolu ilə də resurs ehtiyatını artırmağa bilər. Güclü banklar aldıkları kredit hesabına gəlir əldə edə bilər. Belə ki, kredit alan bank onu başqa banklarda yerləşdirib əlavə gəlir götürür. Mərkəzi bankın funksiyalarından biri kommersiya banklarını maliyyələşdirməkdir. Mərkəzi bank kommersiya banklarının resurs ehtiyatlarına nəzarət edir, lazım gəldikdə onlara kredit verir, lazım olduqda kommersiya banklarının resurslarını azaldır və bu resursları ehtiyatda saxlayır. Müasir dövrdə kommersiya bankları daha geniş miqyaslı əməliyyatlar yerinə yetirilir: Beləki banklar öz müştərilərinə lazımı məlumatlar çatdırır, məsləhətlər verir, etibarnamə əsasında başqa şəxslərin əmlak və vəsaitlərinin idarə edilməsi üzrə bank xidməti göstərir. Təcrübədə bankların bir sıra növləri fəaliyyət göstərir: İlk növbədə emissiya və kommersiya banklarını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Yerinə yetirdikləri əməliyyatlara görə bankları universal və ixtisaslaşdırılmış banklara ayırırlar. Universal banklara bütün bank əməliyyatlarını və xidmətlərini göstərmək iqtidarında olan bankları aid edirlər. Bankların universallığı dedikdə, onların məhdudiyətsiz fəaliyyət tipi: İstehsalın ayrı-ayrı sahələri üzrə; Müştərilərin tərkibi üzrə; Kəmiyyət baxımından; Regionlar üzrə.

Universallar banklar müxtəlif növ sahələri kreditləşdirdiyi halda, ixtisaslaşdırılmış banklar əsasən, müyyən bir sahənin kreditləşməsi ilə məşğuldurlar. Həmçinin onu da gözdən qaçırmamaq lazımdır ki, universal banklar həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə xidmət göstərdiyi halda, ixtisaslaşdırılmış banklar yalnız ayrı-ayrı şəxslərin xidmətinə yönələn fəaliyyətlə məşğuldurlar. Mülkiyyətinə görə banklar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Dövlət bankları;
- Səhmdar banklar;
- Kooperativ banklar;
- Xüsusi banklar;
- Qarışıq banklar.

Fəaliyyət çərçivəsinə görə bankları: iri, orta, kiçik banklara ayırırlar.

Xidmət göstərdikləri ərazilərə görə bankları: yerli, regional, milli, beynəlxalq banklara ayırırlar.

Filiallarının sayına görə bankları: çoxfilialli, filialsız banklara ayırmaq olar.

Bank marketinqi iqtisadi psixologiya ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Marketinq fiziki və hüquqi şəxslərin tələbatlarının aşkar edilməsi və ödənilməsi prosesi olaraq iqtisadiyyatın istənilən sektorunun, o cümlədən bank sektorunun müəssisələrinin fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bank bu piramidanın zirvəsində yerləşir. Ehtimal olunur ki, bank marketinqinə çoxsaylı təriflərin verilməsi marketinqin təkamülü və bu təkamül prosesində marketinqin məzmununun, onun yönümünün və istinad etdiyi elementin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Filip Kotler marketinqin təkamülündə aşağıdakı 5 mərhələsini qeyd edir:

- 1) İstehsalın təkmilləşdirilməsi konsepsiyası və ya istehsal yönümlü marketinq;
- 2) Məhsulların təkmilləşdirilməsi konsepsiyası və ya məhsul yönümlü marketinq;

3) Kommersiya amillərinin intensivləşdirilməsi konsepsiyası və ya satış yönümlü marketing;

4) Marketing konsepsiyası və ya istehlakçı yönümlü marketing ;

5) Sosial-etik marketing konsepsiyası və ya sosial məsuliyyətli yönümlü marketing.

Bank xidmətlərində rəqiblərin təhlili zamanı mühüm və ya daha təhlükəli rəqiblərin seçilməsi, onların marketing, maliyyə və əməliyyat strategiyasının öyrənilməsi və strateji imkanlarının qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Adətən, bank xidmətləri bazarında bankın rəqibləri 3 strateji qruplar təşkil edirlər:

1) Həmin ərazidə yerləşən banklar;

2) Nəhəng, həmçinin, digər regionların filialları şəbəkəsini formalaşdıran ixtisaslaşdırılmış banklar;

3) Müxtəlif qeyri-bank maliyyə qurumları.

Bankın marketing strategiyasının işlənməsinin ən mühüm mərhələsi istehlakçıların xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Bazarın müxtəlif segmentlərində bankın qulluq göstərməyə cəhd etdiyi və ya müxtəlif növ xidmətlərini təqdim etməyi nəzərdə tutduğu müştəriləri öyrənmək lazımdır. Buna istehlakçıların segmentasiyası deyilir. Bankın işlədiyi müştərilərin əsas qrupları bunlardır: Fiziki şəxslər, müəssisələr, hakimiyyət orqanları, eləcə də müxbir banklar. Kommunikasiya siyasəti və xidmətlərin bazarında yeridilməsi potensial müştərilər və bütövlükdə cəmiyyətlə xidmət müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması üzrə tədbirlər sistemidir. Hazırda reklama çəkilən xərclərin həcmində aparıcı ölkə banklarının reklamı dördüncü yer tutur və yalnız avtomobil firmaları, ticarət şirkətləri və poliqrafik qruplara uduzur. Bank reklamının əsas funksiyaları bunlardır:

1) Müştərilərdə inamın formalaşdırılması (nüfuzlu reklam bankın imicinin və etimad şəraitinin formalaşmasına yönəldilir);

2) Xidmətlərin çeşidi haqqında əhalinin məlumatlandırılması;

3) Reklam edilən xidmətlərin üstünlüyünə inandırılması;

4) Lazım olan xidmətin məhz bu bankda alınmasına müştəri həvəsinin oyadılması. Son vaxtlar, xüsusən də, xidmət marketinginin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq marketingin daha bir neçə vacib təşkeledicisi göstərilir. Bunlar aşağıdakılar hesab edilir:

1) Xidmət personalı, onların peşəkarlığı və təlimi;

2) xidmətin istehlakı prosesi (xidmət necə həyata keçirilir və istehlakçı xidməti əldə etməyə nə qədər vaxt sərf edir); 3) mühit (xidmət standartı).

Bank xidmətlərinin özünəməxsusluğuna görə, banklar, əsasən, birbaşa satışdan istifadə edirlər: bu halda satıcı-bank və bank xidmətlərinin alıcı bir-birilə bilavasitə kontakda olurlar.

Beləliklə, bank xidmətləri bazarında rəqabət formaları müxtəlifliyi və inkişafının yüksək intensivliyi ilə seçilir və bunlar bazarın spesifikliyi ilə müəyyən edilir. Bankların rəqabət mübarizəsinin mühüm vasitəsi marketingdir və ondan ölkəmizin bankları lazımı metodiki baza, təcrübə və ənənə olmadan sənaye müəssisələri ilə demək olar ki, eyni vaxtda istifadə etməyə başlamışlar.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova, S. Müasir bank marketingi: nəzəriyyə və praktikada tətbiqi. Bakı: "İqtisadiyyat Universiteti nəşriyyatı", 2020
2. Həsənov, R. Bank marketingi və müştəri münasibətləri. Bakı: "Ekonomiks", 2018
3. Quliyev, E. Bank sistemində marketingin tətbiqi. Bakı: "Elm və Təhsil", 2019
4. Васильев, П. Маркетинг в банковской сфере: теория и практика. Москва: "Финансы и статистика". 2017

5. Руденко, Т. Банковский маркетинг в условиях цифровой трансформации. Санкт-Петербург: "Юрайт", 2020

РОЛЬ МАРКЕТИНГА В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ

Турабова Гюльнара Сабировна

Резюме

Банк-это учреждение, которое осуществляет посредничество между людьми, занимающимися операциями с ценными бумагами, и кредиторами, которые берут в долг. С одной стороны, банк собирает неактивные свободные денежные средства и доходы, с другой-предоставляет их в распоряжение активных предпринимателей. Банки обеспечивают централизованное использование свободных средств, а также их использование в производственной и оборотной сферах. В отличие от других предприятий, банки не занимаются производственной деятельностью, а функционируют в сфере обращения. Банки образуют систему, объединяя отдельные банки и банковские институты. В целом банковская система обеспечивает мобилизацию всех денежных средств и их превращение в банковский капитал.

THE ROLE OF MARKETING IN THE BANKING SYSTEM

Turabova Gulnara Sabir

Summary

A bank is an institution that acts as an intermediary between those who trade securities and those who borrow from creditors. On the one hand, the bank collects inactive, free monetary funds and incomes, and on the other hand, it provides these funds to active entrepreneurs. Banks ensure the centralization of free funds and their use in production and circulation. Unlike other enterprises, banks operate not in the production sector, but in the sphere of circulation. Banks form a system that integrates individual banks and banking institutions. Overall, the banking system ensures the mobilization of all monetary funds and their transformation into bank capital.

Rəyçi: dos. Allahverdiyev Əli Aydın oğlu

GDU-nun Menecment və turizm işi kafedrasının 27 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 yanvar 2025-ci il

UOT: 33.

**AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ STİMULLAŞDIRILMASI
İSTİQAMƏTLƏRİ**

Həsənova Mehriban Cabir qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mehriban_adau@mail.ru

Xülasə: *Aqrar sahədə həyata keçirilən dəyişikliklər təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi ilə müşayiət olunmuş, kənddə çoxukladlı iqtisadiyyat formalaşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatında müxtəlif mənsublu təsərrüfatçılıq formaları yaradılmış, bütövlükdə aqrar sahənin idarə edilməsi bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmış, məhsul istehsalı və satışı azad rəqabət prinsiplərinə əsaslanmışdır. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi onların gəlirlərin bölüşdürülməsində və satışın təşkilində sərbəst qərar qəbul etmələrinə əlverişli şərait yaratmışdır.*

Dövlət tərəfindən aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı çoxsaylı qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, kənd təsərrüfatının inkişafında liberal tənzimləmə metodları hakim mövqe tutmuşdur. 1995-ci ildə ölkə parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş “Aqrar islahatının əsasları haqqında”, “Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyatda aqrar münasibətlərinin formalaşdırılmışdır. Aqrar islahatlar nəticəsində ölkədə iqtisadi cəhətdən müstəqilliyi tanınan istehsal vahidləri yaradılmışdır. Həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında çoxşaxəli iqtisadi böhran dayandırılmış, məhsul istehsalının artımı təmin edilmişdir.

Sahibkarlığın inkişafı şəraitində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkarlanması xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər - kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi müstəqilliyi, sahibkarlığın inkişafı şəraiti, sahibkarlığın inkişafına təsir edən amillər

Keywords - economic independence of agricultural commodity producers, conditions for the development of entrepreneurship, factors affecting the development of entrepreneurship

Ключевые слова - экономическая самостоятельность сельскохозяйственных товаропроизводителей, условия развития предпринимательства, факторы, влияющие на развитие предпринимательства

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından yerli istehsalın rəqabətə davamlılığın artırılması dövlətin və özəl sektorun səylərinin birləşdirilməsini tələb edir. Məhz bu yolla ÜTT-yə bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli kənd təsərrüfatı sektorunun davamlılığının artırılmasına və iqtisadi bazasının yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür. Fikrimizcə, ilkin mərhələdə yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən ardıcıl və bir-birini tamamlayan tədbirlər sistemi həyata keçirilməli, daxili bazar çevik şəkildə qorunmalı və yerli istehsal iqtisadi vasitələrlə stimullaşdırılmalıdır. Bundan əlavə kənd təsərrüfatında faktiki məhsuldarlıq səviyyəsinin potensial məhsuldarlıq səviyyəsinə yaxınlaşdırılması məqsədilə torpaqların meliorasiyasına yönəldilmiş investisiyaların həcmi artırılmalı, gübrə və kimyəvi mühafizə vasitələrinə olan tələbatın ödənilməsi təmin edilməlidir.

Kənd təsərrüfatının strukturu aşağıdakı istiqamətlərlə müəyyən edilir: funksional struktur, sahə strukturu, təşkilati struktur, regional və sosial struktur. Aqrar sahənin strukturunun bu bölgüsünün hər biri ayrı - ayrılıqda müəyyən məqsəd daşısa da, onlar bir -

birinə bağlıdır və biri digərini tamamlayır. Bütünlükdə götürdükdə kənd təsərrüfatının strukturu ardıcıl və paralel əlaqələri olan müxtəlif xarakterli istehsal və texnoloji mərhələlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb sistemdir. Hər bir mərhələdə aqrar sahənin müəyyən obyektiv bir funksiyası həyata keçirilir. Qeyd olunanlar təbii ki, aqrar sahə məhsulları istehsalı və satışının səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatını təşkil edən sahələrin əksəriyyəti onun ətrafında qarşılıqlı istehsal - iqtisadi əlaqəyə girərək cəmləşir və fəaliyyətini bilavasitə kənd təsərrüfatının tələblərinə uyğun formada qurmağa çalışır. Bu əlaqələr bir qayda olaraq birtərəfli deyil qarşılıqlı və müəyyən nisbətdədir. Aqrar sahə bu əlaqələrdə aparıcı sahə, xammal istehsalı ilə bağlı bütün vasitələri özü ilə və bir - biri ilə bağlayır.

Respublikamızın təbii-iqlim şəraiti sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımdan geniş potensial ehtiyatlara malikdir. Həmin ehtiyatların hərəkətə gətirilməsi dövlət strukturlarının, yerli idarəetmə orqanlarının və mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq sahibkarlıq qurumlarının təşkilati-iqtisadi və idarəetmə səylərinin əlaqələndirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məhz bu halda aqrar sahədə məhsul istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Sahibkarlığın inkişafı şəraitində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi təsərrüfat subyektlərinin bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir, istehsalın iqtisadi cəhətdən səmərəli formalaşdıran sahibkar rəqabətə davamlı məhsul istehsal etməklə nəinki daxili bazarda, həm də xarici bazarlarda müqayisəli üstünlük saxlaya bilər.

Sahibkarlığın inkişafı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi dövlətin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Məqalədə sahibkarlığın inkişafına təsir edən amillər, eləcə də bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarına müəyyən qədər toxunulmuşdur.[1]

Məqalənin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatında müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına təsir edən amillər müəyyənləşdirilmişdir;

- əsas və dövriyyə fondlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasına təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

- torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, faktiki məhsuldarlığın potensial məhsuldarlıq həddinə çatdırılması ilə bağlı fikirlər irəli sürülmüşdür;

- aqrar bazar infrastrukturlarının formalaşdırılmasının kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində rolu qiymətləndirilmişdir;

- bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə adekvat reaksiya göstərilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsal və emal müəssisələri arasında kooperasiya və inteqrasiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində rolu qiymətləndirilmişdir;

- istehsalın stimullaşdırılmasının təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin artırılmasında rolu müəyyənləşdirilmişdir.[2]

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti kimi aşağıdakı məsələlər tövsiyə edilir:

- məqsədli investisiya proqramlarının həyata keçirilməsinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində rolu müəyyənləşdirilsin;

- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının daxili və xarici bazarlara çıxışı ilə bağlı rastlaşdıqları problemlərin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilsin;

- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına güzəştli kreditlərin verilməsinin istehsalın

iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində rolu müəyyənləşdirilsin.

Məqalədə kənd təsərrüfatında transformasiya yönümlü dəyişikliklər və onun spesifik xüsusiyyətləri, aqrar sahədə müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafının daxili və xarici mühit amilləri, sahibkarlığın inkişafı şəraitində aqrar sahədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin mahiyyəti və ona təsir edən amillərə müəyyən qədər də olsa toxunulmuşdur.

Həyata keçirilən islahatlar aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasını əhəmiyyətli şəkildə təmin etmiş, bunun nəticəsidir ki, ölkənin aqrar ərzaq bazarında reallaşdırılan məhsulların 90 %-dən çoxu özəl müəssisələrin payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının daxili bazarda fəaliyyət göstərməsi və malların məhsul satışı fəaliyyətindən davamlı şəkildə pul gəlirləri əldə etməsi, son nəticədə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır, bazar münasibətlərinin ən mühüm prinsiplərindən biri, istehsalın iqtisadi cəhətdən səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının iqtisadi səmərəliliyi təmin olunmalı, istehsal mənfəətlə yekunlaşmalıdır. Ümumiyyətlə götürdükdə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyi bütün sistemlər üçün təbiidir və nəticə etibarilə, azad rəqabət mühitində fəaliyyətin başlıca parametrini təşkil edir.

Hər hansı bir fəaliyyətin səmərəsi, ilk növbədə, həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsinin nəticəsini özündə əks etdirir və dəyər ifadəsində sərf olunan xərcin müqabilində əldə olunan mənfəətin məbləğini özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyi dedikdə isə - məhsul istehsalına az məsarif xərclənməsi hesabına yüksək həcmdə mənfəət əldə olunması başa düşülür. Təbii ki, bütün bunlar bazarda baş verən konyunktur dəyişikliklərindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Məqalədə kənd təsərrüfatında struktur dəyişiklikləri və onun istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsiri, aqrar sahəyə dövlət yardımı ilə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilinə müəyyən qədər toxunulmuşdur.

Məqalədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri, aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində rolu, bazara çıxış imkanlarının kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələlərinə toxunulmuşdur.

Sahibkarlığın inkişafı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin müxtəlif istiqamətləri mövcuddur. Bu baxımdan istehsalın intensivləşdirilməsi aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi ilk növbədə mütərəqqi texnologiyaların tətbiqini özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatında mütərəqqi texnologiyalar əsas etibarilə elit toxumçuluq sisteminin yaradılması və cins mal-qaranın ölkəyə gətirilib yayılması ilə həyata keçirilməlidir. Məhz bu yolla kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür. Sahibkarlığın inkişafı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Respublikamızın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə nəinki dünya bazarına çıxışı, hətta lokal şəraitdə idxal olunmuş məhsullarla rəqabətə tab gətirmə qabiliyyəti belə çox aşağı səviyyədədir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi yüksəkdir və nəticədə daxili ərzaq bazarına idxal edilmiş məhsulun qiyməti ilə rəqabətdə geri qalır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi aqrar bölmədə daha üstün sahələrin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Aqrar bölmədə prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi müqayisəli üstünlüklərin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisəli üstünlüklərin müəyyənləşdirilməsi üçün isə iqtisadi səmərəliliyi ümumi cəhətdən xarakterizə edən bir sıra göstəricilər - məhsuldarlıq, xərclər,

qiymət və s. müqayisə edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda son illər bəzi məhsul növlərinin istehsalında azalma meylləri də müşahidə olunmuşdur.

Məhsul istehsalı və satışı prosesində iqtisadi səmərəliliyi müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək bir sıra məsələləri aşkar etməyə imkan verir. O cümlədən müqayisəli qiymətləndirmə əsasında istehsal strukturunda baş verən, yaxud baş verə biləcək dəyişiklikləri yerli istehsalçıların, eləcə də ölkənin tələbatına uyğun olaraq tənzimləmək mümkündür. Bu isə daha üstün rəqabət qabiliyyətli sahələrin müəyyən edilməsində, həm istehsal münasibətlərinin iqtisadi mühitin dəyişməsindən asılı olaraq təkmilləşdirilməsində ciddi rol oynaya bilər. Həm də beynəlxalq inteqrasiya şəraitində ölkənin öz mövqeyini möhkəmləndirməsinə və strateji maraqların təmin olunmasına əhəmiyyətli təsirini göstərmiş olar.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının iqtisadi səmərəliliyində bazara çıxış imkanları önəmli rol oynayır. Bazara çıxış son nəticədə məhsulun satışı, gələcəkdə geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaiti deməkdir. Beləliklə iqtisadi cəhətdən səmərəli geniş təkrar istehsal həyata keçirməkdən ötrü mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının bazara çıxışla bağlı problemlərinin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə daxili ərzaq bazarında inhisarçılıq meylləri güclənmişdir ki, bu da son nəticədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının bazara çıxış imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Bu isə istehsalçıların gəlirlərini azaltmaqla yanaşı həm də bazarda qiymət artımının yaranmasını şərtləndirmişdir.[2]

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının iqtisadi səmərəliliyinə bir sıra amillər təsir göstərir. Bu amillərə iqtisadi, sosial, bazar və təşkilati amillər daxildir. İqtisadi amillər əsas etibarilə maliyyə, kredit, vergi və gömrük münasibətlərini özündə əks etdirir. Sosial amillərə əhalinin gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti, həyat səviyyəsini xarakterizə edən digər göstəricilər şamil edilir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir göstərən təşkilati amillərə isə infrastruktur təminatı, institusional qurumların mövcud durumu və s. şamil edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinə təsir göstərən amillər içərisində bazar amilləri özünəməxsus yerə və rola malikdir. Bazar amilləri dedikdə isə ilk növbədə tələb, təklif, rəqabət, bütövlükdə konyunktur dalğalanmaları başa düşülür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı təbii-iqlim şəraitindən asılı olmaqla yanaşı, eyni zamanda bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə effektiv reaksiya göstərmək iqtidarında deyildir. Bütün bunlar isə son nəticədə konyunktur dalğalanmalarının kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcminə, onun iqtisadi səmərəliliyinə təsirini gücləndirir. Bazar amilləri özlüyündə iki qrupa bölünür:

- birincisi daxili bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər;
- ikincisi xarici bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər.

Daxili bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər əsas etibarilə daxili bazarın inhisarlaşma səviyyəsi və azad rəqabət mühitinin formalaşma səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitini yaşayan respublikamızın ərzaq bazarında kəskin inhisarlaşma prosesləri mövcuddur. Bu isə istehsalçının məhsul satışından gəlir əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.[3]

Ədəbiyyat

1. Peredeo, A. M. and McLean, M. (2006). Social Entrepreneurship A Critical Review of the Concept. The Journal of World Business, 41(1): 56-65.
2. Попов Н.А. Основы сельской экономики и сельского предпринимательства. М., 2001,
3. Shane, S. ve Venkataraman, S., 2000, The promise of entrepreneurship as a field of research, Academy of management review, 25 (1), 217-226.

STIMULATING THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE AGRARIAN SECTOR DIRECTIONS*Hasanova Mehriban Jabir**Summary*

The changes carried out in the agrarian sector were accompanied by the privatization of land and property at the disposal of economic entities, and a multicultural economy was formed in the village. In agriculture, various forms of economic activity were created, the management of the agrarian sector as a whole was adapted to the requirements of market relations, and the production and sale of products were based on the principles of free competition. Ensuring the economic independence of agricultural commodity producers has created favorable conditions for their free decision-making in the distribution of income and organization of sales. Numerous legislative acts on the development of entrepreneurship in the agrarian sphere were adopted by the state, liberal regulatory methods occupied a dominant position in the development of Agriculture. Agrarian relations in the national economy were formed in accordance with the laws of the Republic of Azerbaijan “on the basics of Agrarian Reform”, “on the reform of collective and state farms” adopted by the country's parliament in 1995. As a result of agrarian reforms, production units were created in the country, whose economic independence was recognized. As a result of the implemented agrarian reforms, the multifaceted economic crisis in agriculture was stopped, the growth of crop production was ensured. In the conditions of the development of entrepreneurship, the detection of reserves for improving the economic efficiency of production is of particular importance.

СТИМУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АГРАРНОЙ СФЕРЕ НАПРАВЛЕНИЯ*Гасанова Мехрибан Джабир кызы**Резюме*

Изменения, осуществляемые в аграрной сфере, сопровождались приватизацией земель и имущества, находящихся в распоряжении хозяйствующих субъектов, в селе формировалась многоукладная экономика. В сельском хозяйстве создавались формы хозяйствования различной принадлежности, управление аграрным сектором в целом адаптировалось к требованиям рыночных отношений, производство и реализация продукции базировались на принципах свободной конкуренции. Обеспечение экономической самостоятельности сельскохозяйственных товаропроизводителей создало благоприятные условия для их свободного принятия решений в распределении доходов и организации сбыта. Государством были приняты многочисленные законодательные акты о развитии предпринимательства в аграрной сфере, в развитии сельского хозяйства господствующее положение заняли либеральные методы регулирования. В соответствии с законами Азербайджанской Республики “Об основах аграрной реформы”, “о реформе колхозов и совхозов”, принятыми парламентом страны в 1995 году, в национальной экономике сформировались аграрные отношения. В результате аграрных реформ в стране были созданы производственные единицы, экономическая независимость которых была признана. В результате проведенных аграрных реформ многоплановый экономический кризис в сельском хозяйстве был остановлен, обеспечен рост производства продукции. В условиях развития предпринимательства особенно важное значение приобретает выявление резервов повышения экономической эффективности производства.

*Rəyçi: dosent Vahid Tofiq oğlu Əmrahov**Aqrobiznes, menecment və marketinq kafedrasının 27 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 06 fevral 2025-ci il*

UOT – 330.46

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT: YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏSİRİ VƏ AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Cəfərova Xalidə Rəşid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ceferovaxalide90@gmail.com

Xülasə: *Dünyada rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı sürətlə artmaqdadır. Yeni texnologiyalar və rəqəmsallaşma yalnız iqtisadi sistemlərin effektivliyini artırmaqla qalmır, həm də iqtisadi münasibətlərin transformasiyasını təmin edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat istehsal, xidmət və idarəetmə sahələrində inqilabi dəyişikliklər yaradır. Azərbaycanın iqtisadiyyatında da rəqəmsal transformasiyanın dərinləşməsi, milli inkişaf strategiyaları çərçivəsində əsas prioritetlərdən biri kimi qəbul edilir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasında süni intellekt, blokçeyn texnologiyaları və elektron hökumət sistemləri kimi yenilikçi texnologiyaların tətbiqi mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar bizneslərin avtomatlaşdırılması, şəffaflığın artırılması, maliyyə xidmətlərinin modernləşdirilməsi və ümumilikdə sosial-iqtisadi inkişaf üçün böyük imkanlar yaradır. Xüsusilə, elektron hökumət sistemləri dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqənin optimallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.*

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, süni intellekt, blockchain, rəqəmsal transformasiya, elektron hökumət, rəqəmsal infrastruktur, Azərbaycanın iqtisadiyyatı, startup ekosistemi.

Keywords: Digital economy, artificial intelligence, blockchain, digital transformation, e-government, digital infrastructure, Azerbaijan's economy, startup ecosystem.

Ключевые слова: Цифровая экономика, искусственный интеллект, блокчейн, цифровая трансформация, электронное правительство, цифровая инфраструктура, экономика Азербайджана, экосистема стартапов.

Giriş. Müasir dünyada rəqəmsal iqtisadiyyat qlobal iqtisadiyyatın ən mühüm və dinamik sahələrindən birinə çevrilmişdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı, süni intellekt (AI), blokçeyn texnologiyası, böyük verilənlər (Big Data), bulud texnologiyaları, internet şeyləri (IoT) və digər innovativ həllər biznes modellərini və istehsal proseslərini əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Bu texnologiyalar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında məhsuldarlığı artırır, əməliyyat xərclərini azaldır və yeni iş imkanları yaradır. Azərbaycan kimi inkişaf edən ölkələr üçün rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı strateji əhəmiyyət kəsb edir. Neft və qaz sektoruna əsaslanan ənənəvi iqtisadi modeldən diversifikasiya olunmuş, innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyata keçid ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı üçün zəruridir. Azərbaycan hökuməti rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmək, biznes mühitini yaxşılaşdırmaq və rəqəmsal infrastruktur yaratmaq məqsədilə bir sıra təşəbbüslər həyata keçirir. Bu çərçivədə, "Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər" strategiyası rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına xüsusi yer ayırır.

Əsas hissə. Rəqəmsal iqtisadiyyat - bu, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prosesi olub, bu da səmərəliliyin artırılmasına, idarəetmənin yaxşılaşdırılmasına və yeni biznes modellərinin yaradılmasına şərait yaradır. Azərbaycanın inkişaf və müasirləşmə istiqamətində olan bir ölkə kimi, rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi strategiyalarını həyata keçirərək, bütün əsas sahələri əhatə edir - dövlət idarəçiliyindən maliyyə sektoruna, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinə qədər. Rəqəmsal iqtisadiyyat, informasiya texnologiyaları və internetin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın yeni bir fenomeni halına gəlmişdir. O, həyatın bütün aspektlərini, o cümlədən istehsalat, ticarət,

maliyyə xidmətləri, təhsil və hətta səhiyyə, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə ənənəvi biznes prosesləri və sosial həyatın modellərini əhatə edir [11].

Rəqəmsal iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadiyyatın strukturlarını köklü şəkildə dəyişdirir, burada fiziki istehsal və mal mübadiləsi mərkəzi yer tuturdu. Müasir rəqəmsal iqtisadiyyatda əsas diqqət intellektual mülkiyyətə, verilənlərə və informasiya kimi əsas aktivlərə yönəlir, bunlar artıq dəyər yaratma prosesində əsas rol oynayır. Bu, əmək resurslarının xüsusiyyətlərini, yeni iş növlərini dəyişir və eyni zamanda İT və rəqəmsal texnologiyalar sahəsində peşə bacarıqlarının əhəmiyyətini artırır [7].

Yeni texnologiyaların müxtəlif iqtisadi sahələrdə tətbiqinin əhəmiyyəti, onların ənənəvi məhdudiyyətləri aşma qabiliyyətindədir. Məsələn, rəqəmsal texnologiyalar şirkətlərin minimal sərmayə ilə beynəlxalq bazarlara çıxmasına imkan verir və bu, kiçik və orta müəssisələrin qlobal mal və xidmət bazarlarına çıxışını təmin edir. Kənd təsərrüfatında, məsələn, sensorlar və süni intellektdən istifadə etməklə tətbiq olunan texnologiyalar məhsuldarlığı artırmağa və xərcləri minimuma endirməyə kömək edir. Maliyyə sahəsində fintex xidmətləri, əməliyyatlar keçirmə, aktivlərin idarə olunması və investisiyaların təşkili üçün yeni yollar təqdim edir və bu, bank sektorunun inkişafına və əhalinin maliyyə xidmətlərinə çıxışının yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat yalnız fərdi sahələrin inkişafını sürətləndirmir, həm də əhali həyat keyfiyyətini artırmağa, sosial hərəkətliliyi yüksəltməyə və yeni iş yerləri yaratmağa kömək edir. Qlobalizasiyanın və iş bazarında sürətli dəyişikliklərin fonunda rəqəmsal iqtisadiyyat, yalnız ölkələr üçün rəqabət üstünlüyü deyil, həm də davamlı iqtisadi artım və sosial sabitlik təmin etmək üçün zəruri bir addımdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, bir sıra səbəblərdən dolayı, Azərbaycanın qlobal iqtisadi tendensiyalar kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünyada rəqəmsal transformasiya dövrü baş verir və davamlı iqtisadi artıma yönəlmiş ölkələr üçün rəqəmsal iqtisadiyyat rəqabət qabiliyyətliliyinin əsas amili olur. Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatının inkişafını xüsusilə vacib edən bir neçə əsas aspekti nəzərdən keçirək:

1. Qlobalizasiya və rəqabət qabiliyyətliliyi. Qlobalizasiya, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunma ehtiyacını diktə edir. Müasir dövrdə bizneslər getdikcə daha çox onlayn rejimdə fəaliyyət göstərir və innovativ həllər və rəqəmsal alətlər tətbiq olunmadan şirkətlər beynəlxalq arenada rəqabət apara bilməzlər. Azərbaycan, bölgədə mühüm iqtisadi və ticarət mərkəzi olan bir ölkə olaraq, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı vasitəsilə rəqabət qabiliyyətliliyini artırmağa, beynəlxalq tərəfdaşlarla əlaqələrini yaxşılaşdırmağa və ölkəni qlobal iqtisadi proseslərə inteqrasiya etməyə imkan əldə edəcəkdir.

2. İqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması. Rəqəmsallaşma, kənd təsərrüfatı, sənaye, energetika, maliyyə sektoru və nəqliyyat daxil olmaqla, bütün iqtisadi sahələrdə səmərəliliyi artırmağa imkan verir. Kənd təsərrüfatında texnologiyaların tətbiqi resursların idarə olunmasını yaxşılaşdırmağa, məhsuldarlığı artırmağa və məhsul proqnozlaşdırmasını daha dəqiq etməyə kömək edir. Sənaye və energetika sahələrində rəqəmsal həllər prosesləri optimallaşdırmağa, xərcəri azaltmağa və məhsul keyfiyyətini artırmağa kömək edir. Maliyyə sektorunda fintex xidmətlərinin inkişafı maliyyələşməyə çıxışı yaxşılaşdırır və əməliyyat xərclərini azaldır. Bütün bunlar ÜDM-nin artmasına və ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

3. İnfrastrukturun inkişafı və yeni iş yerlərinin yaradılması. Rəqəmsallaşma yeni infrastrukturun yaradılmasını tələb edir ki, bu da rabitə şəbəkələrinin, məlumat mərkəzlərinin və digər mühüm obyektlərin tikintisini stimullaşdırır. Bu, öz növbəsində, İT, telekommunikasiya, logistika və digər sahələrdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Azərbaycanın, iş yerlərinin yaradılmasına olan yüksək tələbat nəzərə alındıqda,

rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı işsizlik səviyyəsini azaltmağa və iş qüvvəsinin keyfiyyətini artırmağa kömək edə bilər.

4. İqtisadiyyatın dayanıqlığı və dövlət idarəçiliyinin rəqəmsal transformasiyası. Rəqəmsal iqtisadiyyat, dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Elektron xidmətlər, rəqəmsal platformalar və blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi şəffaflığı artırmağa, bürokratiyanı azaltmağa və vətəndaşlarla əlaqəni yaxşılaşdırmağa şərait yaradır. Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması məlumatlara çıxışı asanlaşdırır, dövlət qurumlarının fəaliyyətinin effektivliyini artırır və korrupsiya ilə mübarizəni gücləndirir [2].

Bundan əlavə, rəqəmsal iqtisadiyyat, iqtisadiyyatın xarici şoklara qarşı daha dayanıqlı olmasına kömək edir. Məsələn, COVID-19 pandemiyası dövründə rəqəmsal texnologiyalar bir çox şirkətə onlayn platformalar vasitəsilə fəaliyyət göstərməyə imkan verərək iqtisadi itkiləri minimuma endirdi. Azərbaycan üçün rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, qlobal çağırışlar şəraitində iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

5. Investisiyaların cəlb edilməsi. Rəqəmsal iqtisadiyyat, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün mühüm amil halına gəlir. Investitorlar, innovativ və rəqəmsal texnologiyaları inkişaf etdirən, sabit rəqəmsal infraqurumla malik və startapları dəstəkləyən ölkələrə investisiya qoymağı üstün tuturlar. Azərbaycan bu istiqamətdə irəliləyərək, əhəmiyyətli investisiyalar cəlb edə bilər ki, bu da ölkənin iqtisadi artımına müsbət təsir göstərəcəkdir.

6. İnsan kapitalının inkişafı. Rəqəmsal iqtisadiyyat, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin tələbini artırır ki, bu da İT, mühəndislik və digər əlaqəli sahələrdə təhsilin inkişafına təkan verir. Ən vacib aspektlərdən biri yeni texnologiyalarla işləyə biləcək kadrların hazırlanmasıdır. Azərbaycan rəqəmsal təhsil və əmək bazarının təkmilləşdirilməsinə sərmayə qoyaraq, yalnız öz vətəndaşlarının həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, rəqəbatə davamlı əmək bazarını da formalaşdıracaqdır.

7. Sosial və iqtisadi inkişaf. Rəqəmsal iqtisadiyyat sosial inkişaf üzərində müsbət təsire malikdir. O, təhsilə, səhiyyəyə və digər mühüm sosial xidmətlərə çıxışın yaxşılaşdırılmasına kömək edir, bu da ənənəvi dövlət xidmətlərinə çıxışı məhdud olan bölgələr üçün xüsusilə vacibdir. Rəqəmsal texnologiyalar əhəlinin həyat səviyyəsini artırmağa, xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və daha geniş əhali qrupları üçün onları daha əlçatan etməyə kömək edir.

Rəqəmsal transformasiya üçün infraqurumun inkişafı, o cümlədən internet, mobil rabitə və yeni texnologiyaların dövlət idarəçiliyinə və biznesə tətbiqi, Azərbaycanın iqtisadiyyatının rəqəmsal transformasiyasında mühüm rol oynayır. Son illərdə ölkədə 4G və 5G kimi yeni nəsillə şəbəkələri fəal şəkildə inkişaf etdirilir ki, bu da yüksək sürətli internetə girişin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına və rəqəmsal xidmətlərin imkanlarının artırılmasına səbəb olur. Mobil texnologiyalar, vətəndaşlar və biznes üçün rəqəmsal xidmətlərin hər zaman və hər yerdə əlçatan olmasını təmin edir, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və biznes proseslərinin sadələşdirilməsinə kömək edir. Dövlət idarəçiliyində rəqəmsal həllərin tətbiqi dövlət strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır, xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırır və bürokratik prosedurları azaltmaqla dövlət xidmətlərini daha şəffaf və vətəndaşlar üçün əlçatan edir.

Uğurlu rəqəmsal transformasiyaya doğru atılan ən mühüm addımlardan biri "Rəqəmsal Azərbaycan" dövlət proqramının icrasındadır. Bu proqram dövlət fəaliyyətini idarə etmək və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində prosesləri optimallaşdırmaq üçün rəqəmsal platforma yaratmağa yönəlmişdir. Bu proqram çərçivəsində rəqəmsal xidmətlər üçün infraqurum fəal şəkildə inkişaf etdirilir, innovativ şirkətlər dəstəklənir, startaplar və hub-lar yaradılır ki, bu da ölkənin qlobal rəqəmsal iqtisadiyyata inteqrasiyasına kömək edir. Bu tədbirlər yeni biznes

modellərinin inkişafını, sahibkarlıq üçün şəraitin yaxşılaşdırılmasını və yüksək texnologiyalı sahələrdə iş yerlərinin yaradılmasını dəstəkləyir [9].

Texnoparkların və innovasiya hub-larının yaradılması da dövlət strategiyasının mühüm bir hissəsidir. Bu platformalar startaplara inkişaf etmək üçün lazımı resurslar, o cümlədən infrastruktur, təlim və məsləhət xidmətləri təqdim edir ki, bu da sahibkarlıq ekosisteminin inkişafına və yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yaradır. Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı və innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsi Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi artımına və beynəlxalq arenada rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yeni şanslar yaradır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı Azərbaycanın strateji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, ölkəyə yalnız rəqabət qabiliyyətini artırmağa, investisiyaları cəlb etməyə deyil, həm də yeni iş yerləri yaratmağa, müxtəlif iqtisadi sahələrin səmərəliliyini artırmağa və vətəndaşların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Qlobal iqtisadi tendensiyalar və çağırışlar şəraitində rəqəmsallaşma davamlı iqtisadi artım və sosial sabitliyin təmin olunması üçün zəruri bir addım halına gəlir. Azərbaycan rəqəmsal texnologiyaları aktiv şəkildə tətbiq edərək, dünya iqtisadiyyatına uğurla inteqrasiya oluna bilər və uzunmüddətli inkişafı təmin edə bilər.

Nəticə. Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, rəqəmsal iqtisadiyyat Azərbaycanın iqtisadi inkişafının dayanıqlılığını artırmaq, xarici investisiyaları cəlb etmək və rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün mühüm potensiala malikdir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən islahatlar bu potensialın reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Ancaq bunun üçün müasir texnologiyaların tətbiqi və rəqəmsal transformasiyanın bütün iqtisadi sahələrdə həyata keçirilməsi zəruridir. Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı sahəsində beynəlxalq təcrübədən yararlanması və müasir texnologiyaların sürətli mənimsənilməsi yaxın gələcəkdə bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasına səbəb olacaqdır. Ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyatı gücləndirmək üçün aşağıda qeyd olunan addımların atılması vacibdir:

1. İnfrastrukturun modernləşdirilməsi və yüksək sürətli internetin geniş əhatə dairəsi.
2. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı ilə texnoloji innovasiyaların təşviqi.
3. Rəqəmsal təhsilin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması.
4. Startaplara dövlət və beynəlxalq maliyyə qurumlarından dəstəyin artırılması.
5. Hüquqi-normativ bazanın inkişafı və rəqəmsal texnologiyalar üçün şəffaf tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, V. "İnformasiya texnologiyaları və rəqəmsal iqtisadiyyat". "İqtisadiyyat və İnnovasiya" jurnalı 2017.
2. Əhmədov, S. "Azərbaycanda rəqəmsal idarəetmə və dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması". Bakı: Azərneşr 2021.
3. Quliyev, A. "Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və işsizliklə mübarizə". Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 2018.
4. Mustafayev, M. "Rəqəmsal iqtisadiyyatın Azərbaycan iqtisadiyyatına inteqrasiyası". Bakı: Nurlan 2018.
5. Süleymanov, E. "Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və Azərbaycanın iqtisadiyyatına təsiri". Bakı Dövlət Universitetinin nəşri 2020.
6. Bədəlov, F. "Texnologiyaların tətbiqi və iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası". Azərbaycan Texniki Universitetinin nəşri 2020.
7. Həsənov, S. "İnformasiya texnologiyalarının iqtisadi inkişafda rolu". Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 2019.
8. Rəsulov, R. "Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı: çağırışlar və perspektivlər". "İqtisadiyyat və İdarəetmə" jurnalı 2022.

9. Məmmədov, T. "Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının qanunvericilik tənzimləmələri". "Azərbaycanın Hüquq Elmləri" jurnalının xüsusi buraxılışı 2019.
10. OECD Digital Economy Outlook 2018. OECD Publishing, Paris 2018.

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА: ВЛИЯНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Джафарова Халида Рашид
Резюме

Развитие цифровой экономики в мире стремительно набирает обороты. Новые технологии и цифровизация не только повышают эффективность экономических систем, но и обеспечивают трансформацию экономических отношений. Цифровая экономика создаёт революционные изменения в производственной, сервисной и управленческой сферах. В экономике Азербайджана углубление цифровой трансформации также рассматривается как один из ключевых приоритетов в рамках национальных стратегий развития. В формировании цифровой экономики важную роль играет внедрение инновационных технологий, таких как искусственный интеллект, технологии блокчейна и системы электронного правительства. Эти технологии способствуют автоматизации бизнеса, повышению прозрачности, модернизации финансовых услуг и в целом создают большие возможности для социально-экономического развития. В частности, системы электронного правительства имеют важное значение для цифровизации государственных услуг и оптимизации взаимодействия с гражданами.

DIGITAL ECONOMY: THE IMPACT OF NEW TECHNOLOGIES AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF AZERBAIJAN

Jafarova Khalida Rashid
Summary

The development of the digital economy is rapidly accelerating worldwide. New technologies and digitalization not only enhance the efficiency of economic systems but also drive the transformation of economic relations. The digital economy brings revolutionary changes in production, services, and management. In Azerbaijan's economy, the deepening of digital transformation is recognized as one of the key priorities within the framework of national development strategies. The application of innovative technologies such as artificial intelligence, blockchain, and e-government systems plays a crucial role in shaping the digital economy. These technologies create significant opportunities for business automation, increasing transparency, modernizing financial services, and overall socio-economic development. In particular, e-government systems are of great importance in digitalizing public services and optimizing interactions with citizens.

Rəyçi: dosent Zakir Əhmədov
İqtisadiyyat kafedrasının 31 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma protokolu 03 yanvar 2025-ci il

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94.

**TÜRKİYƏNİN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ BAKI-TBİLİSİ-QARS
DƏMİR YOLUNUN ƏHƏMİYYƏTİ****Dosent Hüseynli Hüseyn****Bakı Dövlət Universiteti Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi****ORCID: 0000-0001-7954-0381*****huseyn.huseynli@bsu.edu.az***

Xülasə: Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu layihəsi, tarixi İpək Yolunun yenidən canlandırılması və Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətindəki strateji hədəflərin reallaşdırılması baxımından əhəmiyyətli bir təşəbbüsdür. Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanı birləşdirən bu dəmir yolu xətti, həm regional, həm də beynəlxalq nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyır. Layihə, Asiya və Avropa arasında ən qısa və təhlükəsiz dəmir yolu dəhlizi yaradaraq, regional ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əməkdaşlığı gücləndirməyi hədəfləyirdi.

Layihənin icrası zamanı texnologiya, infrastruktur və maliyyə problemləri ilə yanaşı, siyasi və təhlükəsizlik məsələləri də ortaya çıxdı. Xüsusilə Ermənistan lobbisinin təzyiqləri maliyyəlaşmada çətinliklər yaratdı, tərəflər layihəni öz resursları hesabına reallaşdırmağa qərar verdilər. Gürcüstan və Azərbaycan ərazisində mövcud dəmir yolu xətləri müasirləşdirildi və yeni infrastrukturular yaradıldı.

BTQ-nin işə düşməsilə Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionundakı təsirini artırdı və ona yeni nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşdırılması baxımından strateji üstünlük qazandırdı. "Zəngəzur dəhlizi" layihəsi ilə birlikdə BTQ, Türk dünyasını birləşdirən yeni iqtisadi və siyasi integrasiyaların əsasını təşkil edə bilər. Bu dəhlizlər regionun geosiyasi dinamikasına əhəmiyyətli təsirlər göstərmə potensialına malikdir.

Açar sözlər: Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Cənubi Qafqaz

Keywords: Baku-Tbilisi-Kars railway, Turkey, Azerbaijan, Georgia, South Caucasus

Ключевые слова: железная дорога Баку-Тбилиси-Карс, Турция, Азербайджан, Грузия, Гафгаз

Giriş. Layihə ilə bağlı müzakirələr.

Dəmir İpək Yolunun bir hissəsi olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, tarixi İpək Yolunun yenidən canlandırılması kontekstində gündəmə gəlmişdir. Türkiyəni Gürcüstan və Azərbaycan vasitəsilə Türkünstan coğrafiyası ilə birləşdirən bu dəmir yolu, keçdiyi ölkələrdə iqtisadi, mədəni və siyasi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından olduqca vacibdir. Bu xətt ilə bağlı ilk müzakirələr 1990-cı illərdə aparılmışdır.

Uzun fasilədən sonra 2002-ci il iyulun 20-21-də İstanbul şəhərində Türkiyə və Gürcüstan nəqliyyat nazirlərinin görüşü zamanı layihənin icrasına dair protokol imzalandı və bu çərçivədə ilkin hazırlıq işlərinin görülməsi planlaşdırıldı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü il iyunun 14-də Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı Gürcüstan Prezidenti Mixeil Saakaşvili ilə birgə keçirdiyi mətbuat konfransında Gürcüstandan Türkiyəyə dəmir yolu xəttinin inşasına dəstəyini ifadə etdi və Azərbaycanın da bu layihədə iştirak etməyə hazır olduğunu vurğuladı. Bu bəyanatdan sonra layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı müzakirələr daha intensiv xarakter aldı və bu istiqamətdə bir sıra görüşlər keçirildi. 28 dekabr 2004-cü ildə isə layihə üzrə Birgə İşçi Qrupu yaradıldı.

2005-ci il fevralın 16-da Cenevrədə keçirilən BMT Avropa İqtisadi Komissiyasının Daxili Nəqliyyat üzrə Komitəsinin 67-ci iclasında Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu magistrallarını birləşdirən bağlantı kimi tanınması təklif edildi. Bu layihə Avropa İqtisadi Komissiyası tərəfindən hazırlanmış Trans-Avropa avtomobil yolları və Trans-Avropa dəmir yolları layihələrinə dair Baş Planın Yekun Hesabatına (2005-ci il-red.H.H) birinci dərəcəli prioritet layihə kimi daxil edildi. 25 may 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin açılışında mühüm bir sənəd imzalandı. Prezident İlham Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Mixeil Saakaşvili və Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezər Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti layihəsi haqqında bəyannamə imzaladılar. Bəyannamə, üç dövlət başçısının bu layihəyə nə qədər dəyər verdiklərinə dair baxışlarını əks etdirirdi [5].

Əsas hissə. 27 iyul 2006-cı ildə Astanada Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Çin Xalq Respublikasının nəqliyyat nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən görüşdə layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı üçtərəfli və beşərəfli protokol imzalandı. Qazaxıstan layihənin reallaşacağı təqdirdə BTQ dəmir yoluna ildə 20 milyon tondan az olmayaraq yük cəlb edəcəyinə zəmanət verdi. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında 2007-ci ildə Tbilisi və Bakıda olmaqla daha 2 görüş keçirildi. Alınan qərarlara əsasən, “Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu bağlantısı haqqında” və “Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu xətti layihəsinin həyata keçirilməsi çərçivəsində Gürcüstanın Marabda məntəqəsindən Türkiyə sərhədinə qədər (Gürcüstan, Kartsaxi məntəqəsi) dəmir yolu sahəsinin layihələndirilməsi, maliyyələşdirilməsi, reabilitasiya, rekonstruksiyası, inşası və istismarının prinsip və şərtləri haqqında” hökumətlərarası saziş layihələrinin, həmçinin “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti layihəsinin Marabda – Türkiyə Respublikası sərhədinə qədər dəmir yolu sahəsinin maliyyələşdirilməsi şərtləri haqqında kredit müqaviləsi” layihəsinin mətnləri müzakirə edilərək razılaşdırıldı [8].

Layihə ilə bağlı danışıqlar intensivləşdi. 7 fevral 2007-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Gürcüstana səfəri zamanı BTQ dəmir yolu tikintisi layihəsinin başlanması barədə saziş imzalandı. Gürcüstan Parlamentinin binasında üçtərəfli görüş keçirildi və Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə üçtərəfli regional əməkdaşlıq sammiti imzalandı. 21 noyabr 2007-ci ildə Gürcüstanın Tetri-Skaro rayonunda BTQ dəmir yolu bağlantısının Gürcüstan seqmenti, 24 iyul 2008-ci ildə isə Türkiyənin Qars şəhərində Türkiyə seqmentinin tikintisinə start verildi. Uzunluğu 846 km olan BTQ dəmir yolunun Türkiyə hissəsi 79 km, Gürcüstan hissəsi 263 km təşkil edirdi. Xəttin 504 km-i isə Azərbaycan ərazisindən keçirdi [4].

Ümumi dəyəri 1 trilyon dollar olan bu xəttin açılışı 30 oktyabr 2017-ci ildə təntənəli şəkildə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanında baş tutdu. Açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və onun həyat yoldaşı Əminə Ərdoğan, Gürcüstanın Baş naziri Giorgi Kvirikaşvili, Qazaxıstanın Baş naziri Bakıttjan Saqintayev, Özbəkistanın Baş naziri Abdulla Aripov, eləcə də Türkmənistan və Tacikistan respublikalarından nümayəndə heyətləri iştirak etdilər [3, s.105].

BTQ dəmir yolu layihəsinin əsas məqsədi Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında nəqliyyat dəhlizi yaratmaq və Asiya bazarına yönəlmək, Asiya ilə Avropa arasında ən qısa və təhlükəsiz dəmir yolu dəhlizi yaratmaqla bu xətt üzərində yerləşən ölkələrin ticarət payını artırmaq və Mərkəzi Asiya ilə həyata keçirilən tranzit daşımalarını canlandıraraq Asiyayı Aralıq dənizi ilə birləşdirmək idi. Bundan başqa, BTQ dəmir yolunun global və regional miqyasda iqtisadi, siyasi və mədəni töhfələr verməsi də gözlənilirdi. Bu xətt vasitəsilə Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arasındakı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da güclənməsi ehtimal olunurdu. BTQ dəmir yolu, Qazaxıstan üzərindən Çinə qədər uzanan qərb-şərq istiqamətli İpək Yolu boyunca digər ölkələr üçün də faydalı hesab olunurdu.

Məsələn, Çinin ən böyük limanlarından biri olan Lianyungang limanından çıxan yüklər dəmir yolu vasitəsilə Avropaya 15 gün ərzində çatdırılacaqdı. Eyni yüklərin dəniz yolu ilə daşınma müddəti 40-45 gün təşkil edir ki, dəmir yolu bu məsafəni üç dəfə qısaldırdı [1].

Xəttin keçdiyi üç ölkənin cəmi əhalisi 2017-ci ildə 95 milyon 732 min 941 nəfər idi. Dəmir İpək Yolundakı ölkələrin cəmi əhalisi isə 2 milyard 90 milyon 827 min 594 nəfər idi və bu, dünya əhalisinin 28,2%-ni təşkil edirdi. Təxmini hesablamalara görə, bir il ərzində 1 milyon sərnişin və 6,5 milyon ton yükün daşınması, 2034-cü ildə isə 3 milyon sərnişin və 18 milyon 500 min ton yükün daşınması nəzərdə tutulmuşdu. SSRİ dövründə Gümrü-Qars xətti ilə 2 milyon ton yükü Orta Şərqi daşıyan Rusiya və Mərkəzi Asiyada mövqe tutmağı hədəfləyən Çin, BTQ dəmir yolu xəttinə biganə qalmamalı idi və xəttin 30 milyon tonluq yük dövriyyəsinə çatacağı düşünülürdü [6, s.34].

BTQ layihəsinin eyni zamanda Qazaxıstanın təqdim etdiyi Yeni İpək Yolu layihəsi ilə də dəstəklənirdi. 2012-ci ildə təklif edilən Yeni İpək Yolu layihəsində, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Azərbaycanın Ələt limanı ilə Qazaxıstanın Aktau limanı arasında gəmi və Qazaxıstandan keçməklə Çinə qədər dəmir yolunun inşası nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün 988 km uzunluğunda şərq-qərb istiqamətində kəsintisiz nəqliyyat təmin edən Zhezkazgan-Beyneu xəttinin inşası gündəmə gəldi, hansı ki, bu xətt vasitəsilə Çindən Xəzər dənizinə qədər olan məsafə təxminən 1000 kilometr qısaldı. BTQ dəmir yolu xətti boyunca yerləşən ölkələrlə 2007-ci ildə imzalanan razılaşmaya Qazaxıstan da daxil oldu və dəmir yolunun fəaliyyətə başlaması ilə Aktau limanından Bakıya 10 milyon ton yük təmin etməyi öhdəlik götürdü [7].

2017-ci ildə Qazaxıstan Aktau limanını özəlləşdirmə qərarı aldığı üçün Asiya ilə əlaqə təmin edən və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu üçün strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən bu limanın bölgə dinamikasına necə təsir göstərəcəyi maraq doğurur. Aktau limanından başqa Xəzər dənizində digər alternativ isə Türkmənəli limanıdır. Çin və yaxın ölkələrlə aparılan ticarətdə bu limanın mühüm funksiyası vardır. Çindəki Dostluq limanından Türkmənistan üzərindən Bakıya məsafə 6861 km-dir. Bu xətt, İstanbul-Tehran-Saraks-Daşkənd-Almatı və Dostluq limanından 700 km daha qısadır. İran ərazisindən keçən dəmir yolu xətti ilə bağlı təhlükəsizlik məsələləri və Van Gölü üzərindən gəmilərlə keçid kimi logistika problemləri mövcud deyil. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Türkiyənin İran üzərindən Asiya ölkələri ilə təmin etdiyi əlaqəyə alternativ təşkil edir. İstanbul, Qars, Tbilisi, Bakı, Türkmənbaşı, Aşqabad və Daşkəndə uzanan xəttin Türkiyə-İran-Asiya xəttindən 375 km daha qısa olması da BTQ-nin sərnişin və logistika xərclərini azaltmasına imkan verir. Bundan başqa Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu üzərindən Türkiyə-Azərbaycan-Türkmənistan dəmir və dəniz yolu vasitəsilə Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətlərinin Aralıq dənizinə çıxışı təmin olunur.

BTQ-nin məqsəd, hədəfləri və region ölkələrinə təmin edəcəyi töhfələr əhəmiyyətli olsa da, dəmir yolu xəttinin keçdiyi ölkələr layihəni reallaşdırana qədər bəzi problemlərlə də qarşılaşdılar. Xüsusilə, Türkiyədə ƏİP iqtidarı qurulduqdan sonra sürətli qatar tətbiqinə və dəmir yolu nəqliyyatına yenidən önəm verildi. Lakin texnologiya və infrastruktur nəzərə alındığında, arzu olunan mərhələyə çatmaq hələ də mümkün olmayıb. Bu gün Türkiyədə dəmir yollarının uzunluğu 12 min 8 km-dir. Dünya ölkələri arasında dəmir yolu xətti uzunluğuna görə 20-ci yerdədir. Oxşar problemlər Gürcüstan və Azərbaycan dəmir yollarında da mövcuddur. Gürcüstanda dəmir yollarının uzunluğu 1363 km, Azərbaycanda isə 2068 km-dir. Gürcüstan dəmir yollarında texnologiyanın zəif olması, onların müasirləşdirilməsi, infrastrukturun tamamlanması və logistika mərkəzlərinin qurulmasına zərurət yarandı. Həmçinin, SSRİ-dən qalma dəmir yollarında rels aralığı Türkiyə ilə eyni olmadığı üçün relsləri uyğunlaşdıracaq stansiyalar inşa edildi. Ahıləkək bu stansiyalardan biridir. İkinci problem maliyyə ilə bağlı idi. İlk gündən Ermənistan lobbisinin qlobal maliyyə qurumları üzərində təzyiq göstərməsi nəticəsində layihəyə uyğun kredit tapılmadı. Tərəflər dəmir

yolunu öz texnoloji, kapital və digər imkanları ilə inşa etməyə qərar verdilər. Bu vəziyyət zaman və kapital itkisinə səbəb oldu. Bundan başqa Ahılkələk və Tbilisi arasındakı 33 kilometrlik xəttin yenilənməsi üçün Azərbaycan Gürcüstana maliyyə dəstəyini göstərdi. Azərbaycan Türkiyə sərhədindən Ahılkələkə qədər olan təxminən 29 km yeni xəttin və mövcud 160 km dəmir yolunun təmirini həyata keçirmək məqsədilə Gürcüstana 200 milyon dollar kredit verdi [2].

Üçüncü problem isə dəmir yolunun marşrutu və təhlükəsizlik məsələsi idi. Bildiyimiz kimi, Cənubi Qafqazda əhalinin bölgüsü və mürəkkəb quruluşunun formalaşmasında çar Rusiyasının və SSRİ-in tətbiq etdiyi siyasətin təsirləri vardır. Məsələn, Ermənistan Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dövlət olaraq qurulması rusların sistemli siyasətinin təzahürüdür. Belə ki, Rusiya tərəfindən həyata keçirilən bu siyasət nəticəsində Türkiyənin 90-cı illərdə müstəqillik qazanan türk dövlətləri ilə fasiləsiz əlaqə qurması mümkün olmamışdır. Erməni əhalisinin bir hissəsi isə Gürcüstanın cənubuna yerləşdirilmişdir. Bu da öz növbəsində, keçmişdə türk yaşayış məntəqəsi olan Ahılkələkin əhalisinin erməniləşdirilməsi ilə nəticələnmiş və hazırda əhalisinin 94,3%-i ermənilərdən ibarətdir [9, s.218].

Ruslar buradakı türk əhalisini isə məcburi köçə məruz qoymuşdur. Ahılkələkdəki erməni əhalinin gələcəkdə dəmir yolu xətti üçün problem yaradıb-yaratmayacağı, Gürcüstanda baş verə biləcək hər hansı daxili problemlərdən sonra bu ərazinin təhlükəsizliyinin necə təmin ediləcəyi və Ermənistan sərhədinə yaxın bu yaşayış məntəqəsindən keçən xəttin təhlükəsizliyinin necə qorunacağı məsələsi suallar yaradır. Eyni zamanda, Gürcüstanda mövcud Abxaziya və Cənubi Osetiya problemləri ölkə təhlükəsizliyini təhdid edir. Bu vəziyyət əhəmiyyətli nəqliyyat xətlərinə qarşı ermənilərin də fəaliyyətlərini təşviq edə bilər. Bu baxımdan dəmiryolu xəttinin təhlükəsizliyi ilə bağlı Türkiyənin izləyəcəyi yol xəritəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Gürcüstan ilə Türkiyənin münasibətləri yaxşı səviyyədədir və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti sayəsində bu münasibətlər daha da gücləndir. Rusiyadan asılılığının azalması və Ermənistanın İran xaricində yeganə çıxış qapısı olması kimi səbəblərlə Gürcüstanın regiondakı təsiri də artdı. Bu gün Türkiyənin Gürcüstanla münasibətləri yaxşı olsa da, gələcəkdə fərqli ola bilər. Bu baxımdan Türkiyənin alternativ nəqliyyat şəbəkəsi yaratması olduqca vacibdir.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra "Zəngəzur dəhlizi" məsələsi Cənubi Qafqazda geopolitik müzakirələrin əsas mövzusunə çevrildi. Bu dəhlizin reallaşması Türkiyə üçün alternativ nəqliyyat şəbəkəsi baxımından önəmli rol oynaya bilər. Qeyd edək ki, "Zəngəzur dəhlizi" Azərbaycanın qərb bölgələri ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını birləşdirəcək strateji yol və nəqliyyat bağlantısı olaraq nəzərdə tutulur. Dəhliz, eyni zamanda region və global siyasətdə yeni birliklərin, xüsusilə Türk Birliyinin formalaşmasına yenidən istiqamət verməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edəcək.

Ədəbiyyat

1. Beşirov E. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu biznesin inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Xalq qəzeti, 16 noyabr 2017.
<http://www.xalqqazeti.com/az/news/%20economy/9310>
2. Demir İpek Yolu Hızla İlerliyor.
<https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/6400/demir-ipek-yolu-hizla-ilerliyor>
3. Gülpınar Akbulut Özpəy. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve Türkiye açısından jeopolitik önemi. Ocak/January 2018 • Sayı/Issue: 37 • ss/pp: 103-111
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/414079>
4. İsmayılov Emil. BTQ dəmiryol xətti inkişaf tempini artırır. 2020. <https://apa.az/infrastruktur/BTQ-dmiryol-xtti-inkisaf-tempini-artirir-coloredICMALcolor-597120>

5. Hacızadə Elşən. Regional nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti layihəsinin rolu. <https://hajizada.com/az/article-view/7/1077/>
6. Kurtoğlu Abdullah Berk, Volkan Tatar. Avropa Birliyi ulaşıma siyasəti çərçivəsində doğu-batı koridoru: Bakü-Tiflis-Kars demiryolu və olası işləvləri/İstanbul Arel Universiteti Lisansüstü Təhsil İnstitutu Disiplinlərarası Yenilik Araşdırmaları Dergisi, Disiplinlərarası Yen Araş Der, 3(1), 2023, s.31-40
7. Kars-Tiflis'e ilk kazma 2007'de. <https://www.yenisafak.com/gundem/kars-tiflise-ilk-kazma-2007de-1994>
8. Məmmədova Nailə. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu qlobal tarixi hadisədir. <https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2017/NOYABR/561675.pdf>
9. Samuel Lussac. The Baku-Tbilisi-Kars Railroad And Its Geopolitical Implications for the South Caucasus/ Caucasian Review of International Affairs, Vol.2 (4) – Autumn 2008, p.212-224 https://www.academia.edu/220716/The_Baku_Tbilisi_Kars_Railroad_And_Its_Geopolitical_Implications_for_the_South_Caucasus

THE SIGNIFICANCE OF THE BAKU-TBILISI-KARS RAILWAY IN TURKEY'S SOUTH CAUCASUS POLICY

*Huseynli Huseyn
Summary*

The Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway project is a significant initiative in terms of reviving the historical Silk Road and achieving Turkey's strategic objectives in the South Caucasus. This railway line, connecting Turkey, Azerbaijan, and Georgia, aims to enhance both regional and international transport and trade relations. By creating the shortest and safest railway corridor between Asia and Europe, the project seeks to strengthen economic, political, and cultural cooperation among regional countries.

During the execution of the project, various challenges emerged, including those related to technology, infrastructure, and financing, as well as political and security issues. In particular, pressure from the Armenian lobby caused difficulties in securing financing, leading the participating countries to decide to complete the project using their own resources. Existing railway lines in Georgia and Azerbaijan were modernized, and new infrastructures were developed.

With the operation of the BTK, Turkey's influence in the South Caucasus region increased, granting it strategic advantages in the creation of new transportation corridors. Alongside the "Zangezur Corridor" project, the BTK could serve as a foundation for new economic and political integrations connecting the Turkic world. These corridors have the potential to significantly impact the geopolitical dynamics of the region.

ЗНАЧЕНИЕ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ БАКУ-ТБИЛИСИ-КАРС В ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ НА ЮЖНОМ КAVKAZE

*Гусейнли Гусейн
Резюме*

Проект железной дороги Баку-Тбилиси-Карс (БТК) является важной инициативой с точки зрения возрождения исторического Шелкового пути и реализации стратегических целей Турции в Южном Кавказе. Эта железнодорожная линия, соединяющая Турцию, Азербайджан и Грузию, направлена на развитие как региональных, так и международных транспортных и торговых связей. Проект создает самый короткий и безопасный железнодорожный коридор между Азией и Европой, с

целью укрепления экономического, политического и культурного сотрудничества между региональными странами.

В процессе реализации проекта возникли проблемы, связанные с технологиями, инфраструктурой и финансированием, а также политические и вопросы безопасности. Особенно давление армянского лобби создало трудности с финансированием, и стороны решили реализовать проект за счет собственных ресурсов. Железнодорожные линии на территории Грузии и Азербайджана были модернизированы, а новая инфраструктура была создана.

С запуском БТК влияние Турции в Южном Кавказе возросло, что дало ей стратегическое преимущество в формировании новых транспортных коридоров. Вместе с проектом "Зангезурский коридор" БТК может стать основой для новых экономических и политических интеграций, объединяющих тюркский мир. Эти коридоры обладают потенциалом оказать значительное влияние на геополитическую динамику региона.

Rəyçi: prof. M.Qasımlı

Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının 05 fevral 2025 tarixli iclası.

Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il

UOT: 94.

TÜRKIYE AND THE SOUTHERN CAUCASUS. GEOPOLITICAL DYNAMICS AND COOPERATION

Doctor of Philosophy in History Ismayilova Elmira Cavanshir
Azerbaijan University
elmiraismayil@gmail.com

Abstract: *Türkiye and the South Caucasus region have a long history of interactions that span centuries. Located at the crossroads of Europe, Asia, and the Middle East, the South Caucasus has always been a center of geopolitical interest and strategic activity. With its rich cultural diversity, rugged landscapes, and complex history, the South Caucasus is of great importance to Türkiye, influencing its foreign policy and regional goals. This article explores the various aspects of Türkiye's strategic involvement with the South Caucasus, examining the historical connections, geostrategic needs, economic partnerships, and political challenges that define this crucial relationship.*

Keywords: Türkiye, Azerbaijan, South Caucasus, cooperation, geopolitical interest

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, Южный Кавказ, сотрудничество, геополитический интерес

Açar sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, əməkdaşlıq, geosiyasi maraq

Central to Türkiye's strategic thinking is the geostrategic significance of the South Caucasus, which acts as a vital link between Europe, Asia, and the Middle East. The region is an essential corridor for energy transit, enabling the flow of oil and natural gas from the resource-rich Caspian Sea area to global markets. Türkiye, positioned at the intersection of East and West, has become a key player in tapping into the region's energy resources. It has positioned itself as a critical transit hub, connecting suppliers in the Caspian region with consumers in Europe.

Türkiye's involvement in the South Caucasus is shaped by a mix of historical influences, strategic needs, economic goals, and political ambitions. As the region continues to change in response to evolving geopolitical circumstances, Türkiye's role as a regional influencer and strategic ally will be crucial in determining the future developments in the South Caucasus and beyond.

Türkiye's Southern Caucasus policy is emphasizes enhancing regional cooperation, political stability, and economic development. Türkiye maintains deep-rooted historical, cultural, and economic ties with these nations, and the Southern Caucasus region acts as a strategic bridge, linking Türkiye with Central Asia. These relationships are not only significant in terms of geopolitical positioning but also serve as a platform for regional collaboration and mutual benefits.

After the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), Türkiye was among the first countries to officially recognize the independence of Azerbaijan, Armenia, and Georgia. Over the years, Türkiye has cultivated particularly strong relations with Azerbaijan and Georgia, with both nations becoming key partners in various fields, including trade, security, and energy. However, Turkish-Armenian relations have faced significant challenges, primarily due to Armenia's occupation of Nagorno-Karabakh region in Azerbaijan [8]. In 1993, the Republic of Türkiye closed its borders with Armenia due to the latter's occupation of Azerbaijani territories around Nagorno-Karabakh. Diplomatic relations between the two countries were restored after a certain period, with some concessions. In 1994-1995, air links were established between Istanbul and Yerevan. Despite numerous attempts by

Armenia, no political relations were established. The reason was the conditions set by Türkiye: Armenia was to withdraw from the occupied Azerbaijani territories and renounce the false “genocide” claims. However, the Armenians did not fulfil these conditions: Armenia neither withdrew from the occupied territories nor gave up its false claims [1].

To normalize relations, Türkiye and Armenia initiated several diplomatic efforts. As part of this process, the Zurich Protocols were signed in 2009 following negotiations that began in 2008. While Türkiye submitted the Protocols to the Grand National Assembly for approval, Armenia referred them to its Constitutional Court for a constitutional review. The court deemed the Protocols compatible with Armenia’s Constitution, but, on April 23, 2010, Armenia notified Türkiye via a diplomatic note to its embassy in Tbilisi that it had suspended the ratification process. Later, in February 2015, then-President Serzh Sargsyan formally withdrew the Protocols from the Armenian Parliament and declared them null and void on March 1, 2018 [3].

In the years following the independence of these three countries, Türkiye’s relations with Azerbaijan and Georgia have significantly strengthened. Both countries have become important strategic partners for Türkiye, and the High-Level Strategic Cooperation Council (HLSC) mechanisms were established to further promote political and economic collaboration. These regular high-level visits and ongoing diplomatic dialogues underscore the growing political, economic, and security cooperation between Türkiye, Azerbaijan, and Georgia.

Moreover, Türkiye has played a crucial role in fostering trilateral and quadrilateral cooperation mechanisms, particularly with Azerbaijan, involving other regional stakeholders as well.

Türkiye’s efforts in the Southern Caucasus are also reflected in large-scale infrastructure and energy projects aimed at enhancing regional prosperity and stability. The Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Crude Oil Pipeline, the Baku-Tbilisi-Erzurum Natural Gas Pipeline, and the Baku-Tbilisi-Kars (BTK) Railway have become operational, facilitating the transportation of energy and goods between the South Caucasus, Türkiye, and Europe. Additionally, the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) has significantly boosted Türkiye’s role as a key energy hub in the region. These infrastructure projects, supported by Türkiye, are essential for the economic development of the Southern Caucasus and serve as important tools for regional cooperation.

Amid the worsening of Russian-Georgian relations throughout the post-Soviet era, reaching its peak in the August 2008 conflict over South Ossetia, Georgia’s primary economic and political partners turned out to be Türkiye and Azerbaijan. Over the years, Georgian-Turkish relations have intensified, covering various sectors, including trade, energy, and infrastructure. A notable moment came in 2002, when the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline’s construction was officially launched in Baku. This pipeline, a major energy project, is considered a cornerstone of regional cooperation, connecting Azerbaijan’s oil fields to Türkiye’s Mediterranean coast.

In July 2006, the BTC pipeline was officially inaugurated in Ceyhan, marking a key moment in the energy cooperation between the three countries. The trade relations between Türkiye and Georgia further deepened with the signing of free trade agreements in 2007, which also addressed crucial issues like avoiding double taxation [4].

Energy projects in the South Caucasus did not conclude with the BTC pipeline; rather, they laid the groundwork for further initiatives, including the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, TANAP, and TAP. The Southern Gas Corridor was established to expand the Baku-Tbilisi-Erzurum route, facilitate the construction of the TANAP pipeline across Türkiye, and

advance the TAP pipeline into Europe. The Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, also known as the South Caucasus Gas Pipeline, was commissioned in 2007, facilitating the export of natural gas from the first phase of the Shah Deniz project to Georgia, Türkiye, and Greece. In 2012, Azerbaijan and Türkiye signed an agreement for the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP), initiated by Azerbaijani President İlham Aliyev and then Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan. The following year, in 2013, the Shah Deniz consortium selected the Trans Adriatic Pipeline (TAP) to transport Azerbaijani gas from Türkiye's border to southern Italy. These developments have made it possible to realize the Southern Gas Corridor, effectively linking the Shah Deniz gas field to European markets via southern Italy [2]. Initially proposed by the European Commission in 2008, the Southern Gas Corridor aims to create a strategic supply route for natural gas from the Caspian and Middle Eastern regions to Europe.

On May 6, 2014, the Türkiye-Georgia-Azerbaijan Trilateral Summit was held in Tbilisi, attended by Turkish President Abdullah Gül, Azerbaijani President İlham Aliyev, and Georgian President Giorgi Margvelashvili. In his opening remarks, President Gül emphasized the strong and multifaceted cooperation among the three countries, highlighting major regional projects such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline, the Baku-Tbilisi-Erzurum Gas Pipeline, and the Baku-Tbilisi-Kars Railway. He noted that these projects significantly contribute to the stability and prosperity of the South Caucasus. The summit focused on enhancing trilateral cooperation and exploring new opportunities for regional development [7].

Following the favorable political environment created after the Second Karabakh War, a new initiative was launched to facilitate the gradual normalization of relations between Türkiye and Armenia through direct dialogue.

Through a series of meetings between the Special Representatives, progress was made, leading to the resumption of direct flights on February 2, 2022. Additionally, it was agreed to open the Türkiye-Armenia border to third-country citizens and to initiate air cargo trade between the two countries starting from July 1, 2022.

Türkiye has established strong diplomatic relationships with Azerbaijan and Georgia, engaging in trilateral summits to address issues related to regional security, economic collaboration, and strategic initiatives [6]. Türkiye works closely with Azerbaijan and Georgia on military training programs, joint exercises, and defense agreements, all of which play a vital role in enhancing regional security and stability. This trilateral cooperation framework not only improves border security but also bolsters military capabilities in response to potential regional threats. "Türkiye, Azerbaijan, and Georgia share a strong and productive military partnership, reflecting their dedication to promoting peace, stability, and security not only within the region but also on a global scale", stated Turkish Deputy Minister of National Defence Yunus Emre Karaosmanoglu during a conference on international defense and security in Batumi [5].

Additionally, Türkiye fosters cultural diplomacy through educational programs, scholarships, and cultural initiatives designed to strengthen historical and linguistic connections with nations in the South Caucasus.

Conclusion

Türkiye's collaboration with the South Caucasus encompasses various sectors, with energy, trade, security, and diplomacy serving as the foundation of their relations. The strategic partnership, especially with Azerbaijan and Georgia, is fueled by mutual economic interests, geopolitical factors, and cultural connections. These joint efforts have not only promoted regional stability but have also established Türkiye as a vital link between Europe

and the South Caucasus. Looking ahead, ongoing cooperation in infrastructure development, energy diversification, and security partnerships will be essential for sustaining and enhancing these relationships.

Sources

1. Sadayoğlu Pərviz. Türkiyə-Ermənistan sərhədi yalnız Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllindən sonra açıla bilər. 29.09.2009. https://www.yeniazerbaycan.az/Siyaset_e4084_az.html (12.02.2024)
2. Energy projects. <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/contract> (15.02.2024)
3. Relations between Türkiye and Armenia. <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-armenia.en.mfa> (10.03.2024)
4. Saakashvili Praises Turkey's Fast Decision on Free Trade Treaty. Civil Georgia. 21/11/2007. <https://civil.ge/archives/113601> (22.11.2023)
5. Turkey, Azerbaijan and Georgia enjoy very fruitful military cooperation. The Azerbaijan State News Agency. 08.11.2019. https://azertag.az/en/xeber/039turkey_azerbaijan_and_georgia_enjoy_very_fruitful_military_cooperation_039-1352871 (15.11.2023)
6. Turkey, Azerbaijan, Georgia hold trilateral summit. 06.05.2014. <https://www.aa.com.tr/en/archive/turkey-azerbaijan-georgia-hold-trilateral-summit/161865> (20.04.2024)
7. Turkey-Georgia-Azerbaijan Trilateral Summit held in Tbilisi. https://www.mfa.gov.tr/turkey_georgia_azerbaijan-trilateral-summit-held-in-tbilisi.en.mfa (12.06.2024)
8. Türkiye's Relations with Southern Caucasus Countries. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_s-relations-with-southern-caucasus.en.mfa (17.10.2023)

TÜRKİYƏ VƏ CƏNUBİ QAFQAZ. GEOSİYASİ DİNAMİKA VƏ ƏMƏKDAŞLIQ

İsmayilova Elmira Cavanşir qızı
Xülasə

Türkiyə və Cənubi Qafqaz regionu əsrlərlə davam edən uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrə malikdir. Avropa, Asiya və Orta Şərqi kəsişməsində yerləşən Cənubi Qafqaz həmişə geosiyasi maraqların və strateji fəaliyyətin mərkəzi olmuşdur. Zəngin mədəni müxtəlifliyi, çətin relyefi və mürəkkəb tarixi ilə Cənubi Qafqaz Türkiyə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və onun xarici siyasətini və regional hədəflərini formalaşdırır. Bu məqalə Türkiyənin Cənubi Qafqazla strateji əməkdaşlığının müxtəlif aspektlərini araşdıraraq, tarixi əlaqələr, geostrateji ehtiyaclar, iqtisadi tərəfdaşlıqlar və bu vacib münasibətləri müəyyən edən siyasi çətinliklərə nəzər salır.

ТУРЦИЯ И ЮЖНЫЙ КАВКАЗ. ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА И СОТРУДНИЧЕСТВО*Исмаилова Эльмира Джаваншировна**Резюме*

Турция и регион Южного Кавказа имеют многовековую историю взаимодействий. Расположенный на пересечении Европы, Азии и Ближнего Востока, Южный Кавказ всегда был центром геополитических интересов и стратегической активности. Обладая богатым культурным разнообразием, сложным рельефом и непростой историей, Южный Кавказ имеет большое значение для Турции, влияя на её внешнюю политику и региональные цели. В данной статье рассматриваются различные аспекты стратегического взаимодействия Турции с Южным Кавказом, включая исторические связи, геостратегические потребности, экономическое партнерство и политические вызовы, определяющие эти отношения.

*Рəyçi: dos.Elvin Talşinski**Azərbaycan Universitetinin Siyasi və İctimai elmlər kafedrasının 25 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 03 fevral 2025-ci il*

UOT:94(479.24).

SOCIO-POLITICAL SITUATION IN GANJA IN THE MIDDLE AGES*Safarova Chinara Gabil, Rzayeva Tamilla Zahir*

ASAU

<https://orcid.org/0000-0003-2480-0056>seferova.cinare@bk.ru, tamilla.rzazade47@gmail.com

Annotasiya: *Ganja is one of the oldest cities. The natural geographical area of Ganja, which is more than four thousand years old, has encouraged the development of high urban culture and traditions of statehood. Ganja, located at the junction of the West and the East, has become the battlefield of many conquerors trying to conquer the world. Under the leadership of heroes such as Jamard Kassab, Usta Bandar, and Javad Khan, thousands of brave young men showed bravery in battles with the enemy and wrote their names forever in the heroic annals of Azerbaijan with the blood they spilled on the holy land of the Motherland. Ganja has always been at the forefront of the struggle for statehood and freedom. Great Leader Heydar Aliyev said about Ganja: Ganja is a land that reflects the rich history of Azerbaijan and the Azerbaijani people, it is a beautiful city. All of us - every Azerbaijani, regardless of where we live, should be proud of Ganja, its ancient and rich history.*

Key words: Medieval period, Ganja, military field, origin of the name Ganja, craftsmanship, composition of its population

Açar sözlər: Orta əsrlər dövrü, Gəncə, hərbi meydanı, Gəncə adının mənşəyi, sənətkarlıq, əhalisinin tərkibi

Ключевые слова: Средневековый период, Гянджа, военное поле, происхождение названия Гянджа, ремесла, состав ее населения.

Introduction

Ganja is the second largest city of Azerbaijan after Baku. It is located on important trade junctions and transport corridors. There are different opinions about the emergence of the name of the city of Ganja. So, before Islam, there are opinions that it got its name from Ghazna and the government center called Jarza by the Arabs, near Maragha, where the ruins of Takht-Süleyman are located today. After the occupation of the city by Russia, it was named "Yelizavetpol" in honor of the queen, and "Kirovabad" after the name of the Russian communist who occupied the place after the Soviet rule. However, the name Ganja continued to be used among the people [7, s. 46-47].

In ancient times, the city was not called Ganja, but Ganja or Kanche. The first component of this word is 'kan', kaan, kagan, khan; means judge, commander. The second part of the word -ca (-ce, -cha,- che) means place, homeland. The words Ganja, Ganja, Kance mean the place of the khan, the khan's home, the place where the khan sits. It is interesting that until the beginning of the 20th century, the name Ganja and Khan were preserved in the language of the local people in the mountainous areas in the southern part of Ganja. There is also an old center called Ganja in South Azerbaijan. Sometimes they even called Tabriz Ganja. This confirms that the expression Ganja means the capital [6]. The sun, moon and eight-pointed star, which are the symbols of the city, are the reflection of the coat of arms of Ganja Khan Javad Khan, who fought against foreign invaders and died in this struggle in 1804. In the emblem, the sun is a symbol of eternal life; the moon-eternal light symbol (used more as a symbol of freedom than white light); eight-pointed star (symbol of the sun); oak

leaf on the moon - a symbol of greatness, longevity and wisdom; the green background is a symbol of Islam.

The city of Ganja, which has an ancient and glorious historical past, has been geographically displaced five times during its millennia-long existence. Based on historical and archeological data, it is possible to say that neighborhoods were formed in Ganja before Christ, and they developed and expanded from the first medieval period. Most of the neighborhoods with such important urban planning units preserved their existence until the first half of the last century. Neighborhoods such as Potters, Sharbaflar, Painters, Blacksmiths, Coppersmiths, Glaziers, Gardeners, Butchers, Zarrabi, Allafs, Dabbags, Sabzavad, Ozan, Arabli, Attars were formed in the ancient area of the city and maintained their existence for a long time. Apart from these listed neighborhoods, Imamli, Sofulu, Kharabat, Residential neighborhoods such as Sarraclar, Sarvanlar, Seyidlar, Mastchilar, Çölek, Khasa yeri, Gavurküche were also chosen for their important position in the socio-political, economic and cultural life of Ganja city. Various characteristic information found in sources and scientific literature analyzed, the existence of residential neighborhoods called Tuyugchu, Gajarlar, Garamanli, Khalfali, Sharafkhanli, Tabrizli, Shatyrgören, Allahdad, Shoylübeyli, Arazbar, Daylagchilar, Dallaklilar, Noyudchilar, Sadilli, Khojali, Shamli in Ganja since the early medieval period was determined. This is an important indicator of the city's culture for centuries neighborhoods have played an important role in maintaining multicultural, tolerant values as guardians of coexistence traditions [2, s.158-164].

In the middle of the 7th century, Ganja was conquered by the Arabs and became the scene of battles between the Khazar Turks and the Arabs. Even before the arrival of the Arabs, the Turks used it as a meadow and a winter camp. Ganja became a "Turkmen city" with the Oghuz sent here by Malikshah. At the beginning of the 13th century, Ganja was considered the most beautiful city in Asia Minor. Ganja, which has a very strong cultural life, is also the place where the genius Poet Nizami lived during the Atabay era. Even for a while, the Mongols did not dare to enter Ganja, whose economic life was highly developed, when they marched to Azerbaijan (1221). Ganja was known as a Muslim city in the 13th century. Realizing that the Mongols who came again in 1235 would take the city, the people completely destroyed Ganja and were massacred by the Mongols in return. Later, Ganja was subjected to marches during the time of Amir Teymur and was destroyed. During the 16th and 18th centuries, the Ottoman-Safavid wars over Azerbaijan also affected Ganja [7].

During the 13th and 14th centuries, this city was recognized as one of the important centers of Azerbaijan and the entire Caucasus with its high production and many important architectural buildings. Satin, silk and cotton were produced in Ganja. These products were in great demand in the foreign market. An important part of the export was the export of weapons. At that time, there was also a mint in the city. In this mint, coins were minted in the name of many rulers, including the Khan of the Golden Horde, Janibey Khan, and Ghazan Khan of the Hulakus. According to the historian M. Heydarov, the city of Ganja was the main trade and craft center of Azerbaijan at that time along with the cities of Tabriz, Maragha, Ardabil and Khoy. There were many craft workshops and covered markets. In the 16th century, during the Safavid period, a new era began in the rise of Ganja. The city of Ganja was the center of the Karabakh governorate. But this period of prosperity did not last long. The Safavid-Ottoman wars that took place in the second half of the 16th century seriously hindered the development of the city. In 1579, Ottoman ally Crimean Khan Mustafa Geray invaded and looted the city of Ganja. As a result of the Safavid-Ottoman war, the city came under Ottoman rule. In 1606, Safavid Shah Abbas I recaptured Ganja and ordered the relocation of the city. According to researcher M. Altman, the city was moved 7 km to the

southeast. It is reported that a castle was built here in 1588. Undoubtedly, the relocation of the city had a negative impact on its development. Nevertheless, according to Evliya Çelebi, there were six thousand houses in the city in the middle of the 17th century. The city's population showed loyalty to national-spiritual values and tolerant traditions in the later periods, as before the last migration that occurred at the end of the 16th-early 17th century. In connection with the weakening of the Safavid state at the end of the 16th century, Ganja province and its central city became the arena of long-lasting wars. This, in turn, could not affect the quantitative (number) and quality (seismic, social, ethnic indicators) composition of the population. For this reason, the study of the demographic situation of the population, its dynamics of growth and decline is extremely important for understanding the social and political events that took place in that period.

According to the information provided by the historian and diplomat Oruj Bey Bayat, who was the Safavid ambassador in the palace of the Spanish king in 1599-1602, the population of Ganja is 225,000 people. Taking into account the significant revival of Ganja's social and economic life from the beginning of the 15th century to the end of the 16th century, and the partial restoration of its lost position after the Mongol attack we can agree with this number.

This corresponded to a population of about thirty thousand. According to the Dutch traveler Cornelis de Bruijn in 1703, the city of Ganja was 4 times bigger than Shamakhi. Caravanserai, baths and other buildings built in the city during the reign of Shah Abbas I have survived to this day [1].

In one of the sources from the 18th century, it is reported that the population of Ganja is generally engaged in animal husbandry, sericulture, mining (quartz and iron extraction), beekeeping, crafts and trade. In the textile industry, silk products and fabrics occupied the main place. There were 30 looms in the city for the production of red, white and thin cloth called "celami". Apart from these, there were 6 workshops producing copper vessels, two coppersmiths and two dyeing workshops. Thanks to the favorable geographical conditions of the Ganjachay valley, people have settled in this region since the Neolithic period (7th-6th centuries BC). Archaeological remains of primitive settlements called Gillidag confirm this idea. In the Eneolithic period and later periods (5th-3rd centuries BC), the region was inhabited by the population engaged in agriculture and animal husbandry. In addition to agriculture, semi-nomadic animal husbandry also played an important role in the economic activity of the people. The invention of bronze stimulated the production of metal based on the raw materials of Dashkasan and Gadabey deposits, and helped the development of pottery. This region gave rise to the Kura-Araz archaeological civilization of the First Bronze Age (IV-III centuries BC), and the Khojaly civilization in the Middle Bronze Age.

It was completely separated from the Safavids in 1722 and ruled as a province of the Ottoman Empire until 1735. During this period, 100 of the 1344 villages under the Ganja-Karabagh Beylarbey were part of Ganja. In 1747, an independent khanate was declared by Shahverdi Khan, a descendant of Ziyadogul. Due to its narrow borders and little land, Ganja was weak in terms of political, military and economic power. Therefore, Ganja Khanate was frequently attacked by Georgians and Karabakh Khanate. However, in 1786, Javad Khan, the head of the Ganja Khanate, established strong control in the region and prevented their oppression by taking measures against the attacks of the neighboring Khanates [4].

In the middle of the 18th century, the population of Ganja was 18,500 people. The reason for the decrease of the city's population compared to the previous century was the transfer of a part of the population to Khorasan when Nadir Shah captured the city, and the marches of the neighboring khanates to the city [3]. In the first half of the 18th century, the

city of Ganja was a major trade center as well as a center of silk production, as an intersection of important trade routes. The silk and "Genji" cotton fabrics produced here were highly valued in the world market. There is not enough information about the population of this khanate before the Russian occupation. Three quarters of the population living here are Azerbaijani Turks. The khanate, which was constantly invaded by its neighbors, had to fight against the Karabakh khanate, Georgia, Iran and Russia. In 1803, the commander of the Russian troops, General Sisianov, set off from Tiflis and besieged Ganja. Among the Azerbaijani khanates, Ganja Khanate fought the most against the Russian occupation. In the attacks of 1804, Ganja resisted the Russian troops for a long time. However, the city was defeated as a result of the betrayal of the non-Muslim community in Ganja. Javad Khan and his family members were also killed in this war. With this, the existence of Ganja Khanate was ended. The rest were captured by the Russians. When the name of Ganja was changed to Yelizavetpol in honor of the Russian Tsarina, the mosque in the city was converted into a church [7, s.46-47]. As a result of the colonial policy of Tsarist Russia, the number of Armenians among the population of the former Ganja Khanate is increasing as a result of the relocation of Armenians here. Nevertheless, Azerbaijani Turks were still the majority. According to the general description of 1833, 1141 families of Azerbaijani Turks, 868 families of Armenians lived in the city of Ganja, 2775 families of Azerbaijani Turks and 640 Armenian families lived in 78 villages and steppes around Yelizavetpol. Apparently, the tsarism's Christianization policy had an effect on the ethnic demography of the city [3].

In 1805-1840, the commandant government operated in Ganja. As a result of the administrative reforms carried out in 1840, Ganja joined the Georgian-Imereti governorate as the center. In accordance with the new administrative structure of the South Caucasus, Ganja district was included in Tbilisi province in 1846. Yelizavetpol governorate was established in 1867. This development was important for the development of the city. The administration of the Caucasus belonged to the governor with the title of Tsar in Tiflis. In 1845, all powers were given to the viceroy, who represented the tsar directly.

As a result of the colonial policy of Tsarist Russia, the Armenians scattered in the Caucasus tried to break the connection between the Anatolian Turks and the Azerbaijani Turks with the encouragement and desire of the Russians. They tried to build a state at the expense of Azerbaijani lands. Unfortunately, in some historical circumstances, as a result of the opportunity that came to the hands of the hated Armenians, they created their state at the expense of the lands of Azerbaijan. However, on September 27, 2020, the Azerbaijani Army, under the leadership of Commander-in-Chief Ilham Aliyev, carried out all combat operations at a high level, brought the hated enemy to its knees, won a glorious Victory and restored historical justice and the territorial integrity of our country. The dream of Armenia, created at the expense of Azerbaijani lands, remained in his heart. The Azerbaijani people and army restored justice by proclaiming their voice of truth to the world in the 44-day Victory War.

References

1. Əlizadə, M. Gəncə Tarixindən Səhifələr / –İrs Miras, Sayı:12, –2014. –s.27-28
2. Əhmədov, F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. –Gəncə: Elm, – 2007. – 246 s.
3. Memmedova, İ. "18.-19.Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı / Yeni Türkiyə,-60/2014.-s.28.
4. Mehmetov, İ. Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi, / – İstanbul: Ötüken Neşriyat, –2009. –456. s.
5. Mustafa,E."GENCE", Çözüm Sende Sence // . Türk Büro-Sen Yayını, Sayı:8, –Ankara, – 2015, –s.10.

6. Mustafa, G. “Sovyet Öncəsindən Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi /. –Ankara, –2007.

7. T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı /. -1992. –634 s.

ORTA ƏSRLƏRDƏ GƏNCƏDƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT

Səfərova Çinarə Qabil qızı, Rzayeva Tamilla Zahir qızı

Xülasə

Gəncə ən qədim şəhərlərdən biridir. Tarixi yaşının dörd min ildən çox olan Gəncənin yerləşdiyi təbii coğrafi ərazi burada yüksək şəhər mədəniyyətinin, dövlətçilik ənənələrinin inkişafına rəvac vermişdir. Qərblə Şərqi qovşağında yerləşən Gəncə dünyanın fəthinə çalışan bir çox fəthlərin hərbi meydanına çevrilmişdir. Cəmər Qəssab, Usta Bəndər, Cavad xan kimi qəhrəmanların rəhbərliyi ilə minlərlə igid gəncəlilər düşmənlə savaflarda mərdlik göstərərək adlarını müqəddəs Vətən torpağına axıtdıqları qanları ilə Azərbaycanın qəhrəmanlıq salnaməsinə əbədi olaraq yazmışlar. Gəncə dövlətçiliyin, azadlıq uğrunda mübarizənin hər zaman önündə olmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyev Gəncə haqqında demişdir: Gəncə Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının zəngin tarixini özündə əks etdirən bir diyardır, gözəl şəhərdir. Biz hamımız - harada yaşamağımızdan asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı Gəncə ilə, onun qədim və zəngin tarixi ilə fəxr etməliyik.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ГЯНДЖЕ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Сафарова Чинара Габил кызы, Рзаева Тамилла Захир кызы

Резюме

Гянджа – один из древнейших городов. Природно-географическая зона Гянджи, возраст которой превышает четыре тысячи лет, способствовала развитию высокой городской культуры и традиций государственности. Гянджа, расположенная на стыке Запада и Востока, стала полем битвы многих завоевателей, пытавшихся завоевать мир. Под руководством таких героев, как Джамард Кассаба, Уста Бандар и Джавад Хан, тысячи отважных юношей проявили отвагу в боях с врагом и кровью, пролитой на святой земле Родины, навсегда вписали свои имена в героическую летопись Азербайджана. Гянджа всегда была на переднем крае борьбы за государственность и свободу. Великий лидер Гейдар Алиев сказал о Гяндже: Гянджа – это земля, отражающая богатую историю Азербайджана и азербайджанского народа, это прекрасный город. Все мы – каждый азербайджанец, независимо от того, где мы живем, должны гордиться Гянджой, ее древней и богатой историей.

Rəyçi: Dosent Sevdə Abdullayeva

10 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 05 sayılı nprotokolu

Daxil olma tarixi 11 fevral 2025-ci il

UOT:94.(479.24).

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA TÖRƏDİLƏN SOYQIRIM
CİNAYƏTLƏRİNDƏ “TÜRKLÜK MƏSƏLƏSİ” ƏSAS AMİL KİMİ**

dosent Şixəliyev Emin Arif oğlu
Naxçıvan Dövlət Universiteti
emin.amea@yahoo.com
eminarif@ndu.edu.az

Xülasə: *Qədim türk yurdu olan Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim məskənlərindən biridir və dünya sivilizasiyasının əski mərkəzlərindəndir. Bu diyar uzun illərdən bəri böyük güclərin, eyni zamanda ermənilərin maraq dairəsi içərisində olmuşdur. Çünki Naxçıvan türk dünyası arasında önəmli bir körpüdür. Ermənilərin Azərbaycana və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının və törədilən cinayətlərin səbəbləri tamamilə ideoloji, psixoloji və siyasi xarakterlidir. Məqalədə arxiv sənədlərinə əsasən erməni iddialarının Azərbaycan, xüsusilə də Naxçıvan üzərindəki təsirləri araşdırılmış, Naxçıvanın geosiyasi vəziyyəti və türk dünyasında kəsb etdiyi əhəmiyyət təhlil edilmişdir. Arxiv sənədləri XX əsrin əvvəllərində rus və ingilis siyasəti çərçivəsində dəstəklənən, pul, silah və sursatlarla tədarük edilən ermənilərin Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda soyqırım gerçəkləşdirdiklərini sübut etməkdədir. Bu cinayətlərin törədilməsində türklük məsələsi əsas amillərdən bir olmuşdur.*

Açar sözlər: Naxçıvan, türklük məsələsi, ermənilər, soyqırım, böyük güclər

Keywords: Nakhchivan, Turkishness factor, Armenians, genocide, Great Powers.

Ключевые слова: Нахчыван, фактор турецкости, Армяне, геноцид, великие державы.

Giriş

Məlum olduğu kimi, geosiyasi mövqeyi baxımından böyük bir əhəmiyyət kəsb edən Naxçıvan diyarı bütün Türk Dünyasını bir-birinə bağlayan bir koridor və əlaqələri təmin edən körpü vəzifəsini ifa edir. Dahi Atatürkün ifadəsilə, Naxçıvan “Türkün qapısı”dır. Bu qapının açıq olması demək, Türk Dünyasının beynəlxalq siyasətdə güc qazanması, Türk Dünyasını formalaşdıran dövlətlərin güclü olması mənasına gəlir. Məhz bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində “Türk qapısı”nı aradan qaldırmağa çalışan böyük güclər ermənilərə hərtərəfli hərbi və maddi yardım göstərərək bölgədəki türk izlərini silməyə çalışmışlar. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqları, bu kontekstdə onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla bağlı planları “tarixi Şərq məsələsi”nin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunmalıdır. İnkaredilməz faktdır ki, tarixən hər bir böyük güc öz imperialist siyasətini həyata keçirərkən müxtəlif bəhanələrdən və amillərdən istifadə etmişdir. Hal-hazırda dünyada baş verən hadisələrdə, böyük güclərin geosiyasi maraqlarında da bu amilləri müşahidə etmək mümkündür. XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın, İngiltərənin və ABŞ-ın Cənubi Qafqazda öz geosiyasi maraqlarını həyata keçirməsində başlıca rol oynayan amillərdən biri məhz ermənilər idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər bu dövlətlərin geosiyasi maraqlarının icrasına çevrilsələr də, öz növbəsində dünyanın bu böyük güclərindən gələcəkdə qurulması planlaşdırılan “Ermənistan dövləti” üçün öhdəliklər tələb etmişdilər. Yəni böyük güclərlə ermənilər arasındakı əlaqələrə bir növ “qarşılıqlı istifadə və faydalanma” münasibətləri çərçivəsində yanaşıla bilər. Müxtəlif dövrlərdə ermənilərdən faydalanaraq qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində formalaşan böyük güclərin siyasətləri Qafqazdakı Azərbaycan türkləri, o cümlədən naxçıvanlılar üçün fəlakət mənbəyi olaraq ortaya çıxmış və minlərlə azərbaycanlının ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalmalarına səbəb olmuşdur. Halbuki ermənilər bütün dünyada “məzlum obraz”

nümayiş etdirərək, XX əsrin əvvəllərində özlərinin soyqırımına məruz qaldıqlarını önə sürür və bu iddianın təbliğatını aparırlar.

Erməni milli düşüncəsi, qondarma soyqırımı iddiaları, beynəlxalq siyasətdə erməni məsələsi: 1915-ci il hadisələri ermənilərin milli düşüncəsində “Böyük Fəlakət – Meds Yeqhern” (20, s. 3), Qərb dünyasında isə “tarixdə soyqırımına məruz qalmış ilk xristian millət” olaraq xarakterizə olunur. Məhz bu düşüncənin təsiridir ki, ermənilər Qərb xristian dünyasından ilham alaraq hər il aprel ayının 24-də soyqırımı iddialarını bütün dünya ölkələrinin, xüsusilə də böyük dövlətlərin parlamentlərinin gündəminə gətirirlər. Halbuki ermənilərin iddia etdikləri bu hadisə soyqırımı olmayıb, Osmanlı dövlətinin öz təhlükəsizliyi naminə erməni üsyanlarının və türklərə qarşı törədilən qırğınların qarşısını almaq üçün hazırlamış olduğu müdafiə tədbiri idi. Belə ki, 24 aprel 1915-ci ildə erməni komitələri və partiyalarının fəaliyyətinə son verilmiş, İstanbulda yüzlərlə erməni terroristi həbs edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu rəqəm **2345** (12, s. 213; 19, s. 146), digərlərinə görə isə **235**-dir (11, s. 88; 26, s. 78). Yəni burada heç bir ölüm və cinayət hadisələrindən söhbət gedə bilməz. Ermənilər komitə üzvlərinin həbs edildiyi 24 aprel tarixini soyqırımı günü elan etmişlər. Əgər söhbət Osmanlılar tərəfindən ermənilərin təhcirindən gedirsə, onların yerlərinin dəyişdirilməsinə qərar verilən Təhcir (Köç) Qanunu 27 may 1915-ci ildə qəbul edilmişdir (15, s. 61; 19, s. 259; 22, s. 131). Yəni “24 aprel” ermənilərin iddia etdikləri kimi soyqırımına səbəb olan köçürülmə tarixi deyil, Daşnaksütyun, Hınçak, Ramqavar kimi komitə üzvlərinin həbs olunduğu tarixdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhcir məsələsini soyqırımı olaraq dünya dövlətlərinin müzakirəsinə çıxaran ermənilər köç vaxtı ölən insanların sayını da mübaliğəli olaraq artırmaqdadırlar. Onlar bu rəqəmi 1,5 milyon olaraq göstəriirlər. Halbuki o tarixlərdə Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilində bu qədər erməni yaşamırdı. Görkəmli türk tarixçisi Kamuran Gürün qeyd edir ki, ermənilər tərəfindən göstərilən ölü sayı 1915-ci ildə 300 mindən başlamış, 1980-ci illərdə 2 milyona çatmışdır. İllər keçdikcə bir millətin əhalisinin artması normal bir hadisədir, lakin müəyyən bir tarixdə ölmüş insanların zaman keçdikcə sayının artması çox qərribə bir icaddır (12, s. 223).

Tərəfsiz olaraq məsələyə yanaşılsa, ortada soyqırımı kimi bir hadisənin baş vermədiyini açıqca görülmə bilər. Burada diqqəti çəkən bir məqam var. Əgər iddia edildiyi kimi, 1,5 milyon erməni öldürülsə, onlar harada dəfn olunublar? Kütləvi məzarlıq haradadır? Soyqırımı kimi ağır ittihamlarla çıxış edən ermənilər sübut üçün kütləvi məzarlığı göstərmək məcburiyyətindədirlər. Müqayisəli təhlillər əsasında ortaya çıxan məqam budur ki, 1,5 milyon erməninin soyqırımına uğradığı şəkildə ortaya atılan iddialar heç bir reallığı əks etdirmir. Tarixi sənədlər də bu iddianın tam əksini sübut etməkdə və ermənilərin Şərqi Anadoluda, eyni zamanda Azərbaycanda və onun ayrı-ayrı bölgələrində soyqırımı gerçəkləşdirdiklərini ortaya qoymağdadır.

Faktiki materiallar əsasında ərsəyə gətirilən bu məqalədə başlıca olaraq böyük güclərin dəstəyini əldə edən ermənilərin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda türk izlərinin silinməsi istiqamətində atdıqları addımlar və törətdikləri soyqırım cinayətlərinin pərdə arxası məqamları araşdırılaraq təhlil ediləcəkdir.

Bəri başdan qeyd edək ki, böyük güclərin geosiyasi maraqlarında erməni məsələsi tarixən özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Cənubi Qafqaza, xüsusən də Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, XIX əsrin sonlarında erməni məsələsinin global əhəmiyyətli bir mövzuya çevrilməsi, bu tarixlərdən etibarən erməni terror təşkilatlarının formalaşması, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri məhz böyük güclərin geosiyasi maraqları kontekstində aktuallaşmış və ərsəyə gətirilmişdir. Problemin kökü Rusiya tərəfindən ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına

köçürüldüyü və nəticədə “Erməni vilayəti”nin qurulduğu tarixə, yəni XIX əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. Ermənilərin köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcəyə hesablanmış məqsədyönlü planının əsas tərkib hissəsi idi.

Əvvəla, Rusiya Azərbaycan torpaqlarına erməniləri köçürərək burada uzun müddətli hakimiyyət qurmaq niyyətində idi;

İkincisi, bu siyasət nəticəsində Qacarlara və Osmanlılara qarşı güclü sədd yaradaraq iqtisadi, hərbi və siyasi imkanlar qazanmış oldu;

Üçüncüsü, Rusiya “erməni kartı”ndan yararlanaraq gələcəkdə Osmanlı Dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və “Böyük Ermənistan” vədləri ilə qızıqdırmaq, onları öz himayəsi altında birləşdirməyə sövq edərək Osmanlı ərazilərinə yiyələnmək arzusunda idi.

Rusiyanın Yaxın Şərqdə güclənmək, isti dənizlərə enmək strategiyası öz növbəsində İngiltərənin ənənəvi siyasətinə zidd idi, nəticədə “erməni məsələsi” millətlərarası bir problemə çevrildi. XIX əsrin sonlarına doğru İngiltərənin müdaxiləsi nəticəsində “erməni məsələsi” Rusiyanın müstəsna inhisarından çıxarıldı və ingilislərin planları daxilində aktuallaşmağa başladı.

İngiltərənin Şərq siyasətində ermənilərə geniş şəkildə yer verilməsi XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Osmanlı üzərində təzyiq qurmaq istəyən Rusiya kimi İngiltərə də erməni amilini bir vasitə kimi ortaya atdı. Halbuki rus ekspansiyasının qarşısını almaq üçün XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünü qorumaq siyasətini yeritməkdəydi, lakin XIX əsrin sonlarına doğru bu dövləti parçalamaq siyasətini mənimsəməyə başladı. Bunun da əsas səbəbi İngiltərənin siyasi dairələrinin əvvəllər Hindistan yolunun Osmanlı dövlətinin torpaq bütövlüyü ilə təminat altına alınması düşüncəsindən qaynaqlanırdı (13, s. 14; 16, s. 22; 18, s. 98). Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə getdikcə gücünü itirən Osmanlı dövləti digər müstəmləkəçilərin də diqqətini cəlb etməkdəydi. Əsas imperialist dövlətlər olan İngiltərə və Rusiya ilə yanaşı, Fransa və sonradan Almaniya ilə İtaliya üçün də ən başlıca məsələ Osmanlı torpaqlarında öz nüfuz dairəsini genişləndirmək, burada yaşayan qeyri-müsəlman əhalidən öz maraqları üçün faydalanmaq olmuşdur. Osmanlı torpaqlarında yaşayan xristianların himayə edilməsiylə ortaya atılan bəhanələr Avropanın böyük gücləri arasındakı qızgın rəqabəti başlatdı. 1895-ci ildən sonra getdikcə artan Almaniya qorxusu Rusiya ilə İngiltərəni bir-birinə yaxınlaşdıran ən önəmli amil oldu. Hər iki dövlət Yaxın Şərq, Orta Asiya və Uzaq Şərqdəki ixtilaflarını uzlaşdıraraq 1907-ci ildə imzaladıqları anlaşmalarla yeni münasibətlər içərisinə girdilər (bu barədə ətraflı bax: 8, s. 443-450; 10, s. 128-136).

Böyük güclər arasındakı bu rəqabət öz növbəsində erməni məsələsini də beynəlxalq arenaya çıxardı. Ermənilər yaranmış vəziyyətdən cəsarətlənərək hərəkətə keçdilər, ölkə daxilində və xaricində partiyalar və dərnəklər qurdular. Türk düşmənçiliyi üzərində qurulan bu hərəkatlər böyük güclərin geosiyasi məqsədli psixoloji fəaliyyətlərinin nəticəsi idi. Böyük Güclərin hər birinin erməni terror təşkilatları üzərində böyük təsiri var idi (bu barədə ətraflı bax: 8, s. 571-580; 10, s. 184-188; 23, s. CXLVI-CXLIX). Məhz həmin təsirlərin nəticəsi idi ki, çox sayda türk-müsəlman əhali XIX əsrin sonlarından etibarən qurulmağa başlayan erməni terror təşkilatlarının qurbanına çevrildi. Bu terror təşkilatlarının silahlandırılması ilə Anadoluda və Qafqazda qanlı cinayətlərə imza atıldı. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu terror təşkilatlarından öz mənafeləri üçün yararlanmaq istəyən dövlətlər, xüsusilə Rusiya ilə İngiltərə aralarındakı geosiyasi rəqabətə baxmayaraq, 1895-ci ildən sonra getdikcə güclənən Almaniya qarşısında bir-birilərinə yaxınlaşmağa başladılar. Daha doğrusu, Almaniya qorxusu hər iki dövləti bir-birinə yaxınlaşdıran ən önəmli faktor oldu. Aralarındakı ixtilafı məsələləri uzlaşma yolu həll etməyi qarşılarına qoyan Rusiya və İngiltərə münasibətlərini 1907-ci ildə imzaladıqları bir müqavilə ilə yenidən qurdular və Antanta çərçivəsində birlikdə hərəkət etməyə başladılar. Hər iki dövləti

maraqlandıran məsələ Almaniyanı “Şərqi” məsələsindən uzaqlaşdıraraq, Osmanlı dövlətinin zəngin strateji torpaqlarına sahib olmaq idi (bax: 8, s. 443-450; 10, s. 128-136). Lakin Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru dünyanın siyasi mənzərəsində önəmli dəyişikliklər baş verdi. 1917-ci ildə oktyabr çevrilişinin baş verməsi ilə Antantanın əsas üzvlərindən biri olan Rusiya müharibədən çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Antanta ittifaqında Rusiya ilə boşalan yeri ABŞ əvəz etdi. Beləliklə, erməni təşkilatları üzərində tam nəzarət, belə demək mümkündürsə, İngiltərəyə keçdi. İngilislər Birinci Dünya müharibəsi illərində də erməni təşkilatlarına dəstək verərək, onları etnik-millî münaqişələrə və qırğınlara təşviq etmiş, öz siyasətinə uyğun olaraq ermənilərin siyasi gələcəyinə dair öhdəliklər götürmüş, “Müstəqil Ermənistan” üçün ciddi vədlər vermiş, sadəcə Şərqi Anadoluda deyil, Cənubi Qafqazda da onlardan yararlanmış, “erməni məsələsi”ni Azərbaycanda gündəmdə tutmuşdur.

1905-1907-ci illərdə Naxçıvanda törədilən soyqırımı cinayətlərində türklük məsələsi əsas amil kimi: Bəlkə də tarixdə yeganə millətdir ki, Azərbaycan türkləri bir əsrdə bir neçə dəfə fəlakətə məruz qalmış, soyqırımına, deportasiyaya uğramış və hələ də bunun acısını yaşamaqdadır. Azərbaycanın bütün bölgələrində baş verən hadisələrin arxasında böyük güclərin hər birinin öz marağı olmuşdur. Bununla yanaşı, bu dövlətlərin hər birini birləşdirən yeganə amil isə antitürk zehniyyətdən qaynaqlanmışdır. Türk Dünyasının güc qazanmasının qarşısını almaq, Türkiyə ilə Azərbaycanın, Türk Dünyasının əlaqələrini kəsmək, bölgədə türk izlərini aradan qaldırmaq onları birləşdirən vahid amal idi.

XX əsrin əvvəlləri elə bir dövrə təsadüf edir ki, bir tərəfdən Osmanlı imperiyasının süqutu ərəfəsi idi, bir tərəfdən Qərb dövlətlərinin keçmişdən bəri davam edən intiqam duyğularının daha da alovlanaraq Osmanlı imperiyasının torpaqlarını bölüşdürmək və üzərində yeni dövlətlər yaratmaq cəhdləri, digər tərəfdən də müəyyən vədlərlə qızıqdırılan ermənilərin “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan dövləti” yaratmaq cəhdləri vardı.

Tək millət və dövlət şüuru ilə bütünləşən, eyni zamanda Anadoluda təcrübə qazanmış olan radikal erməni dəstələri öz fəaliyyətlərini Qafqaza yönəldilər və “Böyük Ermənistan” üçün ikinci cəbhəni – Azərbaycan cəbhəsini açdılar. Çünki Azərbaycanda onları maraqlandıran önəmli bir məsələ ortaya çıxmışdı: Bakının neft şəhəri mövqeyinə çevrilməsi.

Bakı önəmli pul qaynağı idi və ermənilər baxımından onların siyasi iddialarını gerçəkləşdirmək üçün zəmin hazırlaya bilərdi. Bu iqtisadi güc bölgəyə çox sayda erməninin axın etməsinə yol açdı. Bakı şəhərində Bakıda iqtisadi baxımdan böyük gücə sahib olan erməni burjuaziyası meydana gəlmişdi. Bu burjuaziya böyük iqtisadi güc idi və bölgəyə çox sayda erməni əhalisini çəkirdi. Erməni kapitalistləri olan Mantaşyan, Liazanov, Mirzoyevin sahib olduqları müəssisələrdə çalışan işçilərin hamısı ermənilərdən ibarət idi. Bu vəziyyət ermənilərin milli baxımdan necə təşkilatlandığını, ermənilər arasında millətçiliyin necə bir həddə çatdığını bariz nümunəsidir. Qərb alimlərindən G.R.Sani yazırdı ki, müsəlman türklər, yəni azərbaycanlılar üçün bağlılıq birinci olaraq dindir, ermənilər üçün isə sinif deyil, millətçilikdir (21, s. 33).

Həqiqətən də nəinki Bakıda, bütün Azərbaycanda, Qafqazda ermənilər erkən deyilə biləcək bir tarixdə millət şüuruna qovuşmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərdə milli şüurun güclənməsi türk düşmənçiliyi ilə paralel olaraq inkişaf edirdi. Təbii ki, bu düşmənçiliyi qızıqdırانların başında Rusiya dayanırdı. O dövrdə Rusiyanın Qafqazdakı canişini Vorontsov-Daşkov çar II Nikolaya “davanın başlaması üçün kiçik bir bəhanənin kifayət edəcəyini” yazırdı (25, s. 119). Bu kiçik bəhanə nə ola bilərdi? Bir nəfərin öldürülməsi, yəni kiçik bir qırgıncım böyük partlayışa səbəb ola bilərdi. Bir nəfərin öldürülməsi ilə milli münaqişə başlayacaq, sonra tərəflər arasında daha da qızışacaqdı.

Qafqaz xalqlarının bir-birilərinə düşmən kəsilmələri Rusiya baxımından olduqca vacib idi. Ermənilərin dövlət qurmaq həvəsləri, gerçəkləşdirilən qətlialmlar Rusiyanın maraqlarına son dərəcə uyğun idi.

İlk toqquşma Bakıda baş verdi. Fevral ayının 2-də bir azərbaycanlı erməni komitəçiləri tərəfindən qətlə yetirildi. Belə işlər müsəlmanları son dərəcə qəmgin edib çaşdırdığı halda müsəlman başçılarından intiqam üçün hökm verilmədi. Nəhayət, fevralın 6-da istintaq və ya sair bir iş üçün aparılan müsəlman məhbusu yolda erməni əsgəri tərəfindən günahsız öldürüldü və müsəlmanlar daha da dağdar edildilər (6, s. 12). 1905-ci ilin fevral ayının əvvəllərindən başlayan münaqişə Gəncədə, İrəvanda, Tiflisdə, Naxçıvanda və Azərbaycanın digər bölgələrində ardıcıl şəkildə davam etdi.

Amerikalı alim Castin Makkarti münaqişənin hansı səbəblərdən ortaya çıxması ilə bağlı yazır ki, çar Rusiyası hər iki millət arasında baş verən münaqişəni öz maraqları baxımından faydalı görürdü (16, s. 142). Çünki Rus imperiyasına qarşı qalxmaqda olsa da hər iki millətin müharibəsi daha sərfəli idi. Əvvəla, Rusiyanın başı yaponlarla müharibəyə qarışmışdı. Buna görə də arxasını sağlama alsın deyə, imperiyaya cənubdan təhdid olmasın deyə milli ədavəti qızıqdırdı.

1905-ci il hadisələrinin şahidi olan M.S.Ordubadi "*Qanlı illər*" adlı əsərində münaqişənin ortaya çıxmasının səbəblərini belə izah edir: 1) *Erməni Daşnaksütyun komitəsinin müstəbid idarə üsulunu təşkil etməsi, qızıqdırıcı mövqe tutması*; 2) *Məhəlli hökumət məmurlarının etinasızlığı və Çar üsul-idarəsinin ikili oyunu*; 3) *Müsəlman əhalinin elmsizliyi və baş verən siyasi hadisələrdən bixəbər olması və 4) Ermənilərin avtonomiya – idarə muxtariyyəti həvəsində olmaları* (7, s. 8-11).

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda qanlı faciələr daşnakların və çar məmurlarının təhrikləri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Əhali arasında ermənilərin silahlandıqna dair xəbər gəzirdi ki, bu vəziyyət psixoloji gərginliyin artmasına səbəb oldu. M.S.Ordubadinin verdiyi məlumata görə, 1905-ci ilin may ayının əvvəllərində Bakı erməni-müsəlman toqquşmasından sonra Naxçıvan camaatı artıq həyəcəyə düşmüşdü. Buna nisbət ermənilər əsla qorxmayıb həmişə müsəlmanlara əziyyət verməkdə idilər. Bir tərəfdən şəhərə belə səs salmışdılar ki, ermənilərdə cürbəcür odlu silahlar olduğundan müsəlmanlara birdən-birə hücum edəcəklər. Zira ermənilərin rəyincə, "*bizim əlimizin üstündə Qafqazda gərək əl olmasın*" – deyib hər tərəfə odlu silah və sair hərbi ləvazimat göndərməyə çalışmışdılar. 6 saat ərzində İrəvandan istədikləri qədər erməni əsgəri gətirməyə gücləri çatdıqlarından daha müsəlmanlarla şirin dillə dindirmək belə istəmirdilər (7, s. 18).

Qanlı hadisələrin baş verdiyi ərzində Naxçıvanda silahlı daşnak erməni əsgərləri hazır vəziyyətdə idilər. Hadisələrin digər şahidlərinin olan Mir Möhsün Nəvvab bu barədə yazır: "*Elə ki, İrəvanın fitnə-fəsad törədən erməniləri Naxçıvana gəldilər, orada vəziyyət gərginləşdi. Ermənilər neçə illərdən bəri tədarük etdikləri vuruş sursatlarını – topları, bombaları, beşaçılan tüfəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar. Hərbi sursatları keçidlərdə və gizli mövqələrdə yerləşdirdikdən sonra dükən-bazarları bağlayıb, bütün icma ilə qalxıb mövqələrdə hazırladıqları silahlardan qəflətən müsəlmanlar üzərinə guruhur atış açmağa başladılar. Əhvalatdan xəbərsiz və dükən-bazarda öz işləri ilə məşğul olan biçərə müsəlmanlar çaş-baş qalıb, bilmədilər nə etsinlər. Kimisi fürsət tapıb dükəni bağladı, kimisi də tapa bilməyib, açıq qoyub canını qurtarmaq üçün evlərinə qaçdılar. Yarım saata tüfəngi olan tüfəngini, tapançası olan tapançasını, olmayanlar isə xəncər, külüng, balta, dəhrə və ağac götürüb, ermənilərin müqabilinə gəldilər və onlarla davaya başladılar. Silahsız müsəlmanlar münasib fürsətlərdən istifadə edərək qəflətən erməni silahlılarının üzərinə hücum edib əllərindəki balta, dəhrə, ağacla vurub onları yerə yıxaraq tüfəng və patrondaşlarını əllərindən alıb, üz qoydular davaya. Müsəlmanlara kömək gələndə kimi hər iki*

tərəfdən ölənlər oldu. Bir para yerlərdən gələn müsəlmanlar nəyə çəkərək üz qoydular ermənilərin üstünə. Hər tərəfdə ermənilər böyük tələfata məruz qaldılar və vəziyyəti belə görüb üz qoydular qaçmağa” (6, s. 21-22).

Göründüyü kimi, Naxçıvan hadisələri İrəvandan gəlmiş daşnak silahlılarının təhriki ilə başlamışdır. Bu təhriklərin nəticəsi olaraq, M.S.Ordubadinin də verdiyi məlumata görə, növbəti fitnəkarlıq 1905-ci ilin mayın 5-6-da Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində 3 nəfər müsəlmanın ağır yaralanması və 7-də bir nəfərin Tumbulda öldürülməsi ilə qızışmışdır (7, s. 18). Ermənilərin məqsədi Ordubadinin təbirincə, İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaq, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan kəndləri dağıdıb erməni qüvvələrini birləşdirmək və əhalini qırmaq kimi alçaq xəyallardan ibarət idi (7, s. 119).

Hadisələri daha da qızıdırmaq üçün erməni daşnakları may ayının 11-də Kültəpənin varlı ermənilərindən olan Xaçaturu ailəsi ilə birlikdə qətlə yetirdilər. Ermənilər də bunu müsəlman camaatına nisbət verdilər (7, s. 19). Daşnaklar Kültəpə cinayətinin bəhanə edərək Naxçıvan şəhərini iki saatdan çox ara vermədən atəşə tutdular. Müsəlmanlar mayın 12-də hadisələrin bilavasitə şahidi olan vitse-qubernator Baranovskiye şikayət etsələr də, *“əgər onlar sizə atəş açırlarsa, siz də tutub onların tapançalarını alın. Mən bilmərəm”* cavabını aldılar (7, s. 20).

Gördündüyü kimi, ermənilərin silahlanmasından və hərəkətlərindən Rusiyanın məhəlli hökumət məmurları xəbərdar idilər. Çarizmin hadisələrə ikili yanaşması Rusiyanın bu münaqişədə özünəməxsus maraqları olduğunun bariz nişanəsi idi. Tarixi sənədlərdə erməni daşnakları ilə birlikdə çar məmurlarının da milli münaqişəni bilavasitə qızıdırtdıqları, evlərin, mağazaların talan edilməsində, qətliaların törədilməsində birbaşa rol oynadıqları yer almaqdadır.

17 iyun 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar Naxçıvanda yerləşən Qafqaz atıcı batalyonunun komandiri 18 iyunda Baş Ştaba göndərdiyi raportunda yazırdı ki, *“ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişələrin aradan qaldırılmasında vətəndaş hakimiyyətinə kömək etmək məqsədilə mənə həvalə edilmiş Naxçıvan şəhərində yerləşən batalyon 17 iyun tarixdə axşam saat 8-də silah işlətməyə məcbur olub, nəticədə Zeynəddin kəndinin 20-dən çox müsəlman sakini öldürülmüşdür”* (2, s. 10).

Digər bir raportda isə həmin ilin iyul ayının 5-də Nurs kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan münaqişədə rus kazaklarının kəndə göndərilməsi nəticəsində dağlarda gizlənib özlərini ermənilərdən müdafiə edən sakinlərdən 4 nəfərin öldürüldüyü, 11 nəfərin isə yaralandığı haqda məlumat verilirdi (2, s. 10). Diqqəti çəkən ən önəmli məqam ondan ibarətdir ki, raportların heç birində bir nəfər də olsun erməninin öldürüldüyü qeyd olunmur.

1905-ci ildə başlayan qanlı cinayətlər Naxçıvanın Ordubad, Kültəpə, Əliabad, Cəhri, Şıxmahmud, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və s. kimi bölgələrində də davam etdi. M.S.Ordubadinin verdiyi məlumatlar içərisində 1906-cı ilin avqust ayında ordubadlıların Qapan dərəsində xeyli gəncin, qadın və uşaqların, hətta körpələrin cəsədlərinə rast gəldikləri göstərilməklə yanaşı, dərədə 15 uşağın kəsilmiş başlarının və bir-birinin üstünə qalaq-qalaq yığılmış uşaq cəsədlərin olduğu bildirilirdi (7, s. 132-133).

Göründüyü kimi, o dövrün yazılı mənbələri və arxiv materialları 1905-1907-ci illərdə ermənilərin Rusiyanın yardımını ilə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində əhalinin sırf türk-müsəlman olduqları nəzərə alınaraq soyqırımını gerçəkləşdirdiklərini sübut edir.

1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda törədilən soyqırımı cinayətlərində türklük məsələsi əsas amil kimi: Ermənilərin türkə olan nifrət psixologiyası və türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi 1918-ci ildə də davam etdi. Uzun müddət Sovet tarixşünaslığında vətəndaş müharibəsi kimi xarakterizə olunsada, bunun bir səbəbi vardı: əsrlər boyu ermənilərdə, onların daxilində qabaran türk düşmənçiliyi, türkə nifrət psixologiyası, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi. Məhz bunun nəticəsidir ki, 1918-1920-ci illərdə çox sayda insan erməni zülmünün qurbanı oldu.

Arxiv materiallarında göstərilir ki, əla silahlanmış və mükəmməl təlim görmüş ermənilər müsəlmanların evlərinə hücum edərək onları öldürür, 3-4 günlük çağaları xəncər və süngüylə qətlə yetirir, uşaqları alovların içinə atırdılar (27, vv. 75-77). Sadəcə insanlar soyqırımına məruz qalmadı, Türk və İslam mədəniyyət mərkəzləri, tarixi abidələr də yox edildi.

Azərbaycanın bütün bölgələrində – Şamaxıda, Qubada, Gəncədə, Lənkəranda, Qarabağda və Naxçıvanda eyni qayda və ssenari ilə əhali ağır işgəncələrlə qətlə yetirilirdi. Dro, Njde, Hamazasp, Yapon, Andranik kimi cəlladlar Azərbaycan xalqının qanına susamışdılar. Naxçıvanda baş verən cinayətlər haqqında xüsusilə bəhs etmək lazımdır. Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, respublika rəhbərliyi müəyyən səbəblərdən və çətinliklərdən Naxçıvana lazımi dəstək verə bilmirdi. Naxçıvan əhalisi özü ermənilərə müqavimət göstərir, hətta erməni ordularını məğlub edirdilər. Ancaq bununla birlikdə, ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlər Naxçıvandan da yan keçmədi.

Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı Andranik Ozanyan, Dro, Njde, Doluxanov, Yapon və digər cəlladların başçılıq etdikləri dəstələr böyük rol oynamışlar. Özünəməxsus vəhşiliyi ilə Andranik öz adını ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı tarixinə xüsusi nifrətlə yazmışdır. Mənbələr onun kimliyi haqqında o qədər də dolğun məlumat verməsə də, törətdiyi cinayətlər barədə kifayət qədər məlumatlar verir. Andranikin Naxçıvana hücumu 1918-ci ilin iyun ayına təsadüf edir. Andranik Naxçıvana hərbi yürüşlərindən əvvəl Türkiyənin Ərzurum, Alaça, İlgə, Yaşılıyaylada türk qatili kimi tanınmış, Ərzurum soyqırımının əsas təşkilatçılarından olmuşdu. Bu insan elə bir cinayətlərə imza atıb ki, məsələn, Araz çayı sahilindəki 4 min nəfərə yaxın əhalisi olan Yaycı kəndini yerlə yeksan etmiş, kənd əhalisinin 2000-2500 nəfərini qətlə yetirmiş və Araz çayına tökmüşdü. Andranikin Araz çayına tökdüyü insanların cəsədlərini nüvədilər çayın kəndlərinin yaxınlığından keçən hissəsində sahilə çıxararaq dəfn etmişdilər. Cəsədlərin sayı o qədər çox idi ki, böyük bir qəbiristanlıq yaranmışdı. O vaxtdan bu Yaycı qəbiristanlığı olaraq tarixə düşmüşdür (1, s. 249; 5, s. 58).

Yaycıdan Ordubada doğru irəliləyən Andranik qarşısına çıxan azərbaycanlı kəndlərini dağıda-dağıda bu məsafədə 2 min azərbaycanlıyı öldürmüşdür. Ordubad ətrafı, Əlincəçay boyu, Şahbuz kəndlərinin əhalisi tərksilah olunub, xeyli hissəsi qətlə yetirilmişdir. Nursu, Kolanı, Hənzər, Mahbudoba, Əbrəqunus, Qazançı, Paradaş, Xanağa, Bənəniyar, Camaldın, Ərəzin, Kırna kəndlərində də dəhşətli qırğınlar törədilmişdir (1, s. 250).

Tarixi sənədlərdə Şərur bölgəsinə bağlı 45 kəndin də erməni komitəçilərinin hücumuna məruz qaldığı və əhalisinin də Araz çayına atılması ilə bağlı məsələlər göstərilir. Müsəlmanlar tərəfindən ələ keçirilən ermənilər Naxçıvanda və onun bütün kəndlərində türklərin qətlə yetiriləcəkləri və hamısının Araz çayına atılacağına dair əmr aldıklarını etiraf etmişdilər. Erməni dəstələrinə yazılı olaraq göndərilən əmrdə aşağıdakı ifadələr yer alırdı: “*Şərur əhalisini Araz çayına atmaq üçüncü alay komandanlığının əsas vəzifəsidir*” (29, s. 45-46).

Digər bir fakt: Andranikin qoşunları Sirab kəndinə istiqamət aldığı vaxt Sirab kəndi ətrafında çoxlu qaçqın toplaşmışdı. Onlar kəndin özündən, habelə uzaq və ətraf kəndlərdən gələnlər idi. 15 mindən artıq erməni quldurlarının silahsız, müdafiəsiz insanların üzərinə

hücumu nəticəsində bir gün ərzində 10 mindən artıq günahsız insan qətlə yetirildi. Bu vaxt Duzdağ tərəfdən açılan top səslərini Andranik eşitməşəydi, orada bir nəfər də sağ qalmaqcaqdı. Bu elə bir cinayət idi ki, mənbələrin verdiyi məlumata görə, 20 gün ərzində kənd içərisində bir-birinin üstünə qalanmış meyitləri daşayıb qurtarmaq mümkün olmurdu (4, s. 105-106).

Andranikin dəstəsi Naxçıvan və onun ətraf kəndlərində törətdiyi vəhşiliklərdən sonra 1918-ci ilin sentyabr ayında Sisyan, noyabr ayında isə Gorusa gəlir və orada məskən salır. Bu tarixdən Zəngəzurun və bütün Qarabağın qara günləri başlayır. Sisyandan başlamış Şuşayadək Azərbaycan kəndlərini oda yaxıb viran qoymuş, sonra Dərələyəzə qayıtmış, Keşişkənddə Yapon adlı digər erməni daşnakı ilə birləşərək Çivə kəndinə hərəkət etmiş, yolüstü Əmov kəndində qırğın təşkil etmişdir. O, Şərur rayonunun Danzik, Dizə kəndlərinə də hücum etmək istəmiş, lakin məğlub olmuşdu. Andranik bu məğlubiyyətin əvəzini Qarağacda və Şabili kəndlərini yandıraraq əhaliyə divan tutmaqla çıxır. Törətdiyi qırğınların miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik öz qanlı cinayətləri ilə artıq Naxçıvanı öz hakimiyyətinə tabe etdiyini düşünürdü. Onun məqsədi Şuşadan başlamış Aralıq dənizindəkə uzanan əraziləri nəzarət altına almaq idi. Bu minvalla Azərbaycan və Türkiyənin 6 əyaləti Böyük Ermənistanın tərkibinə daxil olmalı, yəni dənizdən dənizə terrorçu, hərbişdirilmiş Daşnak Partiyasının ruhuna uyğun hökumət yaradılmalı idi.

Nümunələrin sayını artırmaq mümkündür, lakin məsələ ilə bağlı ortaya çoxsaylı suallar çıxır: 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda törətdikləri cinayətlərin arxasında hansı dövlət dayanırdı? Xarici dəstək olmasaydı, ermənilər belə cinayətlərə əl atarlar mı? Faktlara müraciət edək:

London İngilis-Erməni Komitəsinin sədri və İngiltərə Parlamentinin üzvü Anerin Uilyams da 4 dekabr 1917-ci ildə İngiltərənin məşhur diplomatlarından olan Xarici İşlər nazirinin müavini Lord Robert Sesilə göndərdiyi məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin zəruri olduğunu bildirir, eyni zamanda ermənilərin silahlandırılmasını və Andranik kimi silahlı dəstə liderlərindən istifadə edilməsinə son dərəcə gərəkli hesab edirdi (34). Məktubda ingilis, fransız və amerikan hökumətlərinin də erməni ordusuna maddi dəstək vermələrinin vacib olduğu bildirilmiş, sərhədlərdən kənarında yaşayan ermənilərin pul yardımını ilə Şərqi Anadoluya və Qafqaza gətirilmələrinin qaçılmaz olduğu yazılmışdı (34).

İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyi də öz növbəsində erməni könüllü dəstələrinin Qafqaza fərqli yollardan gəlməsinə də köməklik göstərəcəkdə (32). Hətta İngiltərənin Hərbi Kəşfiyyat fondlarından da ermənilərə pay ayrılmışdı (36, p. 101).

Rum mənşəli tarixçi Stefanos Yerasimos *“Millətlər və sərhədlər. Balkanlar, Qafqaz və Yaxın Şərqi”* adlı məşhur əsərində İngiltərə tərəfindən ermənilərin dəstəklənməsi üçün ayrılan yardımın təxminən 20 milyon sterlinq olduğunu qeyd edir (24, s. 293).

İngilis tarixçisi Peter Hopkirk isə *“İstanbulun şərqində bitməyən oyun”* adlı kitabında isə 1917-ci ilin sonları və 1918-ci ilin əvvəllərində ingilislər tərəfindən Tehrandan Bakıya, oradan da ermənilərə verilməsi üçün Tiflisə külli miqdarda qızıl və pul göndərildiyini detallı şəkildə göstərir (14, s. 329).

Qeyd etmək lazımdır ki, pul, qızıl, müxtəlif silah və sursatlar ermənilərə Panturanizm təhlükəsinə qarşı baryer təşkil etmək üçün verildirdi (33). Bu dəstək sayəsində külli miqdarda silah və sursat təmin edən ermənilər Azərbaycanın bir çox bölgələrində ciddi etnik təmizlik siyasəti gerçəkləşdirdilər. Xüsusilə Naxçıvanda, Zəngəzurdə, Qarabağda və s. bölgələrdə törədilən qırğınlar erməni silahlı dəstələrinin rəhbəri kimi, adı sonraları erməni milli qəhrəmanı kimi özdəşləşən Andranik Ozanyan və onun kimi radikal türk düşmənçiliyi ilə tanınan Nijde, Dro, Doluxanyan və s. rəhbərliyi altındakı erməni gücləri tərəfindən həyata keçirilmişdi. Bu komitəçilər Anadolu və Qafqazdakı qanlı hadisələrin əsas cavabdehləri kimi

ilk sırada dayanırdılar. İngiltərənin arxiv materialları törədilən cinayətlərlə bağlı Andranikin silahların və hərbi sursatların ingilislərdən aldığı təsdiq edir. İngiltərənin Qafqazdakı Ali komissarı Oliver Uordrop İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi bir raportda Andranikin Böyük Britaniya ordusunun mayoru Qibbondan aldığı bütün silahları erməni dəstələrinə payladığını bildirirdi (31).

Arxiv materiallarında yuxarıda adları çəkilən erməni komitəçilərinin, xüsusilə də Andranik Ozanyanın silahlı dəstələrinin İrəvan əyalətində 200-dən çox, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad nahiyələrində də 50-dən çox müsəlman kəndlərinə silahlı hücumlar təşkil etdiklərinə, kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin də qətlə yetirildiyinə dair önəmli məlumatlar yer almaqdadır (28, vv. 103-105). Türkiyənin arxiv materiallarında ingilislərin bölgədə ermənilərin törətdikləri bu cinayətləri çox vaxt görməzdən gəldiklərinə dair kifayət qədər sənədlər mövcuddur (30, s. 150-154).

Törətdiyi cinayətlərin miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik bu hərəkətləri ilə Naxçıvanı öz idarəsinə tabe etdiyini düşünürdü. Onun məqsədi ələ keçirdiyi hər bir türk bölgəsində etnik, milli təmizlik siyasəti yeritmək, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək idi. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (2, s. 29; 3, s. 147). 1915-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda isə ingilislərin və rusların təşviqi ilə təşkilatlanan və silahlanan erməni ordusunun qətlə yetirdiyi insanların sayı 90.000 nəfərin üzərində idi (9, s. 248).

Bu acı gerçəklər ermənilərdə türklərə qarşı nifrət psixologiyasının, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsinin bariz nümunəsi və əlaməti olmaqla yanaşı, törədilən bu cinayətlərin arxasında böyük dövlətlərin dəstəyi olduğu, eyni zamanda silah və sursatların təsiri də xüsusilə qeyd edilməlidir. Düzdür, dinc əhaliyə qarşı törədilən bu cinayətlər ingilislərin planları daxilində yer almağa da, sırf Panturanizm təhlükəsinə qarşı silahlandırılan ermənilər həmin yardımdan faydalanaraq kütləvi qırğınlara baş vurmaqdan çəkinməmişdilər. Heç təsadüfi deyildir ki, Qafqazda erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi bu cinayətlər ingilis hökumətinin narahatlığına səbəb olmuş, bu barədə Poqos Nubar paşa vasitəsilə ermənilərə ciddi xəbərdarlıq belə edilmişdir (37). Çünki ermənilərin türkləri qətlə yetirmələri azərbaycanlılarda İngiltərə hökumətinə qarşı narazılıq yaratmış və xalqda ingilislərin qərəzli şəkildə antiislam siyasət yeritməsi fikri formalaşmışdı (35). Belə bir hərəkət İngiltərənin bölgədəki nüfuzuna ciddi xələl gətirirdi. Lakin ortada bir dəyişməyən həqiqət vardı ki, bu da ingilislərin məqsədlərindən asılı olmayaraq erməniləri maddi, hərbi baxımdan dəstəkləməsi və silahlandırması idi.

Gəlinən nəticə bundan ibarətdir ki, 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlərin arxasında birbaşa Rusiya dayanırdısa, 1918-1920-ci illərdə baş verən soyqırımı cinayətlərinin arxasında İngiltərə dayanmışdır.

Çoxsaylı tarixi sənədlər sübut edir ki, 1905-1907, 1918-1920-ci illər Qafqazda öz tarixi etnik ərazilərində etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinə məruz qalmış minlərlə azərbaycanlı sırf türk-müsəlman olduqları üçün kütləvi surətdə qətlə yetirilmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Cəfərli E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 280 s.
2. Cəfərov F. Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 2009, 186 s.
3. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012, 192 s.

4. Qasımov M. Acı xatirələr: Azərbaycanın hər yerində ermənilər qanlı iz qoyublar // Naxçıvan: İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, 2001, № 5, s. 105-106.
5. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1920). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
6. Nəvvab Mir Möhsün. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, 128 s.
7. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1907-ci illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, 144 s.

Türk dilində:

8. Armaoğlu F. 19. yüzüyl siyasi tarixi (1789-1914). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 821 s.
9. Attar A. Ermeni ulusalcılığının siyasal oluşumu / Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 2007, I cilt, s. 231-252.
10. Avcı H.E. İngiliz-ermeni ittifakı. İstanbul: Paraf yayınları, 2010, 448 s.
11. Feigl E. Ermeni mitomanyası. İstanbul: 2007, 168 s.
12. Gürün K. Ermeni dosyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, 215 s.
13. Halaçoğlu Y. Ermeni tehciri ve gerçekler. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2001, 106 s.
14. Hopkirk P. İstanbul'un doğusunda bitmeyen oyun. İstanbul: Yeni Yüzyıl – Sabah yayınları, 1995, 516 s.
15. İter E. Ermeni kilisesi ve terör. Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi yayınları, 1996, 176 s.
16. Mazıcı N. Belgelerle uluslararası rekabette ermeni sorunu'nun kökeni (1878-1918). İstanbul: Gümüş basımevi, 1987, 292 s.
17. McCarty J. Ölüm ve Sürgün. İstanbul: İnkılap kitabevi, 1998, 404 s.
18. Öke M.K. Siyonizm'den uygarlıklar çatışmasına Filistin sorunu. İzmir: Ufuk kitapları, 2002, 507 s.
19. Özkan Z. Tarihsel akış içerisinde terörden politikaya ermeni meselesi. İstanbul: Er Ofset San. ve Tic. AŞ, 2001, 282 s.
20. Palabıyık M.S. 1915 olaylarını anlamak: Türkler ve ermeniler. İstanbul: Beta yayınları, 2015, 132s.
21. Suny G.R. Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf. İstanbul: Belge yayınları, 1990, 374 s.
22. Süslü A. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 1990, 244
23. Uras E. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belge yayınları, 1987, 798 s.
24. Yerasimos S. Milliyetler ve sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2000, 504 s.

Rus və ingilis dilində:

25. Из Писем «И.И.Воронцова-Дашкова Николаю Романову» / История Азербайджана по Документам и Публикациям. Баку: ЕЛМ, 1990, с. 118-120.
26. Sarıнай Y. What happened on April 24, 1915? a case study on the circular of 24 April 1915 and arrest of the Armenian committee members in Istanbul // International Journal of Turkish Studies, 2008, volume: 14, №1-2, p. 75-101.

Arxiv materialları və rəsmi sənədlər: Azərbaycan:

27. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f. 276, siy: 2, iş: 22, vv.

28. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 314, siy. 5, iş 71.

Türkiyə:

29. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: 4 ciltte, cilt:2. Ankara, 1995, yayın №24, 458 s.

30. Osmanlı belgelerinde ermeni-ingiliz ilişkileri (1896-1922). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: 4 ciltte, cilt:4. Ankara, 2006, belge №76, yayın nu: 76, 460 s.

İngiltərə:

31. Oriental and India Office Collections (British Library): India Office Records IOR/L/P&S/11/166, Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

32. The National Archives of United Kingdom: Public Record Office Foreign Office Documents (PRO. FO): 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

33. PRO. FO. 371/3018/245628, Foreign Office to Sir G.Buchanan, December 30th, 1917.

34. PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.

35. PRO. FO. 371/3301/131359, C-in-C. India to War Office, no: 56896, July 20th, 1918.

36. PRO CAB (Cabinet Papers). 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7th, 1917, at 5:30 PM.

37. PRO. FO. 371/3301/131359, Foreign Office to Lord Derby (Paris), no: 1540, July 27th, 1918.

**TURKISHNESS FACTOR AS A MAIN PARAMETER IN THE GENOCIDE CRIMES
IN NAKHCHIVAN AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY**

Shikhaliyev Emin Arif

Summary

Nakhchivan – the old Turkish settlement is one of the most ancient lands of Azerbaijan and one of the ancient centers of world culture. This region was in the interest circle of Great Powers, at the same time Armenians for many years. Because Nakhchivan is the basic sole bridge among the Turkish World. The reasons of Armenian territorial claims against to Azerbaijan and its inseparable component part Nakhchivan and massacre by Armenians are completely ideological, psychological and political. In this article were researched impacts of the Armenian claims on Azerbaijan, especially Nakhchivan in the light of archive documents and were analyzed geopolitical position of Nakhchivan and the decisive importance in the Turkish World. According to historical documents supported by through Russian and British policy and supplied with money and arms, Armenians slaughtered Turkish people of Azerbaijan and its inseparable part of Nakhchivan at the beginning of the 20th century. Turkishness factor was one of the main parameter in the commission of these crimes.

**ФАКТОР ТУРЕЦКОСТИ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ПАРАМЕТР ГЕНОЦИДА
СОВЕРШЕННОГО АРМЯНАМИ В НАХЧЫВАНИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Шихалиев Эмин Ариф оглы

Резюме

Нахчыван, древняя тюркская колыбель, является одним из древнейших поселений Азербайджана и одним из древних центров мировой цивилизации. Этот регион стал ареной, где на протяжении многих веков сталкивались интересы великих держав и

армян. Прежде всего, потому что, Нахчыван является важным мостом между всем тюркским миром. Причины армянских территориальных притязаний и преступлений, совершенных против Азербайджана и его составной части Нахчывана, носят целиком и полностью идеологический, психологический и политический характер. В статье на основе архивных документов исследуются последствия притязаний Армении к Азербайджану, в частности к Нахчывану, анализируется геополитическое положение региона и его значимость для всего тюркского мира. Архивные документы со всей очевидностью свидетельствуют, что в начале XX века армяне, обеспечиваемые с помощью России и Великобритании деньгами, оружием и боеприпасами, совершили геноцид против Азербайджанского населения, в том числе и в Нахчыване. Основной причиной истребления армянами населения Нахчывана была их тюркская национальность.

*Rəyçi: Akademik İ.M. Hacıyev
Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il*

UOT: 94(479.242).

NAXÇIVAN MSSR-İN HÜQUQİ STATUSUNUN TƏŞKİLİNDƏ MOSKVA MÜQAVİLƏSİNİN ROLU

T.ü.f.d.Məmmədova Yeganə Qurban qızı
AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı
[ymemmedova49@gmail.com](mailto:yemmedova49@gmail.com)

Xülasə: *Təqdim etdiyimiz müqavilə maddəsindən yola çıxaraq heç də düşünmək lazım deyil ki, bu addım bütün problemlərin həll olunması idi. Az qala I əsr müddətində yarananan dəhşətli situasiyanın bir müqavilə ilə həll olunması təbii ki, mümkün deyildi. Ancaq bu sovet dönəmində Naxçıvana göz dikib, onu Ermənistanın tərkibinə qatmaq istəyən ermənilərin uzunmərhləli məkrli planlarını kökündən ləğv edə bilib Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasına səbəb oldu. Təbiidir ki, burada Türkiyənin rolu çox böyük idi. Çünki müqavilə Rusiya və Türkiyə arasında bağlanmışdı. Türk diplomatiyası Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməsə də, onun üzərindəki himayəçiliyin üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərti ilə Azərbaycana verilməsinə nail oldu. Bununla da Naxçıvan məsələsi türk diplomatiyasının gərgin fəaliyyəti sayəsində özünün ədalətli həllini tapdı. Türkiyənin planında Naxçıvan xüsusi əhəmiyyət daşıdığı üçün təsadüfi deyil ki, yalnız bu müqavilə imzalandıqdan bir ay sonra, 1921-ci il aprelin 16-da türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi.*

Açar sözlər: Moskva müqaviləsi, Naxçıvanın muxtariyyəti, Rusiya-Türkiyə, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri, status-kvo.

Key words: Moscow agreement, autonomy of Nakhchivan, Russia-Turkey, Azerbaijan-Turkey relations status quo.

Ключевые слова: Московское соглашение, автономия Нахчывана, Россия-Турция, азербайджано-Турецкие отношения, статус-кво.

Giriş

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat işində bu başlıq haqqında bəhs açmaq təsadüfən meydana çıxmamışdır. Sual oluna bilər ki, Naxçıvan MSSR ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının XX əsrin əvvəlində, 20-30-cu illərdə təşkili və fəaliyyəti aspektində bu mövzuya nə üçün ayrıca ehtiyac hiss olunmuşdur. Nə üçün Moskva və Qars müqavilələrinin işlənməsi bu qədər diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki bu mövzunun ali hakimiyyət orqanlarının təşkili və fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi inkar olunmazdır. Əgər bu müqavilələr vasitəsilə Naxçıvanın muxtariyyət olaraq Azərbaycan Respublikasının daxilində tanınması mümkün olmasaydı, o zaman burada hər hansısa ali dövlət hakimiyyəti strukturundan deyil, heç adi qurumlardan belə bəhs açıla bilməzdi. Bu baxımdan bu müqavilələrə ayrıca olaraq müraciət etmək mövzunun əhəmiyyətli şəkildə işlənməsini və aydınlaşdırılmasını şərtləndirir. Eyni zamanda bu müqavilələrin həyata keçməsində, xüsusilə Qars müqaviləsinin reallaşmasında mühüm xidmətləri olan B.A.Şaxtaxtinskiyin də bu istiqamətdəki Naxçıvanla bağlı fəaliyyətini kontekst daxilində öyrənməklə ali dövləti qurumunun əhəmiyyətli dərəcəsini bir daha görmüş olacağıq.

Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvanda ictimai və geosiyasi vəziyyət

Naxçıvan MSSR-in tam olaraq təsdiq və təsbit olunmasına qədər olan dövr, konkret olaraq 1921-22-ci illər də tarixi baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Əslində əvvəlki illərin davamı olaraq təqvim periodikliyi tarixi şərait dəyişsə belə, eyni siyasi münasibətlərin gərgin qarşıdurmasını özündə əks etdirir. Əgər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda baş verən hadisələr Naxçıvan ərazisinin işğal olunması istiqamətində gedirdisə, sovet dönəmində də eyni geosiyasi maraqlar həyata keçirilirdi. Sadəcə olaraq əvvəlki illərdə

ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və s. kimi böyük dövlətlərin əhəmiyyətli mövqeyi artıq bu ərazilərdə zəifləmiş və Rusiyanın hegemon siyasi gücü meydana çıxmışdı ki, burada siyasi palitra əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdi. Naxçıvanı işğal edən Rusiya burada öz siyasi mənafeyini ortaqsız reallaşdırmağa çalışırdı və əsasən də buna nail ola bilirdi. Mövcud situasiyada artıq strateji məsələ Naxçıvanın işğal edilməməsi deyildi. Çünki Naxçıvan Rusiyanın ağır işğalı altında idi. Azərbaycanın və Naxçıvanın sovet dönəmində rəhbərliyində olan şəxslər çalışırdılar ki, Naxçıvan işğaldan işğala məruz qalmasın. Yəni Rusiyanın aqressiv tələbləri ilə Ermənistanı hədiyyə edilib Azərbaycanın tərkibindən çıxarılmasını. Bunun üçün Naxçıvan ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi ilə birgə Naxçıvanın xilas edilməsi yolunda mühüm addımlar atırdılar. Bu strateji proqramın həyata keçirilməsində təbiidir ki, Türkiyənin böyük dəstəyi əhəmiyyətli nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Türkiyə Naxçıvanda gedən proseslərə heç zaman biganə qalmayacağını aşkar səviyyədə bəyan edirdi. Aydınır ki, Rusiya bütün cəbhələrdə döyüşə bilməzdi. Bu baxımdan Türkiyənin mövqeyini nəzərə almaq məcburiyyətində idi. Qarşılıqlı olaraq o zaman Türkiyə də Rusiya ilə əlaqələr qurmağa çalışırdı (13, s. 316). Bu barədə M.Qasımlı yazır ki, Birinci Dünya müharibəsindən sonra Antanta ölkələrinin Türkiyəyə qarşı başladığı müharibə və xarici hərbi müdaxilə Sovet Rusiyasının məğlubiyyəti hər iki ölkəni bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı (9, s. 109). Təbiidir ki, bunun bir çox səbəblərindən biri də Naxçıvan kimi “türk qapısını” (6, s. 14) itirməmək, türk torpaqlarını erməni işğalından qorumaq idi. Rusiya ilə Türkiyə arasında Moskva müqaviləsinin bağlanması məhz bu kimi gərgin tarixi şəraitdə meydana çıxdı.

1. Moskva müqaviləsi;

Aydınır ki, Moskva müqaviləsinin bağlanmasında Azərbaycan SSR maraqlı tərəf idi və bu istiqamətdə əhəmiyyətli işlər görülmüşdü. Çünki Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət alması onun qorunması üçün çox vacib idi. Bu aspektdə Y.Mahmudov, K.Şükürov yazırlar ki, bu prosesin həyata keçirilməsi üçün Rusiya tərəfindən ilk əvvəl türklərə Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyət alacağı barədə təminat verilməli və buna Moskvanın razılığı əldə olunmalı idi. 1921-ci ilin fevral-martında bu istiqamətdə danışıqlar aparıldı (11, s. 32).

Rusiya və Türkiyənin birgə iştirakı ilə hansısa müqavilənin imzalanması, mübahisəli məsələlərin masada müzakirə olunması, sülh yolu ilə nizama salınması M.K.Atatürk tərəfindən V.İ.Leninə təklif olunmuşdu. Əslində tarixi şərait hər iki tərəfi buna məcbur edirdi. Türkiyə burada dörd mühüm mövqedən çıxış edirdi:

1. Türk torpaqlarının işğaldan qurtulması;
2. Rusiya ilə əlaqə yaradaraq qərb dövlətlərinin bu ərazilərə gəlişini sifra endirmək;
3. Bu ərazilərdə Rusiya işğalını dayandırmaq və yaxud mümkün olmadıqda təminat alıb Türkiyənin mənfəətinə uyğun həll etmək;
4. Naxçıvan torpaqlarının Ermənistanın tərkib hissəsinə çevrilməsinin qarşısını almaq.

Aydınır ki, həddindən artıq çətin və az qala çıxılmaz situasiyada bu kimi addımlar hər iki dövlətin maraqları daxilində idi. Bütün dünya güclərinin, I dünya müharibəsindən qalib çıxmış dövlətlərin bütün Türkiyəni parçalayıb öz ərazilərinə qatmaq istəməsi və yaxud bu ərazilərdə protektoratlıq iddiası yeni müttəfiqlərin axtarılması ehtiyacını doğururdu ki, o zaman M.K.Atatürkün bolşeviklərlə andlaşması bu zəruri reallıqdan irəli gəlirdi. Elə bu səbəblərdən çıxış edərək M.K.Atatürk bolşeviklərin rəhbəri V.İ.Leninə 26 aprel, 1920-ci ildə məktub ünvanlamışdı. Əlimizdəki qaynaqda qeyd olunur ki, Türk-Sovyet ilişkilerinin resmi bir şekilde geliştirilmesi için 26 Nisan 1920-de Mustafa Kemal Paşanın Lenine gönderdiği mektupta:

1. Emperyalist hökumətlərə qarşı hərəkatı və bunların egemenliyi və sömürüsü altında ezilən kurtuluş amacını güden Bolşevik Ruslarla çalışma və hərəket birliyi qəbul edirik.

2. Bolşevik gücləri Gürcistan üzərinə askeri hərəkat yapar ya da izleyəcəyi politika və göstereəcəyi etki və nüfuz ilə Gürcistanında Bolşevik birliyinə girməsini və içlərindəki İngiliz güclərini çıxarmak için bunlara qarşı hərəkata başlamasını sağlarsa, Türkiyə Hökuməti de Emperyalist Ermeni Hökuməti üzərinə bir askeri hərəkatı yönetməyə və Azərbaycan Hökumətini de Bolşevik devletləri grubuna sokmayı yükümlənir.

3. Öncə milli topraklarımızı işğal altında bulunduran emperyalist gücləri kovmaq və ilerde emperyalizmə qarşı meydana gelecek ortaq mücadələmiz için güclərimizi kurmaq üzere şimdilik, ilk taksit olaraq beş milyon altının və kararlaştırılacaq sayıda cephane və digər savaş makine və araçlar və sağlıq araçlarının və yalnız doğuda hərəkat yapacaq güclər için yiyeceklerin Rus Sovyet Cumhuriyetince sağlanması rica olunur” denilmişti (7, s. 48).

M.K.Atatürkün V.İ.Leninə yazdığı məktub bir çox akademik qaynaqlarda öz təsdiqini tapır (5, s. 59; 4, s. 139; 12, s. 46; 3, s. 210; 14, s. 1105) və s. Demək, Moskva andlaşmasının başlanğıcı 1921-ci ildə deyil, hələ 1920-ci ilin aprelində başlanmışdı. Bu o zaman idi ki, bolşeviklərin türk torpağı olan Azərbaycanı işğalından cəmi bir gün keçmişdi. Məlumdur ki, mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, bolşeviklər 28 aprelə deyil, 27 aprelə artıq Azərbaycanı işğal etmişdilər (10, s. 20).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz məktubun maddələrinə mövzu daxilində aydınlıq gətirmək ehtiyacı meydana çıxır. Göründüyü kimi, bu məktub ünvanlandığı gündən bir gün sonra artıq bolşeviklər Azərbaycanı işğal etmişdilər. Halbuki bu məktub nə az, nə çox, ünvanlandığı gündən bir aydan da çox vaxt ərzində, konkret olaraq 1 iyunda Rusiyanın xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə yetişmiş, məktuba 3 iyunda onun tərəfindən cavab yazılmış və bu cavab məktubu da 14 iyunda Musafa Kamal Paşaya çatmışdı (7, s. 48).

Bu məktubdan anlaşıldığı kimi, artıq çox çətin tarixi reallıqda Türkiyə Azərbaycanı işğaldan xilas edə bilməzdi. Ancaq bununla bərabər, Türkiyə tərəfindən siyasi proseslər manipulyasiya edilərək Azərbaycanın bolşevik himayəsi altına keçməsi qarşılığında “Türkiyə Hökuməti de Emperyalist Ermeni Hökuməti üzərinə bir askeri hərəkatı yönetmək” razılığı alırdı. Bu o demək idi ki, Türkiyə hökuməti o zaman artıq Azərbaycan ərazisinin işğalını bilirdi və Naxçıvanın işğalının qarşısını almağa çalışaraq bütün türk ərazilərində Ermənistanə qarşı Rusiyadan dəstək almağa çalışırdı. Bildiyimiz kimi, Naxçıvan yalnız iyulun 28-də işğal olundu (12, s. 67; 5, s. 159-160).

Çox gərgin, hətta çıxılmaz tarixi şəraitdən aydın görünür ki, Türkiyə həm öz ərazisini, həm də Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycan ərazisini mümkün olduğu qədər bolşeviklərdən, xüsusilə də erməni təcavüzündən xilas etməyə çalışırdı. Bu baxımdan M.K.Atatürkün bolşeviklərin rəhbəri V.İ.Leninə ünvanladığı məktubda milli mənafe yönündə üç əsas məqsəd nəzərdə tutulmuşdu;

1.Rusiyadan böyük maddi vəsait alaraq Türkiyə ərazisini I Dünya müharibəsinin qalıblarından təmizləmək;

2.Azərbaycanda bolşeviklərin və daşnakların iş birliyi ilə qırğın törətməsini və bu ərazilərin ermənilərə güzəşt edilməsini əngəlləmək;

3.Naxçıvanı bolşevik işğalından və ermənilərin ərazi iddialarından qorumaq;

4.Ermənilər üzərinə Türkiyədə və bu istiqamətdə bütün türk torpaqlarında ordu səviyyəsində hücum təşkil etmək.

Göründüyü kimi, Türkiyə artıq Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən istila olunduğunu bilirdi. Naxçıvan isə hələ işğal olunmamışdı. Məhz Türkiyə Azərbaycanın yumşaq şəkildə müstəqilliyini itirmədən bolşevik birliyinə daxil olmasını siyasi maneəv olaraq istifadə edərək Azərbaycanda, Naxçıvanda bolşevik aqressiyasını və erməni təcavüzünü zəiflətməyə çalışırdı.

Məhz Moskva danışıqları bu istiqamətdə cərəyan etdi. Moskva müqaviləsinin bağlanması üçün bu kimi tarixi şərait əsas özək rolunu təşkil etdi. RSFSR ilə Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq” adı verilən Moskva müqaviləsinin bağlanması üçün M.K.Atatürkün təklifi əsas götürülərək 1921-ci il, fevralın 26-da Moskvada Sovet-Türkiyə danışıqları başlandı. Hər iki tərəfin diplomatik hazırlıqlarından sonra 1921-ci il, fevralın 26-da Moskvada Sovet-Türkiyə danışıqları reallaşdı, müqaviləni martın 21-də Rusiya tərəfindən RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin və ÜRMİK-in üzvü Cəlaləddin Qorxmazov, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti tərəfindən xarici işlər naziri Yusif Kamal bəy, doktor Rza Nuri bəy və Əli Fuad paşa imzalamışdı. Müqavilə 16 maddə və 2 əlavədən ibarət idi (12, s. 46; 3, s. 210).

Müqavilədə qarşılıqlı öhdəliyi ifadə edən bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu müddəalar arasında konkret olaraq Naxçıvanla əlaqəli olan maddə isə əsas etibarilə müqavilənin üçüncü maddəsidir. Bu maddəyə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Moskva müqaviləsində artıq rəsmi şəkildə Naxçıvan Azərbaycanın öhdəsinə verilir və buna üçüncü tərəfin müdaxilə səlahiyyəti yoxdur. Müqavilənin 3-cü maddəsinə arxiv materiallarına əsaslanan akademik qaynaqlar əsasında gözdən keçirək: “Üçüncü maddə Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, razılığa gələn tərəflər Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi yaradılmasına razıdılar, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir (5, s. 160; 7, s. 44-45; 12, s. 47; 3, s. 210) və s.

Biz arxiv materialında da eyni qərarın dəqiqliyini müşahidə edirik ki, tədqiqatçı alimlərin elmi-kütləvi ictimaiyyətə təqdim etdiyi kimi, Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsi Naxçıvanı nəhayət Azərbaycanın daxilində rəsmi statusla qanuni şəkildə təsbit etmişdir (1, v. 13, v. 93).

Müqavilənin Naxçıvanın statusunu müəyyən etməsi baxımından 3-cü maddəni təfsilatı ilə təqdim edirik:

Moskva müqaviləsi.

16 mart 1921-ci il.

Maddə 3

Razılığa gələn hər iki Tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir. Naxçıvan ərazisinin Araz talveqinin şərqə ilə Dəhnə dağı (3829) - Vəli dağı (4121) - Bağırşaq (6587) - Gomürlü dağı (6930), xətti arasında yaranmış üçbucaq kəsimi, bu torpaqların Gömürlü dağdan (6930) başlayıb, Saray bulaq dağından (8071) və Ararat stansiyasından keçərək Qara Suyun Arazla birləşdiyi yerdə başa çatan sərhəd xətti, Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət komissiya tərəfindən təshih olunacaqdır.

Əlavə 1 (C)

Naxçıvan ərazisi: Ararat stansiyası - Saraybulaq dağı (8071) - Gomürlü dağı (8839) - (8930) - (3080) - Sayat dağı (7868) - Qurdqulaq (Kurt Kulak) kəndi - Həməsür dağı (8160) - 8022 yüksəkliyi-Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərqə (8, s. 49).

Təqdim etdiyimiz müqavilə maddəsindən yola çıxaraq heç də düşünmək lazım deyil ki, bu addım bütün problemlərin həll olunması idi. Az qala I əsr müddətində yarananan dəhşətli situasiyanın bir müqavilə ilə həll olunması təbii ki, mümkün deyildi. Ancaq bu sovet dönəmində Naxçıvana göz dikib, onu Ermənistanın tərkibinə qatmaq istəyən ermənilərin uzunmərhləli məkrli planlarını kökündən ləğv edə bilib Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində

qalmasına səbəb oldu. Təbiidir ki, burada Türkiyənin rolu çox böyük idi. Çünki müqavilə Rusiya və Türkiyə arasında bağlanmışdı. İ.Hacıyev bu barədə yazır ki, Türk diplomatiyası Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməsə də, onun üzərindəki himayəçiliyin üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərti ilə Azərbaycana verilməsinə nail oldu. Bununla da Naxçıvan məsələsi türk diplomatiyasının gərgin fəaliyyəti sayəsində özünün ədalətli həllini tapdı (8, s. 45).

Türkiyənin planında Naxçıvan xüsusi əhəmiyyət daşıdığı üçün təsadüfi deyil ki, yalnız bu müqavilə imzalandıqdan bir ay sonra, 1921-ci il aprelin 16-da türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi (8, s. 46). Moskva danışıqlarında Naxçıvan məsələsinin qoyuluşu da diqqətdən qaça bilməz. Türkiyə bu diplomatik danışıqlarda Rusiya ilə çox gərgin şəkildə Naxçıvanın siyasi statusunu müzakirə etmişdir. İ.Hacıyev göstərir ki, Moskva danışıqlarının iştirakçısı Rıza Nurun memuarında müzakirələrin çox gərgin şəraitdə getməsi və hətta bəzən pozulmaq həddinə çatması göstərilir. Türkiyə nümayəndə heyəti qarşısına qoyulan məqsəd yerinə yetirilmiş, xüsusilə Naxçıvanla bağlı məsələ uğurla həll edilmişdir (8, s. 42).

Moskva danışıqları ilə bağlı Azərbaycan sovet rəhbərliyinin mövqeləri də birmənalı olmadığı üçün bu tarixi situasiyanın gərginliyi daha da artıq olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, N.Nərimanov Moskva müqaviləsi ilə bağlı Moskva danışıqlarına ezam edilmiş Azərbaycan nümayəndəsi Behbud ağa Şahaxtinskiyə yazırdı ki, “Naxçıvana görə çox sağ ol! Görürsən, sən artıq işin içinə girmisən və işi düzgün aparırsan. Bu məni sevindirir, belə ki, məlum qrupdan olan bəziləri həmişə deyirdilər ki, mənim seçimim uğursuzdur və sair (8, s. 47-48). Hətta Azərbaycan sovet rəhbərlərinin də haçalanmış mövqeləri prosesin ləngiməsinə gətirib çıxara bilərdi. Azərbaycan Respublikasının aparıcı şəxslərinin bu kimi tərəddüdü mövqelərinin (2, v. 59) məhz Türkiyənin apardığı qətiyyətli siyasət və bir neçə milli mənafeyi üstün tutan nüfuzlu şəxslər tərəfindən aradan qaldırılması Naxçıvanın gələcəyi üçün uğurlu siyasi situasiyanın meydana gəlməsinə səbəb oldu (8, s. 40).

Moskva müqaviləsinin birbaşa olmasa da dolayı olaraq bəzi maddələri də Naxçıvan üçün əhəmiyyəti olmuşdur. 16 maddədən ibarət olan bu müqavilənin 3-cü maddəsindən başqa Naxçıvan üçün diqqət çəkən maddələrdən biri də 1-ci maddədir. Bu maddədə “tərəflər hər birinin zorla qəbul olunmağa məcbur edildiyi heç bir sülh müqaviləsinə və ya başqa beynəlxalq aktları tanınmaması prinsipi ilə razılaşırdılar. Bu maddədə Türkiyənin şimal-şərq sərhəddi də müəyyənləşdirilirdi (sərhədlər və ona aid məsələlər I (A) və II (B) əlavələrində və hər iki tərəfin imzaladığı əlavə xəritədə ətraflı təsvir olunmuşdu) (3, s. 210).

Bu maddə əsasında sərhədlərin delimitasiyası həyata keçirilmişdi ki, burada Türkiyənin “şimal-şərq sərhəddi” ifadəsi aydındır ki, müəyyən qism Türkiyə ərazilərini ifadə etməklə bərabər, eyni zamanda əsas etibarilə Gürcüstan ərazisini də göstərirdi. Bu o deməkdir ki, Türkiyə ilə quru yolu ilə birləşən Naxçıvan eyni zamanda gələcəkdə siyasi-iqtisadi əlaqələrini Gürcüstanla da optimal olaraq qura biləcəkdə. Eyni zamanda Qara dənizə çıxışı da Türkiyə vasitəsilə təmin olunacaqdı. Bu baxımdan bu maddənin də Naxçıvanın gələcək sosial inkişafında rolu təqdir olunmaya bilməz.

Moskva müqaviləsinin 8-ci maddəsinin də Naxçıvana müsbət təsirini qeyd etməmək olmaz. Bu maddə ilə “hər iki tərəf öz ərazisində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya və Türkiyə qarşılıqlı şərtlərlə Qafqazın sovet respublikalarına münasibətdə də üzərinə belə öhdəlik götürürdü” (3, s. 210).

Əgər bu müqaviləyə siyasi səbat nümayiş olunsaydı 8-ci maddə çox üstün nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb ola bilərdi. Ancaq müəyyən qədər bu müddəalara əməl olunması Naxçıvan MSSR-in ərazisinə kənar müdaxilələrin, konkret olaraq erməni təcavüzünün də

qarşısını ala bildi. Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan ərazisinin müəyyən bir qisminin ermənilərə verilməsi daimi məkrli planın bir hissəsi idi və aqressiv sovet irticasından qismən də olsa qurtulmaqda bu müqavilənin müstəcnə rolu özünü göstərdi.

Moskva müqaviləsinin 9-cu maddəsinin Naxçıvan üçün xüsusi əhəmiyyəti vardı. Çünki bu maddədə “tərəflər hər iki ölkə arasında əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək üçün qarşılıqlı razılıq üzrə dəmir yol, teleqraf və digər əlaqə vasitələrini saxlamaq və mümkün qədər inkişaf etdirmək məqsədilə, həmçinin adamların və malların heç bir maneə olmadan hər iki ölkə arasında sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürüdürlər” (5, s. 210).

Təbiidir ki, sovet ərazisindən Türkiyə ərazisinə mal mübadiləsi, əmtəə münasibəti, maliyyə-ticarət fəaliyyətində Azərbaycan SSR-in muxtar qurumu olan Naxçıvan ərazisi də kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olacaq bir muxtar respublika kimi gələcəkdə faydalana biləcəkdə. Təbiidir ki, bu kimi göstəricilərdə bu müqavilənin müəyyən qədər rolunun olduğunu da inkar etmək olmaz.

Moskva müqaviləsinin 16-cı maddəsi sonuc olaraq müqavilənin ratifikasiya olunmasını, ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin və s.nin Qarsda həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu (5, s. 211). Bu da Naxçıvan MSSR üçün mühüm maddə idi. Çünki Qars müqaviləsinin bağlanması Naxçıvan MSSR üçün mühüm əhəmiyyəti vardı. Təsadüfi deyil ki, Moskva müqaviləsi RSFSR MİK tərəfindən 1921-ci il iyulun 20-də, Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən isə 1921 il iyulun 21-də ratifikasiya olunmuş, onların mübadiləsi sentyabrın 22-də həyata keçirilmişdi. Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, 1921-ci ilin oktyabrında Qars müqaviləsi (1921) bağlanmışdı (5, s. 211). Biz irəlidə Qars müqaviləsində bu kimi milli mənfəətin qazanılmasında bu müqavilələrin rolunu daha aydınlıqla müşahidə edəcəyik.

Nəticə

Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Moskva müqaviləsinin Naxçıvan MSSR üçün əhəmiyyəti böyükdür. Müqavilənin bağlanması Naxçıvan üçün mühüm nailiyyət idi. Bu müqavilənin Naxçıvan MSSR üçün tarixi əhəmiyyəti əsas etibarilə bir neçə punktda təsnif oluna bilər:

a) Naxçıvan ərazisi uzunmüddətli mübarizə, münaqişə və müharibələrdən sonra nəhayət Azərbaycan Respublikasının daxilində muxtariyyət kimi rəsmi olaraq tanındı;

b) Naxçıvan ərazisində Naxçıvan dövlət qurumlarından və digər qanuni strukturadan başqa hansısa təşkilat və qurumların yaradılması qadağan edildi;

c) Naxçıvan ərazisi inkişaf proqramına daxil edilərək Rusiya və Türkiyə arasında qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yaradılmasında mühüm rola malik oldu;

d) Naxçıvan MSSR-in yaradılmasında əhəmiyyətli rola malik Qars müqaviləsinin bağlanması üçün əhəmiyyətli tarixi şərait meydana gəldi.

Biz irəlidə görəyik ki, Qars müqaviləsi ilə də Naxçıvan ərazisi bir daha erməni iddialarından geniş səviyyədə qurtulmuş oldu və Azərbaycanın tərkib hissəsinə çevrildi.

Ədəbiyyat

1. ARDA, f.28, siy.1, iş 67.
2. ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 94, v. 59
3. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Naxçıvan, 2013, 496 s.

4. Atnur İ.E. Moskva ve Kars antlaşmalarına göre Nahçıvan / III Uluslararası Kafkasya Tarih sempozyumu (Kars antlaşması ve bölgesel etkileri), 13-15 ekim, Türkiye, Kars, 2011, s. 65-75.
5. Azərb. Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, II cild. Bakı: Lider nəşr, 2004, 440 s.
6. Azərb. Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, I cild. Bakı: Lider nəşr, 2004, 440 s.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s.
8. Behbud Ağa Şahxatinski və Qars müqaviləsi / 12 oktyabr 2011-ci ildə Behbud Ağa Şahxatinski'nin 130 illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012, 88 s.
9. Cengiz A. İğdir-Nahçıvan ilişkilerinde önemli geçiş noktası hasret kapısı-açılışı ve iki ülke ilişkilerindeki rolü /Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:6 Sayı:28:Güz 2013, s.7-17
10. Erkan M. Moskova antlaşmasının türk basınına yansması / yüksek lisans tezi /. Türkiye, Erzurum, 2020, 186 s.
11. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2021, 152 s.
12. Hacıyev İ., Kəlbizadə E. Naxçıvanlı diplomatlar. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2017, 128 s.
13. İbrahimzadə F. Behbud Ağa Şahxatinski. Bakı: Elm, 2004, 68 s.
14. Гасымлы М.Д. К 100-летию Карсской конференции и Карсского договора: русско-турецкое сближение и формирование системы региональной безопасности на Южном Кавказе / Вестник Московского университета-политические науки, ноябрь-декабрь, № 6, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2021, с. 108-121.

THE ROLE OF THE MOSCOW TREATY IN ORGANIZING THE LEGAL STATUS OF NAKHCHIVAN ASSR

Mammadova Yegane Gurban

Summary

Based on the article of the contract that we presented, it is not necessary to think that this step was the solution of all problems. Of course, it was impossible to solve the terrible situation that arose during a century with a single agreement. However, during this Soviet period, it was able to completely cancel the long-term and insidious plans of the Armenians who wanted to join Nakhchivan and join it to the composition of Armenia, and it caused Nakhchivan to remain a part of Azerbaijan. Of course, Turkey's role here was very big. Because the contract was concluded between Russia and Turkey. Although Turkish diplomacy could not take Nakhchivan under the protection of Turkey, it succeeded in giving its protection to Azerbaijan on the condition that no concessions should be made to a third country. With this, the Nakhchivan issue found its fair solution thanks to the intense activity of Turkish diplomacy. As Nakhchivan is of special importance in Turkey's plan, it is no coincidence that only one month after the signing of this agreement, on April 16, 1921, Turkish troops left Nakhchivan.

РОЛЬ МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА В ОРГАНИЗАЦИИ ПРАВОВОГО СТАТУСА НАХЧЫВАНСКОЙ АССР

Мамедова Егане Гурбановна

Резюме

Исходя из статьи договора, которую мы представили, не следует думать, что этот шаг стал решением всех проблем. Конечно, одним соглашением невозможно было

решить ту ужасную ситуацию, которая возникла в первом веке. Однако в этот советский период ему удалось полностью отменить долгосрочные и коварные планы армян, желавших присоединить Нахчыван и включить его в состав Армении, из-за чего Нахчыван остался в составе Азербайджана. Конечно, роль Турции здесь была очень велика. Потому что контракт был заключен между Россией и Турцией. Хотя турецкая дипломатия не смогла взять Нахчыван под защиту Турции, ей удалось предоставить свою защиту Азербайджану при условии, что не будет сделано никаких уступок третьей стране. При этом нахчыванский вопрос нашел свое справедливое решение благодаря активной деятельности турецкой дипломатии. Поскольку Нахчыван имеет особое значение в плане Турции, не случайно всего через месяц после подписания этого соглашения, 16 апреля 1921 года, турецкие войска покинули Нахчыван.

Rəyçi: dosent Emin Şıxaliev

Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il

UOT:94.

**UNİVERSİTET KİTABXANALARININ İNFORMASIYA MƏKANINDA
İNKİŞAFI**

t.f.d., dos. Qardaşov Rəşad Əhmədخان oğlu
Bakı Dövlət Universiteti

*İnformasiya və sənədməncementi fakültəsinin Kitabxana informasiya
resurslarının idarə edilməsi kafedrası*

qardashov@inbox.ru, ORCID 0000-0001-6512-3771

Xülasə: *Məqalədə informasiya əsrində universitet kitabxanasının mərhələli inkişafı, informasiya şəbəkələrində oxucu xidməti, bu xidmətdən irəli gələn məsələlər, oxuculara kitabxana xidmətinin əsas vektorial istiqamətləri işıqlandırılmışdır. Məlumdur ki, oxucu xidmətinin və oxucu məmnunluğunun səviyyəsi elmi-praktiki, mərhələli yolla təkmilləşdirilməlidir. Məqalədə Azərbaycanda universitet kitabxanalarının müasir vəziyyəti cari vəziyyətdə informasiya məkanına inteqrasiya və inkişaf tendensiyası analiz edilmişdir. Həmcinin Beynəlxalq və regional təcrübədə müqaisəsi verilmişdir.*

Açar sözlər: Universitet kitabxanası, informasiya məkanı, müasir informasiya texnologiyaları, informasiya şəbəkələri

Ключевые слова: университетская библиотека,

Keywords: University library, information space, modern information technologies, information networks

Giriş: Kitabxana insan zəhmətinin və əməyinin nəticəsi olub 5 min ildən çox tarixə malikdir. Qədim Misir tarixində kitabxanaların 3 minillik tarixi olduğu göstərilir. [7, 131] Kitabxana bilik və mədəniyyətin ümumilikdə insan cəmiyyətini əhatə edən bilik və bacarıqlarla əhatələnmişdir. Hesablama texnologiyasının güclü inkişafı yeni texnoloji biiklərin yaranması və onların insan fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi kitabxana sahəsində radikal dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarır. Kitabxanalar oxucu tələbatını sosial məmnunluğu, xidmət modelini işləyib hazırlamaq dəqiq fərdi xidmətin keyfiyyətini yüksəltmək, xidmət prosesi zamanı qarşıda duran maneələri aradan qaldırmaq üçün zaman-zaman müəyyən dəyişikliklərə əl atırlar. [8,68]

Kitabxana - elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial instituttur. [1]

Kitabxanaların təhsil funksiyası özünün böyük potensialını kitabxananın sosial aləmdə tanınması zamanı göstərir. Universitet kitabxanası isə bu sosial mühitin episentirdə dayanır. Təhsil mövqeyindən cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində innovasiyaların və texnologiyaların təqdim edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Universitet kitabxanaları onların xidmət səviyyələri, texniki təminatı hər zaman yerli və regional təcrübədə öyrənilməli və dövrün tələblərinə cavab verməlidir. 2017-ci il Böyük Britaniyada qəbul edilmiş "Akademik kitabxanaların gələcək xəritəsi" adlı konsepsiyada informasiya məkanında universitet kitabxanalarına verilən tələblər göstərilmişdir. [4, 91]

1. İnformasiya məkanı kimi universitet kitabxanasının təşkili;

İnformasiya - yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlardır. [2] Universitet kitabxanası universitetdə tədris tədqiqat, tədrisin və elmi tədqiqatların informasiya təminatında mühüm rola malikdir.

Universitet kitabxanasının xidmət funksiyasını mütləq və əxlaqi tərbiyə işini yerinə yetirməklə, bazasında ənənəvi kitabxana olan yeni dövr hibrid rəqəmsal kitabxanalara inteqrasiya etməlidir. Kompüter texnologiyaları internet və multimedia – kommunikasiya texnologiyaları eləcə də yüksək sürətli, geniş zolaqlı şəbəkə üzərindən informasiyanın ötürülməsi texnologiyaların elektronlaşdırma və rəqəmsallaşdırma tendensiyalarının yaranması üçün şərait yaratmalıdır.

2017-ci ildə qəbul edilmiş Böyük Britaniya modelinin respublikamızın universitet kitabxanalarında tətbiqi yeni dövrün rəqəmsal kitabxanasını formalaşdırmağa imkan verir. Xüsusilə, ADA universitetinin elektron kitabxanası, UNEC kitabxanasının təcrübəsində yeni dövrün rəqəmsal kitabxanasını rəqəmsal resursları paylanmış məlumatların idarə edilməsini, bilik, informasiya məlumat mübadiləsini həyata keçirən mübadilə mərkəzi kimi intellektual xidmət göstərən kitabxanaları görə bilərik. Rəqəmsal kitabxanadan istifadənin populyarlaşması və optimallaşdırılması əsasında bəzi universitet kitabxanaları üçün güclü informasiya resursları formalaşır. Bu informasiya resursları oxuculara fiziki kitabxanaların mövcudluğu ilə məhdudlaşmayaraq istənilən vaxt və istənilən yerdə ən yüksək tezlikdə inkişaf edən kitabxana xidməti təşkil edir. Bu xidmət növünün yaradılması və inkişafı kitabxana xidmətinin keyfiyyətini və səmərəliliyini yüksəldə bilər və yeni kitabxana resurslarının formalaşmasını tələb edir. Məlumdur ki, elektron informasiya resursları bütünlükdə elektron məlumatlar, elektron proqramlar, yaxud onların bir resursda əlaqəli birliyədir. Elektron informasiya resursları məntiqi quruluşu baxımından elektron sənədlərə və elektron nəşrlərə bölünür. Elektron sənəd – məzmun cəhətdən bitkin olan və maşınla oxunan formada müəyyən tip daşıyıcıya yazılmış informasiyalardır. Elektron sənəd – müraciət (axtarış) vasitələri ilə təmin edilmiş qeyri-məhdud sayda istifadəçilərin oxuması üçün məqsədli şəkildə maşınla oxunan daşıyıcıya yazılmış informasiyaları əhatə edir. Elektron nəşrlər həm resurs kimi (məsələn, məlumat bazaları), həm də ayrıca elektron sənəd (CD-ROM kitablar və s.) kimi hazırlana bilər. Tarixi ardıcılığa görə elektron kataloqlar – bibliografik və referativ məlumat bazaları – tammətli və multimedia materialları elektron sənədlərin müxtəlif növləridir. Müasir dövrdə elektron nəşrlər təsnifat əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: [6, 25]

1. Çap ekvivalentinə görə: çap əsərinin elektron analoqu və müstəqil elektron nəşrlər.

2. Əsas informasiyanın təbiətinə görə: mətni, təsviri, səs, proqram, multimedia elektron nəşrlər. 3. Məqsəd təyinatına görə: rəsmi, elmi, elmi-kütləvi, istehsalat-təcrübi, normativ, tədris, kütləvi-siyasi, soraq, reklam, bədii elektron nəşrlər. 4. Yayılma texnologiyasına görə: lokal, şəbəkə, elektron nəşrlər. 5. Dövriliyinə görə: qeyri-dövri, seriyalı, dövri, davam edən dövri, yeniləşdirilən elektron nəşrlər. 6. Quruluşuna görə: bircildli, çoxcildli elektron nəşrlər və elektron seriyalar.

Son onillikdən başlayaraq elektron jurnalların yaradılması ilə müəyyən problemlər həllini tapmağa başlamışdır. Elektron jurnallar sisteminin yaradılması və inkişafının perspektivliyi bir sıra səbəblərlə bağlıdır: 1) kitabxanalarda onlar çox yer tutmur, 2) kommunikasiya təminatı asandır, informasiya operativ şəkildə istifadəçinin iş yerinə verilir; 3) güclü elektron axtarış aparatı ilə təmin edilmişdir; 4) elektron mətn inteqrasiya edilə bilər, yeni mətn, səs, qrafika ilə birlikdə verilir; 5) pulödəmə yolu ilə çoxlu istifadəçilərin eyni zamanda müəyyən bir jurnala, məqaləyə, müraciəti təmin edilir; 6) sutkanın istənilən vaxtı və istənilən iş yerindən müraciət etmək və alıb istifadə etmək olar.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, elektron jurnallar çap jurnallarının analoqudur. Yəni eyni ilə həmin jurnalın elektron versiyasıdır. [6, 12]

2. Xidmətlərin genişlənməsi, dəqiq mövqə funksiyaları

Genişləndirilmiş kitabxana xidmətinin həyata keçirilməsi, kitabxananın zaman və məkan kontekstindən asılıdır. Xidmətin məzmunu çox sahəli olması və düzgün

istiqamətləndirilməsi bu paradigmanı şərtləndirən amillərdəndir. Zaman-məkan anlayışı elektron resurslarla xidmətin ən prioritet istiqamətidir. Xidmətin düzgün istiqamətləndirilməsi universitet kitabxanasının davamlı inkişafının hərəkət verici qüvvəsidir. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı və informasiya mübadiləsi prosesinin tələbatını ödəmək üçün kitabxanalar ənənəvi arayış xidmətinin mexanizmini dəyişdirməli, kitabxananın informasiya məsləhət xidmətinin funksiyalarını və miqyasını genişləndirməlidir. Ənənəvi yazıların maşınla-oxunan formaya keçirilməsində dünya kitabxanalarının təcrübəsində 4 əsas variant mövcuddur: **I variant:** bu variantın tətbiqi ilə əlaqədar 2 əsas məsələni qeyd etmək lazımdır: 1.Fəal istifadə edilən ədəbiyyatın biblioqrafik yazıları ilə bərabər az soruqulan və heç soruqulmayan, həmçinin bəzən kataloqda olub fondada olmayan yaxud çıxarılan ədəbiyyatın biblioqrafik yazıları eyni hüquqla maşınla-oxunan formaya keçirilir. Bu isə korporativ elektron kataloqun yaradılmasının sonrakı mərhələsi üçün çətinliklər yaradır; 2.Bu variantda elektron kataloqda informasiya axtarışının dolğunluğu baxımından “hamısı, yaxud heç biri” şərti qəbul edilmiş olur. **II variant:** akademik kitabxanaların profilinə və növ əlamətinə görə götürülməsidir. Bu variant elektron emalda əsas profil olan tematik bölmənin və ədəbiyyatın növ əlamətinin seçilməsi ardıcıl olaraq və kifayət qədər operativ şəkildə müəyyən kitabxananın ayrı-ayrı tematik bölmələri üzrə elektron kataloqun yaradılmasına və ona uzaq məsafədən müraciətin təmin edilməsinə imkan yaradır. Bu variantın reallaşdırılmasının mürəkkəblilik dərəcəsi konkret kitabxananın təşkilatı strukturundan, sənədləri kartoçka kataloqu üçün təsnifləşdirmə və predmetləşdirmə keyfiyyətindən asılıdır. Bu variantın mürəkkəbliyi və çatışmazlığı 2 cəhətdən özünü göstərir: 1.Seçilmiş tematika hər hansı bir kataloqa (sistemli, predmet) aiddirsə, sonradan digər tip kataloqlarda “təmizləmə işi” aparmaq xeyli zəhmət tələb edir; 2.Hər hansı tematika, yaxud ədəbiyyat növü üzrə sorğuları təmin etmək üçün kartoçka və elektron kataloqların paralel istifadəsi lazım gəlir. **III variant:** yeni sənədlərin nəşr ilinə görə avtomatlaşdırılmış üsullarla ardıcıl emalı aşağıdakı hallarda həyata keçirilə bilər: 1.Kartoçka kataloqunda olan bütün ədəbiyyatın nəşr ili; 2.Tematik bölgülər üzrə ədəbiyyatın nəşr ili; 3.Müəyyən dil, yaxud dil qrupları üzrə ədəbiyyatın nəşr ili **IV variant:** yeni oxucuların bir neçə illik istifadə intensivliyindən asılı olaraq ədəbiyyatın retrospektiv dövr üçün tematikalarının seçilməsi və biblioqrafik təsvirlərin həmin dövr üçün kompüter emalı nəzəri cəhətdən mümkün variantdır. Bu üsulun çatışmayan cəhəti ənənəvi və elektron kataloqun eyni vaxtda paralel istifadəsinin vacibliyidir. Yaxın və uzaq xarici ölkələrin əlaqədar kitabxana təcrübələri göstərir ki, kartoçka kataloqunun maşınla-oxunan formaya keçirilməsinin texnoloji cəhətdən ayrılıqda və bəzən də əlaqələndirilmiş variantda istifadəsi aşağıdakı kimi olur: 1.Biblioqrafik məlumatın əl üsulu ilə kompüterə daxil edilməsi; 2.Kataloq kartoçkalarının skaner edilməsi; 3.Hazır maşınla-oxunan məlumat bazalarının, yaxud elektron kataloq massivlərinin digər təşkilatlardan alınması.

Birgə istifadə imkanları kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə mübadilə universitet kitabxanalarının inkişafını məhdutlaşdıran amillərdən biridə uzun müddət kommunikasiya vasitələrindən geri qalması olmuşdur. Ənənəvi formada saxlanılan və ötürülən sənəd elektron resurslarla heç cürə müqayisə oluna bilməz. Kitabxanaların avtomatlaşdırılması, avtomatlaşdırılmış kitabxana sistemlərinin tətbiqi, kataloqlaşdırma və dövriyyənin avtomatik idarə olunması müasir kommunikasiya vasitələrin köməyi olmadan mümkün deyil. Kitabxanalar istifadəçilər üçün məlumat bazaları yaratmaq istifadəçi biliklərini və informasiya ehtiyaclarını izləmək üçün müvafiq proqram təminatından istifadə etməklə xüsusiyyətləri təhlil və tətbiq edərək xidmət göstərməlidir. [5,32]

3.Birgə istifadə imkanları kommunikasiya vasitələrinin mübadiləsi

Birgə istifadə imkanları kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə mübadilə universitet kitabxanalarının inkişafını məhdutlaşdıran amillərdən biridə uzun müddət kommunikasiya

vasitələrindən geri qalması olmuşdur. Ənənəvi formada saxlanılan və ötürülən sənəd elektron resurslarla heç cürə müqayisə oluna bilməz. Kitabxanaların avtomatlaşdırılması, kataloqlaşdırma və dövriyyənin avtomatik idarə olunması müasir kommunikasiya vasitələrin köməyi olmadan mümkün deyil. Tədrisin elmi tədqiqatları informasiya təminatında kitabxana fondu və onu təşkil edən sənəd resursları ilə yanaşı aşağıda adları çəkilən resursları nəzərə almaq lazımdır: 1.İstifadəçilərin oxucu tələbatı 2.İnformasiyanın fərdi xüsusiyyəti 3.Xidmətin modeli 4.Sənədin növü və tipi 5.İstifadə edilmə mümkünlüyü 6.Oxuma tezliyi,7. Mobillik.

Kommunikasiyaların xidmət prosesi zamanı iki yerə ayırmaq olar: **Daxili kommunikasiya:** burada xidmət zamanı kitabxana işçiləri arasında xidməti effektin qurulması üçün kitablar,məlumat bazaları, müştəri xidməti, təşkilati struktur haqqında əlaqələrin qurulması nəzərdə tutulur. **Xarici kommunikasiya:** kitabxanalar öz istifadəçiləri ilə müxtəlif üsullardan istifadə edir. **Üzbəüz (qarşılıqlı) kommunikasiya:** istifadəçilərlə kitabxanalar arasında əlaqə yaratmaq üçün kitabxana işçiləri bir başa ünsiyyət funksiyasının yerinə yetirir və qarşılıqlı əlaqə yaradır. **Məsafədən xidmət (distant):** istifadəçilər kitabxanaya gəlmədən məkan asılılığın aradan qaldırır. **Rəqəmsal platforma :** Müasir kitabxanalar veb saytlar, sosial şəbəkələr və xüsusi tətbiqlər vasitəsilə istifadəçilərlə əlaqə saxlayır və onların məlumat ehtiyaclarını qarşılıyır. **Kitabxana proqramları və mütəmadi məlumat mübadiləsi:** kitabxanalar mütəmadi olaraq sərgilər,seminarlar və digər tədbirlər təşkil edərək istifadəçiləri məlumatlandırır və onların biliklərini artırır.

4.İnformasiya xidməti ilə fərqlənən unikal kitabxana.

Universitet kitabxanalarının ətraf mühitə diqqətlə təhlil etməsi, zəif cəhətlərin təkmilləşdirilməsi, elmi inkişaf strategiyasının formalaşması, rəqabət üstünlüyünün yaradılması, müvafiq spesifik uyğunlaşdırılması informasiya mühitində unikallığa səbəb olmuşdur. Universitet Kitabxanası ümumi təhsil müəssisəsinin təlim-tərbiyə prosesində fəal iştirak edir, müəllim və şagird kontingentinə, valideyn-müəllim assosiasiyalarının üzvlərinə kitabxana xidmətləri göstərir. Həmin xidmətlər kitab fondunun, dövrü nəşrlərin, elektron resursların və s. oxuculara təqdim edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. [3]

Yekun olaraq qeyd edək ki,aparılan tədqiqat göstərilən meyarlar ABŞ və Çin təcrübəsinə əsaslanaraq mövcud reallıqlar əsasında yerli təcrübəni özündə ehtiva edir. ABŞ təcrübəsinə tədqiq edərəkən Amerika universitetləri kitabxanaların genişləndirilməsi xidmətini nəzərə almaq lazımdır. Bu genişlənmə xidməti kitabxanalar üçün məzmunlu, çoxaspektli, ixtisaslaşdırılmış, xidmətlərin həyata keçirilməsini təlqin edir. ABŞ universitetlərinin kitabxanaları təqdim edilən müasir tendensiyaların bütün paradıqlarını innovativ şəkildə həyata keçirməyə çalışır. Modernləşdirilmiş fəaliyyət Britaniya modelinin konseptual əsaslarında qurulmuşdur. 2013-cü ilin məlumatlarına görə Çin ali təhsil müəssisələrinin 32%-i xarakterik məlumat bazalarının əsasında informasiya xidməti göstərir.Burada əsas məqamlardan biri bu məlumat bazalarının xüsusi kolleksiyaları əsasında formalaşmasıdır.Çində universitet fondlarının kitabxanaları kifayət qədər böyükdür.Xeyli hissəsi rəqəmsallaşdırılmışdır və xarakterik məlumat bazaları yaradılmışdır. Burada bir sıra müvafiq standartlara metadata indeksli formalara beynəlxalq və milli səviyyədə ədəbiyyatın qeydiyyatına və funksional genişləndirilməsinə diqqət yetirilir. [9,276]

Nəticə:Universitet kitabxanaları müasir informasiya mühitində əhəmiyyətli rol oynayır və onların qarşısında bir sıra yeni vəzifələr durur. Bu vəzifələr kitabxanaların ənənəvi rolundan daha geniş informasiya ehtiyaclarını qarşılıyan müəssisəyə çevrilməlidir. Universitet kitabxanalarının informasiya məkanına inteqrasiyasını beynəlxalq, regional və yerli təcrübədə təhlil edərəkən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: 1.Rəqəmsal resursların idarəedilməsi mərkəzinə çevrilməlidir. 2.İnformasiya axtarış bacarıqlarının tədrisi müəssisəsinə çevrilməlidir.

3.Müasir tendensiyaya uyğun olaraq ölçətarlılıq və inteqrasiyanı təmin etməlidir.
4.İnformasiya təhlükəsizliyini və etibarlılığını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görməlidir.
5.Tədqiqat işlərinin dəstəklənməsi açıq elmi məlumatların təmin edilməsi üçün əməkdaşlıq imkanları yaratmalıdır. 6.Məlumatların qorunması və arxivləşdirilməsi problemi həll edilməlidir (Uzunmüddətli saxlanma üçün uyğun arxivləşdirmə sistemləri qurulmalıdır),
7.Global resurslarla əlaqə beynəlxalq verilənlər bazalarına çıxış,elmi jurnallara abunəlik,digər universitetlərlə əməkdaşlıq etməlidir.

Ədəbiyyat

1. "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // "Azərbaycan" qəzeti, 1999, 14 mart.
2. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // "Azərbaycan" qəz., 1998, 23 iyun.
- 3.Ali təhsil müəssisəsinin kitabxanasının Nümunəvi Əsasnaməsi <https://e-ganun.az/framework/33259>
- 4.Qardaşov R. Müasir Universitet Kitabxanası modelində informasiya resurslarının yeri və rolu // Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. Bakı, 2021, 1(1) Səh 83-94
- 5.Qardaşov R. Elektron kataloq. Dərs vəsaiti B.Mütərcim 2019-136s.
- 6.Xələfova S. Elektron kataloqlar informasiya axtarış sistemində Bakı-2011. 45 s.
- 7.Xu, T. (2014) Trend and Development of Reader Service Work of Library in the Information Age. Office Business, No. 9, 131s.
- 8.Fang, J.P. (2003) Digitization Is the Development Direction of Library in the Information Age. Library and Information, No. 1, 68-69 s.
- 9.Chen, Y.L. (2008) The Development Trend of the Library. Journal of Changsha Railway Institute: Social Science Edition, 9, 276-277 s.

DEVELOPMENT OF UNIVERSITY LIBRARIES IN THE INFORMATION SPACE

Gardashov Rashad Ahmedkhan
Summary

The article highlights the phased development of the university library in the information age, reader service in information networks, issues arising from this service, and the main vectorial directions of library service to readers. It is known that the level of reader service and reader satisfaction should be improved in a scientific-practical, phased manner. The article analyzes the current state of university libraries in Azerbaijan, their integration into the information space and development trends. It also compares it with international and regional experience.

РАЗВИТИЕ УНИВЕРСИТЕТСКИХ БИБЛИОТЕК В ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Гардашов Рашид Ахмедхан оглы
Резюме

В статье освещаются этапное развитие университетской библиотеки в информационную эпоху, обслуживание читателей в информационных сетях, проблемы, возникающие при этом обслуживании, а также основные векторные направления библиотечного обслуживания читателей. Известно, что уровень обслуживания читателей и удовлетворенности читателей необходимо повышать научно-

практическим, поэтапным путем. В статье анализируется современное состояние университетских библиотек Азербайджана, их интеграция в информационное пространство и тенденции их развития. Также приводится сравнение международного и регионального опыта.

Rəyçi: t.f.d., dos. S.Məmmədova

Kitابخana informasiya resurslarının idarə edilməsi kafedrasının 03.03.2025-ci il iclası.

Daxil olma tarixi 06 mart 2025-ci il

PEDAQOGİKA

UOT:37.

**İNKLÜZİV TƏHSİLİN REALLAŞDIRILMASINDA İNKLÜZİYA
MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI***Aslanova Yegana Əli qızı**Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant*aslanova.yegana@bk.ru<https://orcid.org//0009-0005-4360-2962>

Xülasə: *Dünya təhsilinə uğurlu integrasiyasını təmin edən Azərbaycanın təhsil siyasəti çərçivəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların normal şəkildə cəmiyyətə integrasiyasının təmin edilməsində qətiyyətli addımlar atıldı. Cəmiyyət daxilində maarifləndirilmə işlərinin mədəni aspektləri nəzərə alınmaqla təşkil edilməsi nəzərə alınmalıdır. Dövlət Proqramları qəbul olundu, inklüziv təhsilin hüquqi-normativ bazası yaradıldı, bu prosesə ümumtəhsil və ali məktəblər qoşuldu, inklüziv təhsil mühiti üçün pedaqoji kadrların hazırlanmasında ciddi addımlar atılmaqdadır.*

Inklüziv təhsil konsepsiyası təhsil prosesinin iştirakçıları və təhsil mühitinin humanist prinsiplərə əsaslanmasını tələb edir ki, burada korreksiyaedici və inkişafetdirici təlim prosesi yüksək keyfiyyətli pedaqoji kadrların iştirakını təmin etsin. Prosesdə cəmiyyət üzvlərinin fəal iştirakçıya çevrilməsi, təhsil prosesinin inklüziv mədəni təhsil prosesinə çevrilməsi üçün birgə fəaliyyət və mədəni düşünmə tələb olunur.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, pedaqoji kadrlar, inklüziv mədəniyyət, humanist prinsiplər, qloballaşma.

Ключевые слова: инклюзивное образование, педагогические кадры, культура инклюзии, гуманистические принципы, глобализация.

Key words: inclusive education, teaching staff, culture of inclusion, humanistic principles, globalization

Müasir qloballaşan dünyamızda Qərbdən başlayan yeni demokratik proseslər cəmiyyətin daxilində insan fenomeninə yeni yanaşmaları təmin etdi. İnsan haqlarının və hüquqlarının müdafiəsi, insanlıq anlayışlarına yeni müasir və mütərəqqi baxışlar humanizmin ən yüksək dəyərləri ilə əsaslandırıldı. Təhsil siyasətinin yürüdüldüyü Boloniya prosesi çərçivəsində bir çox ölkələrin dünya mütərəqqi təhsil məkanına integrasiyası baş verdi. Azərbaycanda aparılan cəmiyyət və vətəndaşyönümlü islahatlarda yalnız ali təhsil deyil, təhsilin bütün sahələrində müasir dünya tələblərinə müvafiqlik öz yerini tapdı. Bununla yanaşı transformasiyada olan müasir cəmiyyətimiz tərəqqiyə istiqamətləndirilmiş hər bir yeniliyi həvəslə qəbul etdi. Beləliklə, insanlar arasında münasibətlər, ümumi solumda baş verənlər fərqli formatda öz əksini tapdı. Cəmiyyətiizin solumədəni həyatı da fərqli çalarlarla parladi.

“Təhsil millətin gələcəyidir” - deməkdir Heydər Əliyev [2, 4]. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycanda aparılan islahatlarda ən başlıca prioritetlərdən biri də təhsilimizin yeni şəraitdə təhsil alanlara istiqamətləndirilməsi və günün tələblərinə müvafiq təşkil edilməsi, ölkə rəhbərliyinin xüsusi diqqəti nəticəsində totalitar rejimin təhsil əməllərindən “qopmaq” kimi vacib məqamlardan biri olmuşdur.

Ölkəmizdə gedən islahatlar anlamında cəmiyyətin demokratikləşməsi məramında, təhsilə yeni baxış müstəvisində xüsusi qayğıya ehtiyac olan insanların təhsilinə yeni bir işıq süzüldü. İnformasiya cəmiyyətinin elementi qismində çıxış edən inklüziv solumda cəmiyyətin müxtəlif qruplarından olan insanları birləşdirməyə və birgə həyat fəaliyyətinin vəhdətinə meyilli olan cəmiyyətdaxili münasibətlərin, o cümlədən qarşılıqlı əlaqələrin əsas

növlərinə aid edilir. İnküziyanın müasir tərifi konkret deyil və müxtəlif sosial sahələrdə (təhsil, asudə vaxt, iş və s.) inküzivlik fərqli başa düşülür və fərqli şəkildə həyata keçirilir.

İnküziya çoxşaxəli anlayış olmaqla, mücərrədliyi ilə və elmi əhatəliyi ilə şərtlənir, baxılacaq elmi çərçivələri isə sosiologiya, fəlsəfə, ümumi və xüsusi pedaqogika, psixologiya, sosial psixologiya, insan davranışının biologiyası, etika və b. Bununla əlaqədar olaraq, müasir təhsil müəssisələrində yalnız inteqrasiya olunmuş tədris-tərbiyə fəaliyyəti əsasında tədris prosesinin müxtəlif subyektlərinin inküziv mədəniyyətinin formalaşdırılmasının mümkünlüyü barədə fərziyyə irəli sürülüb. Tədqiqatın əsas problemi müasir təhsildə inküziv mədəniyyətin formalaşmasının nəzəri və praktik aspektlərinin təhlilindən ibarətdir. Burada başlıca məqsəd - müasir şəraitdə təhsil prosesi iştirakçılarının inküziv mədəniyyətinin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Cəmiyyətə inküziya mövzusunun tədqiqi müasir elmi və sosial dünyada mürəkkəb və aktual bir hadisədir. İnküziyanın aktuallığı onun qloballaşma prosesləri ilə əlaqəliliyi fonunda, ictimai münasibətlərin bütün subyektlərinə bərabər imkanlar verən təcrübələrin öyrənilməsi və həyata keçirilməsi prosesləridir. Müasir inküziya uzun müddət ərzində formalaşmış ideyalar toplusudur. Mədəni-ideoloji, etik, iqtisadi, siyasi cəmiyyətin inküziv ideya və prinsiplərinin müasir şəraitdə həyata keçirilməsi üçün daha geniş imkanların olması özünü göstərir. Psixofiziologiyasından asılı olmayaraq hər bir insan öz fəaliyyətini təmin etməklə, həyatın bütün sahələrində iştirakı hüququna malikdir. Hələ antik dövrün filosoflarının Sokratın, Platonun, Aristotelin əsərlərində cəmiyyətin tolerantlıq yönündə dəyişməsi cəhdləri aydın görünür: irqi, psixofiziki əlamətlər görə, bərabər hüquqlara görə və s. Qədim Yunan və Roma sivilizasiyalarında insan hüquqları haqqında təsəvvürlərin inkişafına aşağıdakı amillər təsir etmişdir: siyasi sistem və siyasət, dini baxışlar, lakin daha çox filosofların müəyyən bir problemə dair etik, estetik, siyasi baxışlarının formalaşmasında öz əksini tapmış, daha sonra ümumbəşəri rəyə çevrilmiş əsərləri və fikirləridir.

Bərabərlik haqqında düşüncələr pedaqoqların əsərlərində daha da dərin məzmunla təsvir edilmişdir, cəmiyyətin inkişafının sonrakı illərində humanistlər, filosofların əsərlərində (J.J. Russo, İ.G. Pestalotsi, S. Geinicke, L.S. Vıgotsky) “inküziya” anlayışının elementlərinin yaranmasına təsir göstərmişdir ki, müasir inküzivliyanın ilk ideyaları J.J. Roussonun və onun insan birliyi haqqında düşüncələri öz əksini tapmışdır. “Təbii hüquq nəzəriyyəsində” bütün insanların yaranışdan bərabər olması və əxlaqi saflığın isə insanları birləşdirən bir məqam olması xüsusi ilə vurğulanır [3, 46-65].

İnküziv cəmiyyətin yaranması – uzunmüddətli və mürəkkəb bir prosesdir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlarla bağlı mövcud köhnə düşüncələr cəmiyyətdə inküziyanın inkişafını xeyli ləngidir. Burada ictimai münasibətlərin bütün sahələrə aid edilmiş formaları nəzərdə tutulur (təhsil, səhiyyə, məşğulluq və s.). İnküziv mədəniyyətin təhsil müəssisələrində formalaşdırılması subyektlərin emosional təhlükəsizliyinin qarantı qismində çıxış edir və aşağıdakı istiqamətlərdə təzahür edir:

- müasir cəmiyyətdə inküziv proseslərin əsaslarını və əhəmiyyətini dərk etmək;
- inküziv təhsilin prinsiplərinin ideyalarının, mahiyyətinin, dəyərlərinin qəbulu;
- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara qarşı tolerant münasibətin formalaşdırılması;
- bərabər hüquqlu, demokratik təhsil mühitinə ehtiyacı olan uşaqların təhsilə cəlb edilməsi üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi və sosial qarşılıqlı əlaqə.

İnküziv mədəniyyətin baza prinsipi olaraq bərabərlik, tolerantlıq, birlik olmalıdır. Bir çox araşdırmaların nəticəsi olaraq “inküziv mədəniyyət” anlayışını subyektlər arasında təhlükəsiz emosional qarşılıqlı əlaqələrin psixoloji hazırlığı kimi dəyərləndirmişik. Buraya

daxildir fərqli məqamlar, adaptasiya şərtləri kimi (təhsil, sosial) keyfiyyətli və tam əks-əlaqə. Təhsil müəssisələrində inklüziv mədəniyyətin formalaşdırılması təhsil münasibətlərinin inklüziv subyektlərinin emosional və fiziki təhlükəsizliyini təmin edir.

Təhsil müəssisəsində inklüziv mədəniyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra yollar mövcuddur və onlardan bəzilərini təqdim etmək olar:

–xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tədrisi və tərbiyəsi məsələləri ilə məşğul olan pedaqoji heyət üçün vaxtında yüksək keyfiyyətli təlimlərin keçirilməsi (təkmilləşdirmə kursları, təlim kursları, seminarlar, dəyirmi masalar, dialoq platformaları və s.);

–əlavə köməyə və korreksiyaedici köməyə ehtiyacı olan şagirdlərə fərdi və differensial yanaşma əsasında vaxtında və keyfiyyətli yardımın göstərilməsi (fərdi dərslər, uyğunlaşdırılmış tapşırıqlar, müşayiətedici yardım və s.);

–bütün şagirdləri birləşdirən və uşaq kollektivinin birliyini təşviq edən inklüziv tədbirlərin müntəzəm keçirilməsi (sərgilər, yarmarkalar, ekskursiyalar, diskussiyalar və s.);

–bu və ya digər materialın mənimsənilməsində və öyrənilməsində əlçatanlığı təmin edən adaptiv təhsil şəraitinin yaradılması (material-texniki vasitələr, maneəsiz mühit, metodiki təminat və s.);

–keyfiyyətli və kompleks şəkildə burada fəaliyyət göstərən bütün komanda üzvlərinin işində vahid tələblərin və şərtlərin irəli sürülməsi, savadlı konsultasiyalar kommunikativ əlaqələr (konsiliumlar, treninqlər, dəyirmi masalar, konfranslar və s.).

Ölkəmizdə son illərdə inklüziv təhsilin tətbiqinin aktuallığının artması ilə yanaşı, bu işin mədəni aspektləri də gündəmdə olmaqdır. Dünyada gedən proseslər nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Təhsil Nazirliyi, BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) ilə birgə “İnklüziv sinif təşkil edilən ümumi təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi” mövzusunda layihəyə start verilmişdir. Layihənin təşkili və keçirilməsi prosesində inklüziv təhsilin mahiyyətinin dərkini, onun hüquqi bazası, terminologiya, əlilliyin model formaları, cəmiyyət daxilində hər bir vətəndaşın inklüziv mədəniyyətinin səviyyəsi müzakirə edilmişdir və mütəxəssislər tərəfindən analitik təhlil aparılmışdır. Keçiriləcək tədbirlər sırasında təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının maraqlı tərəflər kimi bu işə cəlb edilməsi xüsusi məqamə özündə ehtiva etmişdir [1].

İnklüziv təhsilə aid ideyalar, məqsədlər, prinsiplər, dəyərlər və inanclar yaradılmış inklüziv təhsil mühitində öz əksini tapmalıdır ki, mühit təlimə, tərbiyəyə, şəxsiyyətyönümlü və inkişafetdirici təhsilə olan dəyərlər sisemi ilə əlamətləndirilir. Burada daxili, xarici şərtlər, vasitələr və resursların vəhdəti şagirdlərə dair fərdi təhsil strategiyaları kimi istiqaməti müəyyən edir.

İnklüziv təhsil modelinə görə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların kollektivdə daha çox vaxt keçirmələrini nəzərdə tutur. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inklüziv təhsil onların ümumtəhsil məktəblərində təhsil prosesinin bərabər hüquqlu olmalarının, cəmiyyətə inteqrasiya etmələrinin, potensiallarının üzə çıxarılmasında ən effektiv vasitə kimi hesab edilir.

İnklüziv tədbirlərin həyata keçirilməsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inklüziv mədəniyyətin formalaşmasının optimal seçimləri - bütün pedaqoji kollektivin planlaşdırılmış və mərhələli işidir. Bu prosesə müəllimlərin fəal cəlb edilməsi ümumi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işin qurulmasının düzgün ardıcılıqla, günün tələblərinə cavab verən şəkildə təşkilidir. Bu reallaşdırmanın həyata keçirilməsində bir sıra vəzifələrin həlli mütləqdir:

–Oyun fəaliyyətində uşaqların inklüziv mədəniyyətinin inkişafının təmin edilməsidir.

–Keyslər, nagıllar, cizgi filmlərinin, hadisələrin müzakirəsi zamanı tolerant münasibət və tolerant davranışın formalaşdırılması.

–Qərar vermək və o qərara görə məsuliyyət hissənin formalaşdırılması.

–Keyslər, nagıllar və cizgi filmləri vasitəsi ilə ətraf aləmin dərkinə nail olmaq.

–Tapşırıqların icrası zamanı sosial-məişət zəminində düzgün istiqamətləndirməni aparmaq.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, birgə integrativ təlim və tərbiyə tədbirləri çərçivəsində müasir təhsil müəssisələrində inklüziv mədəniyyətin inkişafı təhsil prosesinin subyektlərinin kompleks şəkildə fəaliyyətinin təmin edilməsi vacibdir. Inklüziya və inklüziv yanaşmalar insani dəyərləri önə çəkən yeni yaranmaqda olan cəmiyyətin vacib məqamlarından biridir.

Ədəbiyyat

1. "İnküziya mədəniyyətinin formalaşdırılması" məqsədilə müəllimlərlə görüşlər keçirilib. <https://edu.gov.az/az/announcements/16807-1>

2. Ulu öndər Heydər Əliyev təhsil haqqında. Azərbaycan müəllimi.- 2010.- 10 dekabr.- S.4

3. Инклюзия в образовании Том 9, № 2 (34), 2024 год ISSN 2499-9830, с.46-65

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ИНКЛЮЗИИ ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Асланова Егяна Али кызы

Резюме

В рамках образовательной политики Азербайджана, обеспечивающей его успешную интеграцию в мировое образование, были предприняты решительные шаги по обеспечению нормальной интеграции в общество людей с особыми потребностями. Следует учитывать, что образовательная деятельность в обществе должна быть организована с учетом культурных аспектов. Приняты Государственные программы, создана нормативно-правовая база инклюзивного образования, к этому процессу подключились общеобразовательные и высшие учебные заведения, предпринимаются серьезные шаги по подготовке педагогических кадров для инклюзивной образовательной среды.

Концепция инклюзивного образования требует, чтобы участники образовательного процесса и образовательная среда были основаны на гуманистических принципах, чтобы в процессе коррекционно-развивающего обучения обеспечивалось участие высококвалифицированных педагогических кадров. Для превращения членов общества в активных участников процесса и преобразования образовательного процесса в инклюзивный процесс культурного образования необходимы совместные действия и культурное мышление.

FORMATION OF A CULTURE OF INCLUSION IN THE IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION

Aslanova Yegyana Ali

Summary

Within the framework of the educational policy of Azerbaijan, ensuring its successful integration into world education, decisive steps have been taken to ensure the normal integration of people with special needs into society. It should be taken into account that educational activities in society should be organized taking into account cultural aspects. State

programs have been adopted, a regulatory framework for inclusive education has been created, general education and higher education institutions have joined this process, serious steps are being taken to prepare teaching staff for an inclusive educational environment.

The concept of inclusive education requires that the participants in the educational process and the educational environment be based on humanistic principles, so that the process of correctional and developmental education involves highly qualified teaching staff. To transform members of society into active participants in the process and to transform the educational process into an inclusive process of cultural education, joint action and cultural thinking are necessary.

Rəyçi: dosent Quliyev Allahverdi

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 15 yanvar 2025 ci il tarixli iclas 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 23 yanvar 2024-cü il

UOT:37.

ŞAGİRD LƏRİN AKTİV İDRAKİ FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI*Bayramova Lalə Malik qızı**Ümumi pedaqogika kafedrasının dissertantı**Gəncə Dövlət Universiteti*<https://orcid.org/0009-0001-1273-1869>lala.bayramova2013@mail.ru

Xülasə: *İnsan həyatı boyu inkişaf edib, dəyişir. Pedaqogikada inkişaf deyərəkən, insanın anatomik fizioloji cəhətdən yetkinləşməsi, onun psixikası, idrakı, əsəb sisteminin möhkəmləndirilməsində, habelə dünyagörüşü, mənəviyyəti və sosial baxışlarının zənginləşdirilməsində baş verən bir-biri ilə əlaqəli kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri prosesi başa düşülür. İnsanın idrak fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı problemlər pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və digər elmlər tərəfindən işıqlandırılır və bu günə qədər tədqiqatçılarda böyük maraq doğurur.*

Məqalədə sübut olunur ki, kiçik məktəb yaş dövründə bilik əldə etməyin üsulları arasında əsas yeri təlimdə idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi tutur. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində isə əsas yeri müstəqil işlər tutur.

Açar sözlər: fəaliyyətin psixoloji əsası, anatomik fizioloji cəhət, idrak fəaliyyəti, kiçik məktəb yaş dövrü, müstəqil işlər.

Ключевые слова: психологические основы деятельности, анатомо-физиологический аспект, познавательная деятельность, младший школьный возраст, самостоятельная работа.

Keywords: psychological foundations of activity, anatomical and physiological aspect, cognitive activity, primary school age, independent work.

Təhsil sisteminin yenilənməsi şəraitində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi problemi təlim zamanı fəallıq prinsipinin mahiyyətinin nəzəri cəhətdən dərinədən öyrənilməsi prosesində üzə çıxarıla bilir. Bu ilk növbədə, təlimi, diaqnostikanı və uşaqların qabiliyyətlərinin tam üzə çıxarılması üçün şəraitin yaradılmasını təmin edən, hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edir.

Müxtəlif həyatı situasiyalarda əldə edilmiş biliklərdən çevik və müstəqil surətdə istifadə etmək, xüsusi şəraitdə problemləri həll etmək bacarığına malik yaradıcı fəal şəxsiyyətə cəmiyyətin sosial sifarişi bütün təhsil sisteminin, xüsusən də ibtidai təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinə güclü təsirini göstərir.

Qeyd etmək vacibdir ki, təlim fəaliyyətinin təşkili dedikdə - öz inkişafına marağı olan uşağın bir subyekt kimi yetişməsinə şəraitin yaradılması başa düşülür. Bu inkişafetdirici təlimin əsas vəzifəsi olub, 1-4 siniflərdə həll olunur. Buna görə də öyrənməyə marağın bu qədər yüksək olduğu dövrdə uşaqda fantaziyaya əsaslanan məhsuldar təxəyyül və məhsuldar düşünmə qabiliyyəti inkişaf etməyə başlayır. Mövcud vəziyyəti L.S. Vıqotski yaradıcılığın əsas psixoloji mexanizmi adlandırmış, eyni zamanda uşağın inkişafına istiqamətlənmiş təlimin məqsədə uyğunluğunu və mümkünlüyünü əsaslandırmışdır. O göstərir ki, fəal həyat mövqeyi şagirdin ətrafdakı reallığa münasibətindən asılıdır və o, müxtəlif fəaliyyət növlərində, hər şeydən əvvəl öyrənmə prosesində formalaşır. Fəal həyat mövqeyi və şəxsiyyətin inkişafı dialektik qarşılıqlı əlaqədir: fəal həyat mövqeyi hərtərəfli inkişaf olmadan mümkün deyildir, öz növbəsində şəxsin sosial fəallığının yüksəlməsini təmin edir [4, s.217].

Ümumi orta təhsilin əsas məqsədi - inkişaf etmiş sosial-iqtisadi şəraitdə həm öz mənafeyinə, həm də cəmiyyətin mənafeyinə uyğun (ənənələrə sadıq, elmi, mədəniyyəti,

texniki tərəqqini inkişaf etdirən, tarixi irsi yaşadan) yaradıcı potensialını reallaşdırma ilə hertərəfli inkişaf etmiş, yaradıcı şəxsiyyətlər yetişdirməkdir [7, s.28].

Müasir şəraitdə sosial institut kimi məktəbin məqsəd və vəzifələrinə aşağıdakılar da aiddir:

-fiziki cəhətdən sağlam, mənəvi cəhətdən zəngin, yüksək əxlaqlı, savadlı, özünün və digər xalqların adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə hörmət edən Azərbaycanın vətənpərvər şəxsiyyətinin formalaşdırılması;

-uşaqların idrak maraqlarının, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, ümumi təhsil bacarıqlarının, özünütəhsil bacarıqlarının çoxşaxəli inkişafı, şəxsin özünü reallaşdırmasına şəraitin yaradılması.

Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- şəxsiyyətin fiziki, əqli, əxlaqi və emosional inkişafı üçün əlverişli imkan və şəraitin yaradılması;

- insan mənəviyyatının formalaşmasını, mədəniyyətin maddi və mənəvi dəyərləri ilə insanın əlaqəsini təmin etməyi nəzərdə tutan “təlimin mədəniyyətə müvafiqlik” sistemində ardıcıl istiqamətlənmək;

- elm, texnika, texnologiya, mədəniyyət, iqtisadiyyat sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən təhsilin məzmununun sistemli şəkildə yenilənməsi.

Bu problemlərin həllinin konkret yollarından biri də təlimdə aktivləşdirmə prinsipinin daha dolğun həyata keçirilməsi üçün təlimin məzmun, forma və metodlarının təkmilləşdirilməsidir. Pedaqogika və psixologiya sahəsində son illər təlimin fəallaşdırma prinsipinin praktiki reallaşdırılması üçün çox işlər görülmüşdür.

Tədqiqatımız dairəsində R.İ. Əliyev, Ə.Ə. Qədirov, N.Ə. Xəlilov, G.İ. Əliyeva, L.S. Vıqotski, E.V. Nazaykinski, N.S. Leytes, D.B. Elkonin tərəfindən işlənmiş aktiv təlimin psixoloji prinsipləri, A.V. Bruşlinski, V.V. Davıdov, M.İ. Mahmudov, V.E. Qurin, V.Q. Mazqot, Y.S. Tyunnikovun və b. problemlə və inkişafetdirici təlim prinsipləri şübhəsiz maraqlıdır.

Təlim zamanı şagirdlərin fəallığı və şüurluluğu öyrənilmiş materialın mənimsənilməsi və dərk edilməsi prosesi kimi təlimin mahiyyətindən irəli gəlir. Bu qanunauyğunluğun həyata keçirilməsi üçün məktəblilərdə biliklərə yiyələnmək tələbatının yaranması; idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin müxtəlif üsullarından istifadə (sualın qoyuluşu, materialın faktiki təhlili əsasında nəticə çıxarmağa həvəsləndirmək və s.); öyrənilən materialı qavramaq və mənimsəmək üçün müstəqil işin genişləndirilməsi; müşahidələr; praktiki işin təşkili və s.; təhlil, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma yaradıcılığın rəğbətləndirilməsi və s. kimi zehni işlərin məharətlə inkişafı vacib əhəmiyyətə malikdir.

Məktəb təcrübəsi dəfələrlə o faktı təsdiqləyir ki, digər prinsiplərlə əlaqəli şəkildə təlimin fəallıq prinsipinin həyata keçirilməsinin əsaslandırılması məktəbin inkişafının yaxın gələcəyində mərkəzi yeri tutacaqdır. Məsələn, keçən əsrin 60-70 ci illərində L.V. Zankovun rəhbərliyi altında nəzəri biliklərə yiyələnmək, öyrəniləcək materialın sürətli tempi, təlim çətinliklərinin yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi kimi bəzi təlim prinsipləri işlənilib hazırlansa da, onlar məktəb təcrübəsi üçün lazımsız olaraq qaldı. Müasir ibtidai təhsil məkanında ənənəvi təlim sistemi - 61%, L.V. Zankovun metodikası üzrə təlim sistemi - 30%, D.B. Elkonin və V.V. Davıdovun metodikası üzrə təlim sistemi - 9% təşkil edir [5, s.36].

Dissertasiya işində həssas dövrlər ilə bağlı N.S. Leytesin, L.S. Vıqodskinin, D.B. Elkoninin, P.M. Yakobsonun, N.A. Vetluqinin və b. araşdırmalarına əsaslanaraq nəzərə alındı ki, uşağın inkişafının hər dövründə çoxlu fəaliyyət növlərindən ancaq biri öndə gedir. Məktəbəqədər dövrdə - rollu oyunlar, kiçik məktəb yaş dövründə - təlim fəaliyyəti, yeniyetməlik dövründə isə ünsiyyət fəaliyyəti aparıcı rola malik olur.

Fasiləsiz təhsil sisteminin əsas amili kimi hər bir yaş dövrünün spesifikası idrak fəallığının müxtəlif yanaşma və vasitələrini müəyyən edir. Kiçik məktəb yaş dövrü ibtidai siniflərdə uşaqların təlimi ilə bağlı olur. Bu dövrdə uşaqların fiziki inkişafında mühüm dəyişikliklər baş verir. Hərəkət aparatının ümumi inkişafı onların daha çox hərəkətliliyini, oyun həvəsini və uzun müddət bir mövqedə qala bilməməsini müəyyən edir. Yüksək həyəcanlılıq və hərəkətlilik, xarici təsirlərə kəskin reaksiya sürətli yorğunluqla müşayiət olunur ki, bu da onların psixikasına diqqətlə yanaşmağı və bir fəaliyyət növündən digərinə bacarıqla keçidi tələb edir. Bu baxımdan musiqi fasilələri keçirmək, sinif otaqlarını təmiz hava ilə təmin etmək, tənəffüs zamanı istirahət məşqlərinin aparılması və s. çox vacibdir. Kiçik məktəblilər məntiqi qaydalara uyğun çevik hərəkətlərə qadirdilər. Onlar hərəkətlərini məntiqlə izah edə bilir, bir vəziyyətdən digərinə keçir, qiymətləndirmədə daha obyektiv olurlar. Təlim zamanı inkişafetdirici məntiqi təfəkkür vasitəsilə ibtidai sinif şagirdləri münasibətlərin instinktiv dərkinə yaxınlaşa bilərlər: belə ki, $A=B$ və $B=C$ –sə, onda $A=C$, $A+B=B+C$ olar. J. Piagenin nəzəriyyəsinə [8] bu bacarıq sistemlilik adlandırılır. Şagird artıq başa düşür ki, müəyyən münasibətləri ifadə edən: daha kiçik, daha qısa, daha az və başqa bu kimi anlayışlar öyrənilənlərin nisbi xassələrini, onların keyfiyyətlərini daha asan xarakterizə edir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə yaddaşın mexaniki növü üstünlük təşkil etdiyi üçün uşaqlara material şüurlu surətdə mənimsəməyi öyrətmək və ixtiyari diqqəti inkişaf etdirmək lazımdır. Bu yaşda uşaqların hərəkət və əməlləri əsasən təqlidədi xarakter daşıyır. Özünüdərk və özünüdəhlil aşağı səviyyədə olduğu üçün, təlim-tərbiyə prosesində xüsusi pedaqoji işin təşkili tələb olunur.

Pedaqogikada məktəblilərin təlim fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində əsas yeri müstəqil işlər tutur. D.N. Boqayavlenski və N.A. Mençinskaya qeyd edir ki, kiçik məktəb yaş dövründə bilik “qazanmağın” üsulları arasında əsas yeri təlimdə idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin vacib şərti olan müstəqil işlər tutur (yadda saxlama, əzbərləmə, müqayisə, təhlil) [3, s.17].

Məşhur didakt B.P. Yesipov yazırdı ki: “Təlim zamanı şagirdin müstəqil işi-müəllimin bilavasitə iştirakı olmadan, lakin onun göstərişi əsasında müəyyən vaxtda icra edilən işdir. Bu zaman şagirdlər şüurlu surətdə tapşırıqda qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa çalışır, əqli və fiziki hərəkətlərinin nəticələrini bu və ya digər formada ifadə etməyə səy göstərirler [7, s.193].

Bir çox praktik müəllim - tədqiqatçılar (N.M. Kazımov, Y.Ş. Kərimov, Ə.Ə. Qədirov, N.Ə. Xəlilov, Ş.A. Amonaşvili, V.N. Zayçev, M.P. Şetin və b.) belə hesab edirdilər ki, ibtidai sinif şagirdlərinin təlim uğuru dərəcəsinin çevikliyindən, diaqnostikanın dinamik sistemindən və s. asılıdır. Onlar qeyd edirlər ki, idrak fəallığının inkişafında problemlə şərh, tədqiqat, axtarış, layihələr metodu mühüm rol oynayır [2, s.211].

Hal-hazırda pedaqogikada pedaqoji metodların hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid təsnifatı olmadığı kimi, təlim-tərbiyənin metodlarının məzmununa dair vahid baxış da yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar təlim – tərbiyənin metodlarını fərqləndirərlər də, bəziləri onları ayırmır. Metod anlayışının özü müxtəlif şəkildə şərh olunur: məqsədə nail olmaq yolu, müəllim-şagirdin birgə iş üsulu kimi. Təlimin metodlarının müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Bunlar içərisində ən çox qəbul edilən təsnifat bunlardır: bilik mənbələrinə görə (sözlü, əyani, praktik); problemlə təlimə görə (izahlı-illüstrativ, reproduktiv, evrestik, tədqiqatçılıq); təlim prosesinə vahid yanaşmaya görə (təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi metodları, motivasiya və stimullaşdırıcı, təlim-idrak fəaliyyətinin səmərəliliyində özünənəzarət).

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ., Əliyeva G.İ., Əliyev C.R. Prak. Psix. məsələləri. -Bakı: Araz, 2016. – 194s.
2. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası. – Gəncə, 2009. – 338s.
3. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения знаний в школе /Д.Н. Богоявленский, Н.А. Менчинская. М.: АПН РСФСР, 2008. – 96 с.
4. Выготский Л.С. Психология искусства /Л.С. Выготский.- М: Искусство, 2006.– 480 с.
5. Леонтьева М.Р. О проблемах и перспективах развития начального образования /М.Р. Леонтьева //Начальная школа. 2007. № 4. с.33-39.
6. О модернизации общеобразовательной школы: Сб. документов и материалов. - М.: Полит. издат., 2016. с 65.
7. Основы дидактики /Под ред. Б.П. Есипова. - М.: Просвещение, 2007. – 290
8. Пиаже Ж. Избранное /Ж. Пиаже. - М.: Просвещение, 1999. – 574 с.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКТИВНОЙ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ**

Байрамова Лала Малик кызы
Резюме

Человек развивается и меняется на протяжении всей своей жизни. В педагогике под развитием понимается процесс взаимосвязанных количественных и качественных изменений, происходящих в анатомо-физиологическом созревании человека, укреплении его психики, познания, нервной системы, а также обогащении его мировоззрения, духовности и социальных взглядов. Проблемы, связанные с развитием познавательной деятельности человека, изучаются педагогикой, психологией, философией и другими науками и по сей день вызывают большой интерес исследователей.

В статье доказано, что основное место среди методов получения знаний в младшем школьном возрасте занимает активизация познавательной деятельности в обучении. Самостоятельная работа играет ключевую роль в активизации учебной деятельности младших школьников.

**PSYCHOLOGICAL BASES OF ACTIVE COGNITIVE ACTIVITIES OF
STUDENTS**

Bayramova Lala Malik
Summary

A person develops and changes throughout his life. In pedagogy, development is understood as a process of interrelated quantitative and qualitative changes occurring in the anatomical and physiological maturation of a person, strengthening his psyche, cognition, nervous system, as well as enriching his worldview, spirituality and social views. Problems associated with the development of human cognitive activity are studied by pedagogy, psychology, philosophy and other sciences and to this day are of great interest to researchers.

The article proves that the main place among the methods of obtaining knowledge in primary school age is occupied by the activation of cognitive activity in learning. Independent work plays a key role in activating the educational activity of primary school students.

Rəyçi: prof. Ş.T. Tağıyev.

*Ümumi pedaqogika kafedrasının 28 dekabr 2024-cü iltarixli iclasın 6 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 06 yanvar 2025-ci il.*

UOT:37.

**AZƏRBAYCAN MİLLİ FİZİKİ TƏRBIYƏ SİSTEMİNDƏ MÜTƏHƏRRİK
OYUNLARIN ROLU**

Məmmədova Leyla Aşot
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
leyla66mamedova@gmail.com

Xülasə: *Uşaqların fiziki kamilliyi, əxlaqi saflığı və mənəvi zənginliyi özündə birləşdirən hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaşlar kimi böyümələrində, məktəbəqədər təhsilin və təhsilin ilk pilləsi olan ibtidai siniflərdə uşaq mütəhərrik oyunlarının çox böyük əhəmiyyəti var. Xalqımız öz şifahi və yazılı bədii xalq ədəbiyyatında özünəməxsus idarə və xarakterli qüvvətli pəhləvanların, dözümlü qılinc oynadanların, sərrast ox atanların, çevik və qorxmaz at çapanların, hazırcavab və ədalətli qəhrəman obrazlarını yaratmışdır. Deyilənlərə istinad edərək göstərə bilərik ki, milli xalq oyunlarının oyrənilməsi, təkcə elmi-nəzəri əhəmiyyətdən deyil, eyni zamanda əməli cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Milli xalq mütəhərrik oyunlarının tarixinin oyrənilməsi keçmiş dərinədən başa düşməklə, keçmişin müsbət təcrübəsini düzgün başa düşüb indiki dövrdə tətbiq etməklə bizə kömək göstərir.*

Bütün bunları nəzərə alaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrin müəllimləri və ibtidai sinif müəllimləri bir qayda olaraq uşaqlarla Azərbaycan milli və uşaq mütəhərrik oyunlarını təşkil və tədris etməyi bacarmalıdırlar. Bu oyunlar ümumiyyətlə fiziki inkişafa təsir göstərir, uşaqlarda vətənpərvərlik hissini gücləndirir, uşaqlarda xalqa, millətə bağlılıq hissi oyadır. Kiçik yaşlı uşaqlarda millət qurur və milli iftixar hissi formalaşdırır.

Uşaqlar xalqın, millətin tarixini oyrənməklə öz soy kökünü tanıyır, onunla qürurlanırlar.

Açar sözlər: oyun, uşaq, mütəhərrik, təlim, milli, sağlamlıq

Ключевые слова: игра, дети, подвижные, обучение, национальное, здоровье

Key words: play, children, active, training, national, health

Bildiyimiz kimi sağlamlıq, düzgün fiziki inkişaf, qüvvətli, möhkəm, çevik, qıvrıq, dəyanətli və cüssəli bədəncə qamətli olmaq bütün cəmiyyətlərdə insanların arzuladığı, özlərində, övladlarında görmək istədikləri ən qiymətli keyfiyyətdir. Fiziki tərbiyə insanda ancaq belə keyfiyyətlərin inkişaf etməsinə xidmət etdiyindən bütün xalqlar daima yüksək qiymət vermiş və buna ciddi riayət etmişdirlər. Bu cəhətdən Azərbaycan Milli Fiziki Tərbiyə sistemində kütləvi bədən tərbiyəsi işinə və uşaq mütəhərrik oyunlarına geniş yer verilmiş bu işin özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur.

Azərbaycanda mütəhərrik oyunların eləcədə uşaq mütəhərrik oyunlarının yaranma tarixi digər xalqlarda olduğu kimi qədim zamanlara gedib çıxır. Bu oyunlar əsirlər boyu nəsillərdən nəsillərə keçmiş, inkişaf edərək təkmilləşmiş, xalqın, millətlərin məişət cizgilərini və adətlərini özündə birləşdirərək zənginləşdirmişdir. Uşaq mütəhərrik oyunları xalqın tərbiyəsini, istəklərini, arzularını özündə hifz edərək saxlayır. Bu səbəbdən də oyunları oyrənərkən müəyyən dərəcədə nəsillərin tarixi keçmişini onların inkişaf yolu haqqında bilmək vacibdir. Uşaq mütəhərrik və milli xalq oyunlarının çoxu ciddi həyatı işləri təqlid edir. Oyunlarda kəndlilərin torpaqda işləməsindən, torpağı necə yumşaltmasından, taxıl əkinini aparılması, digər tərəfdən ovçuluq, balıqçılıq və digər sahələrdə insanların məşğuliyyətini əks etdirən xalq oyunları mövcuddur. Bu milli xalq oyunlarında Azərbaycan xalqının ibtidai cəmiyyətə aid şənlikləri, toy və digər milli bayramların ünsürləri qorunub saxlanılmışdır. Fiziki hərəkətləri əks etdirən bareleflərdən və qayaüstü rəsmlərdən, döymələrdən oyrənirik

ki, Azərbaycanda hələ bizim eradan bir neçə min il əvvəl milli xalq oyunları və mütəhərrik oyunlar oynanılmışdır.

Azərbaycan milli və uşaq mütəhərrik oyunlarını elmi ədəbiyyatlara və alimlərin tədqiqatlarına əsasən bu oyunları dərinlən mənimsədikdə məlum olur ki, oyunçuların hüquqlarından və yaşından o cümlədən cinsindən asılı olaraq, oyunların quruluşu və qaydalarına görə bu qruplara bölmək olar.

Məsələn; 1. Müharibə aparan iki tərəfin rəhbərsiz (kapitansız) oyunları. Oyunun təsvirindən bilindi ki, kimi “Bənövşə”, “Göyçək mələk” və s. kimi oyunlar göstərmək olar.

2. Hər oyunçunun özünə cavabdeh olduğu və bacarığını göstərməyə çalışdığı rəhbərsiz (kapitansız) oyunlar. Oyunun təsvirindən bilindi ki, kimi belə oyunlara “Uçma”, “Ənzəli” və buna oxşar bir çox oyunlar daxildir.

Rəhbərlə (kapitanla) idarə edilən oyunlar. Bu oyunlarda rəhbərlər və tabe olanlar adi iştirakçılar olur. “Bəylər” burada hərtərəfli hakimiyyətə malikdir. Onlar bir oyunçunu oyundan kənar edib digər oyunçunu qəbul edə bilirlər. Belə oyunlarda rəhbərlərin (kapitanların) hərəkəti və hücumları, hakimiyyəti idarə edənlərin hüquqları ilə uyğunlaşır. Güman etmək olar ki, bu məzmunlu ictimai oyunlar hakimiyyətin dəyişməsi ilə meydana gəlmiş və zaman keçdikcə bu oyunların məzmununu və xarakterini də dəyişmişdir.

Hakim siniflərin meydana gəlməsinin təsiri ilə yaranan “Xan-Xan”, “Gizir”, “Qara qazan” kimi mütəhərrik oyunları məişət və milli bayramlarda oynanılan “Nənə can” və s. bu kimi oyunlar buna sübutdur. Bu oyunlar yüksək poetik formalarla, şerlə mahnı ilə müşayiət olunur və sadə oyunlardan fərqlənən drammatizmə malikdir.

Kütləvi milli bayram oyunlarından biri də “Tonqal üzərindən tullanma” oyunudur. Yazıçı- etnoqraf Y. V. Çəmənəminli qeyd edir ki, XVI əsrdə “Tonqal üzərindən hoppanma” milli oyununu uşaqlar ayaqyalın icra edirdilər. Oyunun hər bir iştirakçısı özü ilə saxsı qabda buğda gətirirdi. İri tonqal qalanırdı. İştirakçılar əllərindəki saxsı qabları tutaraq mahnı deyə-deyə tonqal ətrafında dövrə vururlar. Uşaqlar saxsı qabdakı buğdanı dağıtmamaq şərti ilə tonqalın üstündə hoppanırlar. Kim hoppana bilmirdisə, tonqalı tapdalayırdısa və ya buğda dənəsini yerə dağıdırdısa dərhal bu oyunçunu oyundan kənarlaşdırırdılar. Rəhbər (kapitan) tonqalın dairəsini genişləndirdikcə hoppanmaq çətinləşirdi. Oyunun sonunda qalib müəyyən olurdu və iştirakçılar gətirdikləri buğdanı ona verirdilər. Eyni ilə belə bayramlarda yumurta döyüşdürürdülər.

Azərbaycan milli xalq oyunlarına bədii əsərlərdə xüsusən də Nizami Gəncəvinin poemalarında tez-tez rast gəlmək olar. Nizami öz böyük təcrübəsini, müşahidələrini və dərin biliyini nəinki onun üçün müasir olan həyatın, həmçinin keçmişində məişətini ustalıqla nəzmə çəkdiyi əsərlərində əks etdirmişdir. Bu əsərlərdə ox atma, at çapma, qurşaq tutma, qılınc oynatma və s. kimi hərəkətlərin təsvirinə rast gəlmək olar. Nizaminin fikrincə bu bacarıqlar və fiziki keyfiyyətlər xalqımızda hələ uşaqlıqdan tərbiyə edilir, çünki uşaq mütəhərrik oyunları millətimizin ən çox sevdiyi və məşğul olduqları bir işdir.

Azərbaycanda uşaq mütəhərrik və milli oyunları dostluq, sadıqlıq, vəfalı və mübariz olmağı tərbiyə edir. Uşaq mütəhərrik oyunların hamısında belə müsbət keyfiyyətləri yaradan hallar gələcəkdə uşaqları düşməne qarşı sərt olmağa mübariz olmağa hazırlayır. Mütəhərrik oyunlar vasitəsi ilə uşaqlarda cəsarətlilik, qətiyyətçilik, doğruluq, yoldaşlıq, dostluq, vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, həyatın ictimai, iqtisadi və tarixi şəraiti milli xalq və mütəhərrik oyunların meydana gəlməsinin əsas tarixi şərti olmuşdur. Buna görə də kiçik yaşlı məktəbli uşaqların ətraf mühiti başa düşmələrində, qavramalarında oyunların bir vasitə kimi keçirilməsi vacibdir. Oyunların köməyi ilə uşaqlar ətraf mühitlə tanış olur, onu fəal surətdə dərk edirlər. Mütəhərrik oyunlar uşaqları mühit haqqındakı təsəvvürlərini

genişləndirir və möhkəmləndirir, yaddaşını, müşahidəçiliyini inkişaf etdirir, əqli inkişafını sürətləndirir. Mütəhərrik oyunlarda hərəkətlərin ritmik və dəqiq olması oyun prosesində müxtəlif fiqurların, dairə və cərgələrin mütəşəkkil düzülməsi, uşaqların nümayiş etdirdikləri oyunların, oyun mətninin ifadəli tələffüz edilməsi uşaqlarda şadlıq hissi oyadır, onların gözəlliyi başa düşmələrinə və zövqlərinin formalaşmasına təminat yaradır.

Ümummilli lider H. Əliyev 1994-cü ildə avqustun 31-də təhsil işçiləri ilə keçirilən müşavirədə qeyd etmişdir: “Gənclərin tərbiyəsində milli, dini adət ənənələrimizdən istifadə etmək lazımdır, Əsrin dərinliyindən bu günümüzdə kimi gəlib çatan adət- ənənələrimiz adamları hər zaman saflığa, təmizliyə dəvət etmişdir. Bu gün biz gəncləri parlaq, saflıq, yüksək əxlaq, mənəviyyat ruhunda tərbiyə etməliyik” [2, s. 19].

Həyatın ilk günündən başlayaraq bütün uşaqlar uşaqlıq və gənclik dövrlərində fiziki tərbiyənin bütün vasitələrindən ən çoxunu oyunlara üstünlük verirlər. Bütün az yaşlı uşaqlar oynamağa maraqla göstərilir. Hamı oynayır, hamı oyunla böyüyür və dünyanı oyunla dərk edir, başa düşür. Milli oyunların vacib xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onların tərkibində müxtəlif fiziki hərəkət növləri vardır. Bu oyunlarla məşğul olmaq fiziki inkişafı artırır və uşaq psixologiyasına müsbət təsir göstərir. Daim dəyişən oyun şəraitində iştirak etmək hərəkətlərin tənzim olunması və onlara nəzarət prosesi şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Uşaq oyunları mərkəzi sinir sisteminin gücünü, mütəhərrikliyi, baş-beyin qabığı və orqanizmin bütün sistemlərinin fəaliyyətini artırır, onların nizamlaşma funksiyasını təkmilləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər hərəkət növlərindən fərqli olaraq oyun fəaliyyəti mürəkkəb və hərtərəflidir. Uşaq mütəhərrik oyunlarında bütün əzələ qrupları fəaliyyətə başlayır ki, bu da dayaq-hərəkət aparatının harmonik inkişafına kömək edir.

Mütəhərrik oyunların icra qaydalarının dəyişkənliyi daima yeni vəziyyətlərə uyğunlaşmağı tələb edir. Bu səbəbdən də hərəkət vərdisləri çevik və elastik formalaşır. Cəldlik, çeviklik, dözümlük təkmilləşir və əvvəllər mənimsənilmiş hərəkətlərdən yeni hərəkətlər yaratmaq qabiliyyəti inkişaf edir. Bir çox milli mütəhərrik oyunlar sadə və mürəkkəb oyunlar olmaqla yarış xarakterli olur. Bu da azyaşlı uşaqlarda böyük gərginlik tələb edir. Bu prosesdə uşaqlar böyük həcmdə fiziki iş gördüklərinə görə onların qan dövranı və tənəffüs sistemi daha da təkmilləşir. Mütəhərrik oyunların açıq hava şəraitində keçirilməsi uşaq orqanizmi üçün daha faydalı olur. Bu baxımdan turist yürüşləri meşə massivlərində, çay kənarlarında, parklarda təşkili daha faydalıdır.

Azərbaycan milli fiziki tərbiyə sistemi müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmaqla inkişaf etdirilir. Bura fiziki hərəkətlər, gimnastika, turizm, təbii amillər və gigiyenik tədbirlər daxildir. Həmin tədbirlərlə yanaşı, müxtəlif mütəhərrik oyunlar kiçik yaşlı uşaqların fiziki hazırlığının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu oyunlar məktəbəqədər və kiçik məktəbyaşlı uşaqların həyatına dərin nüfuz edir və haqlı olaraq həmin yaş dövrlərini çox vaxt “oyun dövrü” adlandırırlar.

Görkəmli pedaqoqlar mütəhərrik oyunların uşaqların həyatında böyük rol oynadığını öz tədqiqatlarında qeyd etmişdirlər. Uşaq mütəhərrik oyunlarının mahiyyəti və əhəmiyyətini xarakterizə edərək yazmışlar ki, oyunların məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün müstəsna dərəcədə əhəmiyyəti vardır, oyun uşaqlar üçün təlimdir, oyun onlar üçün tərbiyənin ciddi bir şəklidir. Oyun böyüməkdə olan orqanizmin tələbidir. Dahi rus yazıçısı Maksim Qorki mütəhərrik oyunları uşaq həyatı üçün zəruri olduğunu yüksək qiymətləndirərək, yazır: “Uşaq on yaşına qədər əyləncələr tələb edir və onların tələbi bioloji cəhətdən qanunidir. O, oynamaq istəyir, o, bütün əşyalarla oynayır, onu əhatə edən dünyanı hər şeydən əvvəl və hər şeydən asan oyunda, oyunla dərk edir” [5, s. 12]. K.D. Uşinski uşağın oyun fəaliyyətini belə şərh edir: “Uşaq üçün həqiqi həyat çox mürəkkəbdir, o, burada heç bir müstəqilliyə malik deyildir. Oyunda isə o, öz qüvvəsini tətbiq edir, yoxlayır, O, öz yaratdığı işin üzərində

müstəqil olaraq hakimlik edir” [3, s.28]. Maksim Qorki oyunu düşüncə və iradənin birinci məktəbi adlandırılmışdır. Görkəmli rus pedaqoqu A.S. Makarenko uşaq oyunları ilə yaşlı insanların işinin arasında o qədər də fərq olmadığını göstərir: “Yaxşı oyunu yaxşı işə bənzəyir, pis oyun pis işə bənzəyir. Cəsarətlə demək olar ki, pis iş yaxşı işdən daha artıq pis oyuna oxşayır” [3, s. 32]. Bundan başqa, mütəhərrik oyunlar uşaqlarda kollektivçilik, dostluq, qoçaqlıq, vətənpərvərlik, mübarizlik, qələbə qazanmaq istəyi kimi ən yüksək əxlaqi keyfiyyətləri aşılayır.

Elementar mütəhərrik oyunlar; Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla elementar mütəhərrik oyunlar xarakterikdir. Bu oyunlar “süjetli” və “süjetsiz” olurlar. Yəni Süjetli mütəhərrik oyunların adından məlum olduğu kimi, müvafiq süjeti və ciddi qayda-qanunu olur. Bu oyunlar müasir həyatla əlaqədar uşaqlarda müəyyən təsəvvürlər yaradır. Uşaqlar belə oyunlarda müvafiq rolları yerinə yetirirlər. Oyuna aid qaydalarda uşaqlara nəyi etmək olar və nəyi etmək olmaz məsələsi müəyyən edilir. Süjetsiz oyunlar hər hansı bir hərəkət üzrə tapşırıqların icrasına əsaslanaraq qurulur, Bu oyunlar müxtəlif əşyalarla keçirilir. Belə oyunlara “şən startlar” tipli oyunların elementlərini daxil etməklə keçirmək olar. Əşyalarla keçirilən mütəhərrik oyunlar uşaqların marağına daha çox səbəb olur, idman fəallığını artırır (Bayrağa qədər qaç, Halqalardan keç, Maneələrin arası ilə hərəkət et və s.).

İdman xarakterli oyunlar; İdman növlərinə köməkçi hərəkətlərlə və elementləri ilə təşkil olunan mütəhərrik oyunlardır. Oyunun xarakterindən asılı olaraq kiçik və orta yaşlı məktəblilər arasında ən çox sevilən oyunlardır. Ayrı-ayrı idman növlərinin texnikasına yiyələnməsi ilə əlaqədardır. Belə mütəhərrik oyunlarda iştirak etməklə hərəkəti təcrübə toplanılır. Mütəhərrik oyunları hərəkəti fəaliyyətə görə qruplara bölmək mümkündür. Belə mütəhərrik oyunlara “Rus laptası, pioner bol, topun çilənməsi, topun aparılması, topun ötürülməsi və s.” kimi oyunlar daxildir. Digər tərəfdən qaçışla, dırmanma ilə, tullanma ilə oyunlar da daxil edilir.

Kiçik yaşlı məktəblilərlə keçirilən mütəhərrik oyunlar tərbiyə edici xarakter daşmalıdır. Oyun prosesində sanitariya-gigiyena işlərinə də diqqət edilməlidir. Uşaqlar təmiz, səliqəli geyinməli və dırnaqların uzanmasına yol verilməməlidir. Bunlarla yanaşı idman zalları, məktəb ərazisindəki meydança, idman meydançaları və s. yerlər lazım olmayan əşyalardan təmizlənməli, qaydaya salınmalıdır. Oyunların səmərəli təşkili və keçirilməsində müəllimin oyunun məqsədi, məzmunu, adı, gedişi və qaydaları haqqında uşaqlara aydın məlumat verməsi də vacib şərtlərdən biridir. Oyun qurtardıqdan sonra oyunun yekunlaşdırma işləri aparılmalıdır. Oyun zamanı buraxılmış nöqsanların aşkara çıxarılması və şagirdlərin nəzərinə çatdırılması da təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəldir. Xüsusilə oyun zamanı ayrı-ayrı uşaqların rəğbətəndirilməsi, intizama riayət etməyənlərin intizama dəvət olunması ilə əlaqədar pedaqoji cəza tədbirlərindən düzgün sürətdə istifadə edilməlidir. İntizamı pozan uşaqların oyundan kənarlaşdırılması qətiyyən yol verilməzdir. Əksinə intizama dəvət etmək məqsədilə onlara xəbərdarlıq etmək və oyunda onların fəal iştirakını təmin etmək lazımdır. Nadinc uşaqların oyundan kənar edilməsi dərslərin ümumi intizamına mənfi təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki orta məktəblərin fiziki tərbiyə dərslərinin tədris proqramına I-IV siniflər üçün mütəhərrik oyunlara saat ayrılmışdır. Uşaqların həyatındakı rolu nəzərə alınaraq mütəhərrik oyunlar məzmun etibarilə daha da zənginləşdirilmişdir. Tədris proqramına aid edilən mütəhərrik oyunlar məqalədə sadaladığımız bütün əxlaqi-iradi keyfiyyətlərin uşaqlarda inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Təcrübələr göstərir ki, proqrama daxil edilmiş Azərbaycan milli xalq və mütəhərrik oyunlar da digər oyunlar kimi ibtidai sinif müəllimləri tərəfindən yaxşı qarşılanır. İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsinin əsas vəzifələri yerləş, qaçış, tullanmaq, cisim atma, dırmanma, müvazinət, hərəkətləri üzrə bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq məqsədi ilə ibtidai siniflərin proqram bölmələrinin saat bölgüsündə

mütəhərrik oyunla I- ci siniflərə 28 saat, II-ci siniflərə 26 saat, III- cü siniflərə 20 saat, IV- siniflərə 18 saat vaxt ayrılmışdır

Məlum olduğu kimi İbtidai təhsil mərhələsində fiziki tərbiyənin tədrisi dövlət sənədi olan “Fiziki tərbiyə fənninin Kurrikulumu” ilə tənzimlənir. Kurrikulum ümumtəhsil məktəblərində təhsilin bütün mərhələləri və sinifləri üzrə fiziki tərbiyənin təlim nəticələrinin, təlimin məzmun xətlərinin, məzmun standartlarının və nəticələrinin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. “Mütəhərrik oyunlar və onun tədrisi metodikası”. Bakı, ADPU, 2001, 14 s.
2. “Fiziki tərbiyə və onun tədrisi metodikası” fənn kurrikulumu. Bakı, ADPU, 2011, 28 s.
3. Acalov E.F., Məmmədov H.İ., Nəsrullayev M.Ə. “Uşaqların məktəbə hazırlanması”. Bakı, “Maarif”, 1978, 72 s.
4. Tağızadə H., Rəhimov H. “I-IV siniflərdə Bədən tərbiyəsi.” Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 12
5. Quliyev B., Ağalarov K. “İbtidai siniflərdə bədən tərbiyəsi dərsləri”. Bakı, “Maarif”, 1977, 29 s.

РОЛЬ ПОДВИЖНЫХ ИГР В НАЦИОНАЛЬНОМ И ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мамедова Лейла Ашотовна

Резюме

Физическое совершенство, моральная чистота и духовное богатство — это компоненты всесторонне развитого гражданина, и в этом процессе дошкольное образование и начальная школа играют огромную роль.

В дошкольных учреждениях и начальных классах значительное место занимает использование подвижных игр, которые имеют большое значение для физического развития детей. В народной устной и письменной литературе нашего народа созданы образы сильных и характерных героев, выносливых фехтовальщиков, метких стрелков, ловких и бесстрашных всадников, остроумных и справедливых героев. Исходя из этого, можно утверждать, что изучение народных подвижных игр имеет не только научно-теоретическое, но и практическое значение. Изучение истории народных подвижных игр помогает нам лучше понять прошлое и применить его положительный опыт в современности.

Учитывая все это, воспитатели дошкольных учреждений и учителя начальных классов должны уметь организовывать и преподавать национальные и детские подвижные игры. Эти игры способствуют физическому развитию, укрепляют патриотические чувства, пробуждают привязанность детей к своему народу и нации. У маленьких детей формируются гордость за народ и национальная гордость. Изучая историю своего народа и нации, дети начинают осознавать свои корни и гордятся ими.

THE ROLE OF MOVING GAMES IN NATIONAL AND PHYSICAL BEHAVIOR IN AZERBAIJAN

Mamamdova Leyla Ashot

Summary

The physical perfection, moral purity, and spiritual richness of a child play a significant role in the formation of a well-rounded, developed citizen. In this process, preschool

education and the initial stages of schooling (elementary grades) are of great importance. The use of active games is highly relevant in preschool institutions and primary schools, having a large impact on children's physical development. In our national oral and written literature, images of powerful, strong-willed heroes, resilient sword fighters, accurate archers, agile and fearless horse riders, witty and just heroes have been created. Based on this, it can be stated that the study of national active games is important not only from a scientific-theoretical perspective but also practically. The study of the history of folk active games helps us to understand the past more deeply and apply its positive experiences in the present.

Taking all this into account, preschool educators and primary school teachers must be able to organize and teach Azerbaijani national and children's active games. These games contribute to physical development, strengthen patriotic feelings, and instill a sense of belonging to their people and nation. Among young children, it forms pride in their nation and a sense of national pride. By learning about the history of their people and nation, children recognize their roots and feel proud of them.

Rəyçi: prof. İbrahimov Cəfər
Daxil olma tarixi 06 yanvar 2025-ci il

UOT:37.

**RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN
DİDAKTİK ƏSASLARI**

p.ü.f.d. Nurməhəmmədi Samirə Tağı qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-7135-6713>
nurmehemmedisamire@gmail.com

Xülasə: Məqalədə yeni təlim texnologiyasına aşağıda verilənlərin məcmusu kimi baxılır: mövzuya uyğun seçilmiş yeni təlim texnologiyasının məzmunu; texniki və digər təlim vasitələri; təlimin təşkili üsulları; qruplarda işləmək qaydaları; interaktiv təlim zamanı müəllimin fəaliyyət formaları. Beləliklə, texnologiyalar alqoritmik sistem olmaqla şagirdlərin fəal, sosial və yaradıcı şəxs kimi formalaşmasına təkan verməyə xidmət edən biliklərin keyfiyyətli mənimsənilməsində, onlardan məqsədəuyğun, qabaqlayıcı təhsildə istifadə olunmasında mühüm amilə çevrilirlər.

Açar sözlər: təlim texnologiyaları, təlimin optimallaşdırılması, yeni təlim metodları, təlim texnologiyası, metatexnologiya, makrotexnologiya.

Ключевые слова: технологии обучения, оптимизация обучения, новые методы обучения, образовательная технология, метатехнология, макротехнология

Key words: training technologies, training optimization, new training methods, educational technology, metatechnology, macrotechnology.

XXI əsr dünyada elmin ən sürətlə və şaxələnərək inkişaf etdiyi dövrdür. Bunun nəticəsində bu gün elmi biliklərin səviyyəsi ilə məktəb təhsilinin məzmunu arasında kəskin ziddiyyət mövcuddur. Ona görə də bütün təhsil işçiləri təlimin məzmunu və üsullarını böyük elmə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Son illər inkişaf etmiş ölkələrin pedaqoqları yeni təlim metodları və yeni təlim texnologiyaları axtarışındadırlar. Dünyanın tanınmış pedaqoq və psixoloqları təlimdə yüksək nəticənin əldə edilməsini yeni təlim metodlarının, təlimin alqoritmləşdirilməsi sisteminin, təlimin optimallaşdırılmasının, yeni təlim texnologiyalarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi işinin düzgün həll edilməsində görürlər.

Son illər ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən yeni təlim texnologiyalarının tədris prosesində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətdəki imkanlarından geniş istifadə edilməkdədir. Texnologiya anlayışından pedaqoji ədəbiyyatda XX əsrin sonlarından başlayaraq istifadə edilməyə başlanılmışdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yazılmışdır: "Texnologiya – yunan sözü olub "techne" (sənət, ustalıq, bacarıq), + "loqya" (elm) kimi tərcümə olunur. İstehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və ya yarımfabrikatların emalı, hazırlanması, aqreqat halının, xassələrinin, formalarının dəyişdirilməsi metodlarının məcmusu"dur [1, s.221]. Şagirdlər tərəfindən bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsi də bir prosesdir və bu, pedaqoji nəzəriyyədə pedaqoji proses adlandırılır: "Sistəmləşdirilmiş biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin və psixoloji qüvvələrin adamlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılınması pedaqoji prosesdir"[2, s.32]. Pedaqoji prosesin də həyata keçirilməsinin özünəməxsus forma, üsul və qanunauyğunluqları vardır və təlim texnologiyası məfhumu buna uyğunlaşdırılmalıdır. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda təlimin texniki və proqramlaşdırılmış vasitələri, kompyuter təlim texnologiyası kimi göstərilmişdir." Pedaqoji texnologiya dedikdə qabaqcadan verilmiş xarakteristikalar üzrə kompyuter təlimi üçün işlənilən hazırlanmış optimal didaktik proseslər başa düşülür. Bundan başqa praktiki planda pedaqoji texnologiya müəllimin hər hansı bir texnoloji cəhətdən işlənilən hazırlanmış, metodlar və

priyomlar sistemini, nəhayət, tərbiyə işinin metodikasını və metodlarını da əhatə edə bilər [4, s.249]. Bu ifadə yalnız kompüter təlim texnologiyasına aid edilir. Göstərilən ədəbiyyatdakı növbəti ifadə istər ənənəvi, istərsə də yeni təlim texnologiyasının məzmununu daha aydın, daha düzgün açıq: "Texnologiyanın vəzifəsi təlimdəki sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdir" [4, s.250].

"Azərbaycan Milli İzahlı Ensiklopedik Pedaqoji Lüğət"də göstərilir: "Pedaqoji texnologiya – pedaqoji proses zamanı nəzərdə tutulan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edən, onlara nəzarəti həyata keçirən və qiymətləndirən işin metodikasındır" [5, s.182]. Yenə də həmin səhifədə oxuyuruq: "Pedaqoji texnologiyalar – təlim, tərbiyə və təhsilin həyata keçirilməsində kompüterdən istifadə, interaktiv iş tərz, pedaqoji məqsəd üçün internet sistemindən istifadə, habelə hər hansı tədris vəzifəsini yerinə yetirməyin metodikası"dır [5, s.182]. Hər iki ifadədə pedaqoji texnologiya görülən pedaqoji işin "metodika"sı kimi ifadə olunur.

Pedaqoqların bəziləri metodika ilə texnologiyayı müqayisə edərkən belə hesab edir ki, guya "metodika" anlayışı işi icra edəni (müəllimi) nəzərə almadan təlim və tərbiyənin metod və tərzlərinin kompleks istifadə olunmasıdır. Pedaqoji texnologiya isə pedaqoqun şəxsiyyətinin müxtəlif təzahür formalarını nəzərdə tutur. İstənilən pedaqoji məsələni peşəkar pedaqoq yalnız texnologiyanın köməyi ilə yerinə yetirə bilər [7, s.246]. Lakin texnologiyayı metodikanın inkarı kimi təqdim etmək olmaz. Çünki, prof. Ə.Ağayevin və prof. A.Həsənovun haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, yaxşı texnologiyayı tətbiq etmək özü metodikadır. Metodikanı texnologiyadan, pedaqoji texnologiyayı təlim texnologiyasından və tərbiyə texnologiyasından ayırmaq elmə ziddir. Texnologiya metodika anlayışıdır. İstər texnologiya, istərsə də metodika hər hansı bir işi müvafiq qanunlar əsasında məqsədyönlü icra etmə tərzidir [7, s.247].

Təlim texnologiyaları digər elmi-metodiki məqalələrdə də müəyyən dərəcədə fərqli xarakterizə olunur: "Pedaqoji texnologiyaların əsas elementləri onun mikrotexnologiyasındadır. Pedaqoji texnologiyaların mikrotexnologiyasına bunlar daxildir: a) məqsədlər; b) diaqnostikalar (ilkin, cari, yekun); təlim prosesində subyektlərin birgə fəaliyyəti (əməkdaşlığı: müəllim – şagird, şagird – şagird); təlimin təşkili, forma, metod və vasitələrin seçilməsi; c) refleksiyalar; ç) tədris olunan fənnin (fənlərin) məzmunu" [2, s.37]. Başqa pedaqoji ədəbiyyatda texnologiyalar pedaqoji texnologiya, təlim texnologiyası, təhsil texnologiyası kimi diferensasiya edilir. Hətta pedaqoji prosesin müəyyən sahəsini əhatə edəcək texnologiyaların da mövcudluğu göstərilir: metatexnologiya, makrotexnologiya, mezotexnologiya, mikrotexnologiya [3, s.11]. Beləliklə, haqqında söhbət gedən pedaqoji ədəbiyyatda texnologiyanın məzmunu aşağıdakı kimi göstərilir: "Pedaqoji prosesdə texnologiya - nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. Eyni zamanda, texnologiya təlim - tərbiyə prosesinin paradigmalarını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insanda tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmağa xidmət edir, təlim prosesinin layihələşdirilməsini, mərhələli diaqnostikasını, idarəçilik baxımından nəticələri korrektə etməyə imkan verir" [3, s.10].

Bəzən yeni təlim texnologiyası adı altında praqmatikliyə yol verilir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərindən məlum olan təlim işi forması (dalton – plan sistemi). Bu və buna bənzər digər cəhdlər də görkəmli pedaqoqlarımızın nəzərindən yayınmır. Professorlardan Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Həsənov göstərirlər ki, "ümumtəhsil məktəblərində təlim texnologiyalarından istifadədə proqmatikliyə yönüm verilməsi, təlimin interaktiv və fəal metodlarından bəhs edərkən onların yenilik kimi idealizə edilməsi kimi məsələlər təlim – tədris prosesinə tarixi -

nəzəri aspektdə nəzər yetirməyi tələb edir. Bu tələb həm də təlim–tədris texnologiyaları ilə məşğul olanlardan bir çoxunun bu prosesin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə nəbələdliyindən irəli gəlir. Bəlkə elə buna görə də xarici təcrübə elmi – nəzəri əsasları olmadan tətbiqə cəlb edilir [6, s.37].

Tədqiqatçılar təlim texnologiyalarının komponentlərini və tətbiqi prinsiplərini də müəyyənləşdirmişlər. Təlim texnologiyasının komponentləri:

1. Təlim məqsədlərinin qoyuluşu;
2. Tədris materiallarının və öyrədici əməliyyatların işlənilib hazırlanması;
3. Əksəlaqənin nəticələrinə əsasən təlim əməliyyatlarının korrektə olunması;
4. Təlimin nəticələrinin cari və yekun qiymətləndirilməsi [4, s.250].

Təlim texnologiyalarının tətbiqi prinsipləri:

1. Tərbiyəedici təlim prinsipi;
2. İnkişafetdirici təlim prinsipi;
3. Təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq prinsipi;
4. Şagirdlərdə əks əlaqə prinsipi;
5. Müntəzəm olaraq təkrar etmək prinsipi;
6. Optimal psixi gərginlik prinsipi;
7. Şagirdlərin təlim prosesinə maksimum cəlb edilməsi prinsipi;
8. Təlimdə yaxın inkişaf zonasının oriyentasiyası prinsipi;
9. Müəllim və şagirdlərin vahid məqsədlər üçün birləşməsi prinsipi [4, s.251].

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim texnologiyaları ilə əlaqədar yuxarıda göstərilənləri, əsasən, ənənəvi təlim metodları əsasında həyata keçirilən tədrisə şamil etmək, eyni zamanda müəyyən nisbətdə, yeni təlim texnologiyaları əsasında keçiriləcək dərslərə də tətbiq etmək mümkündür. Niyə müəyyən nisbətdə?

1. Ənənəvi metodlarla keçilən dərslərdə müəllim aktiv, şagirdlər passivdir.
2. Ənənəvi metodlarla tədris edilən dərslərdə şagirdlər bilikləri əsasən, hazır şəkildə əldə edirlər.
3. Belə dərslərdə kommunikativ münasibətlərə az yer verilir.
4. Şagirdlərin müstəqil bilik əldə etmələrinə nadir hallarda şərait yaradılır.

Göstərilənləri nəzərə aldıqda yeni təlim texnologiyalarının ənənəvi texnologiyalarından fərqli məzmunu malik olduğu aydın görünür. Yeni təlim texnologiyaları təşkil formalarına görə də ənənəvi təlimdən fərqlənir. Yeni təlim texnologiyaları qrup (müxtəlif tərkibli), cütlərlə iş, dəyirmi masa və s. kimi təşkil edilmə formalarına malikdir və hər bir dərslər üçün seçilən forma veriləcək biliyin məzmunu ilə müəyyən edilir.

Yeni təlim texnologiyalarına əsasən təşkil edilən dərslər mərhələlərinə görə də ənənəvi dərslərdən fərqlənir: 1. Motivasiya, 2. Tədqiqətmə (öyrənmə), 3. İzahətmə, 4. Təkmilləşdirmə (və ya tətbiqətmə), 5. Qiymətləndirmə.

Motivasiya. Bu mərhələnin məqsədi şagirdləri mövzunu öyrənməyə cəlb etməkdir. Motivasiya mərhələsi bir və ya bir neçə sualdan, nəyinsə nümayişindən digər, yanaşmalardan ibarət ola bilər. Bu mərhələdə müəllim qoyulacaq problemlə əlaqədar şagirdlərin fikri (ideyanı) “tutmalarına” çalışmalıdır.

Tədqiqətmə (öyrənmə). Bu mərhələdə şagirdlər mövzunun tədqiq edilməsinə cəlb edilir. Şagirdlər problemlə əlaqədar birlikdə müzakirə aparıb fikirlər irəli sürürlər. Müəllim bu zaman fasilitator (köməkçi) və müşahidəçi rolunda çıxış edir. Zəruri hallarda o, anlayışlara aydınlıq gətirmək üçün suallar verir, şagirdləri problemin mahiyyətinə doğru istiqamətləndirir.

İzahetmə. Bu mərhələdə anlayışlar, onların məzmununu ortaya çıxarılır və bunlara uyğun söz bazası formalaşır. İzahetmə zamanı: müvcud olan biliklərdən öyrənilməli biliklərə keçid formalaşır; konkretədən abstrakta və ya ümumi nəticə çıxarmağa səy edilir.

Təkmilləşdirmə (və ya tətbiqetmə). Bu mərhələdə şagirdlər tətqiq etdikləri mövzu üzrə əldə etdikləri bilik və bacarıqların tətbiq edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Yekunda müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin fəaliyyətinin öyrədilməli bilik və ya anlayışla ilə bağlılığı muzakirə edilir.

Yeni təlim texnologiyalarına qruplarla işləmək qaydaları da daxil edildiyindən, mənimsəmənin keyfiyyəti bu amillərdən də asılı olur: qrup üzvlərinin vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmək; qrup liderlərini düzgün müəyyənləşdirmək; biri–birilərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq və dinləmək; hər kəsin öz şəxsi fikrini söyləmək üçün imkan yaratmaq; problemin həlli üçün birgə yollar axtarmaq; qrup işində fəallıq göstərmək; artıq hərəkətlərə yol vermədən müəllimin verdiyi tapşırıqların həllində fəallıq göstərmək; söylənilən fərdi fikrin elmiliyinə diqqət yetirmək; digər şagirdlərlə ünsiyyətdə yüksək mədəniyyət göstərmək.

Nəhayət, yeni təlim texnologiyasına aşağıda verilənlərin məcmusu kimi baxmaq olar: mövzuya uyğun seçilmiş yeni təlim texnologiyasının məzmunu; texniki və digər təlim vasitələri; təlimin təşkili üsulları; qruplarda işləmək qaydaları; interaktiv təlim zamanı müəllimin fəaliyyət formaları. Beləliklə, texnologiyalar alqoritmik sistem olmaqla şagirdlərin fəal, sosial və yaradıcı şəxs kimi formalaşmasına təkan verməyə xidmət edən biliklərin keyfiyyətli mənimsənilməsində, onlardan məqsədəuyğun, qabaqlayıcı təhsildə istifadə olunmasında mühüm amilə çevrilirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, IXc., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1986, s.622.
2. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2006, №1, s.29-44
3. Mehrabov A.O. və b. Pedaqoji texnologiyalar. – Bakı: Mütərcim, 2006, s.372.
4. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). – Bakı: Adiloğlu, 2005, s.474.
5. Azərbaycan Milli İzahlı Ensiklopedik Pedaqoji Lüğət. Prof. N.M. Kazımovun redaktorluğu ilə . – Bakı, 2005, s.177-183.
6. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. – Bakı: OKA Ofset, 2012, s.418.
7. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. – Bakı, «Nasir» nəşriyyatı, 2007, s. 246-273.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В МАТЕМАТИЧЕСКОМ ОБУЧЕНИИ

Нурмагомеди Самира Таги кызы

Резюме

В статье определено, что новую технологию обучения можно рассматривать как совокупность следующих данных: содержание новой технологии обучения, выбранное в соответствии с темой; технические и другие средства обучения; методы организации обучения; правила работы в группах; формы деятельности учителя при интерактивном обучении. Таким образом, технологии, являясь алгоритмической системой, становятся важным фактором качественного усвоения знаний, которые используются в

целесообразном, профилактическом образовании и способствуют формированию учащихся как активных, социальных и творческих личностей.

NEW TECHNOLOGIES IN MATHEMATICS EDUCATION AND THEIR DIDACTIC FUNCTIONS

Nurmaqomedi Samira Taqi

Summary

The article states that the new learning technology can be viewed as a set of the following data: the content of the new learning technology chosen according to the topic; technical and other training tools; training organization methods; rules for working in groups; forms of teacher activity during interactive training. Thus, technologies, being an algorithmic system, become an important factor in the quality assimilation of knowledge. This knowledge is used in purposeful, preventive education and contributes to the formation of students as active, social and creative individuals.

Rəyçilər: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Ş.T. Tağıyev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent T.Ə. Nəbiyeva

Ümumi pedaqogika kafedrasının 28.12. 2024 – cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 yanvar 2025-ci il

UOT:37.

İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ FƏNLƏRİN ƏLAQƏLİ TƏDRİSİNİN İMKANLARI*p.ü.f.d. Pirverdiyeva Göyçək İspəndiyar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**goycekpirverdiyeva@gmail.com**orcid: 0009-0008-6665-7888*

Xülasə: *Məqalədə qeyd olunur ki, ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərə “Ana dili”, “Riyaziyyat”, “Həyat bilgisi”, “İnformatika”, Xarici dil”, “Təsviri incəsənət”, “Texnologiya”, “Musiqi”, “Fiziki tərbiyə” kimi fənlər tədris olunur. Bu fənlərin inteqrasiyası üçün yaradıcı müəllimin qarşısında heç bir maneə yoxdur. Bacarıqlı, yaradıcı təfəkkürə, analiz etmə qabiliyyətinə sahib olan müəllim ətraf mühit və onun komponentlərinə bir neçə istiqamətdən baxa bilər.*

Müəllimin başlıca işi şagirdlərin müxtəlif fənlər arasında qarşılıqlı-əlaqə yaratmaq bacarığına fəal surətdə yiyələnmələri üçün psixoloji şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

Fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılmasına ayrılan vaxta görə dərsləri- fənlərin arasında mexaniki əlaqələrin yaradıldığı dərslər; fənlərarası xarakterli dərslər; inteqrasiyalı dərslər; mini dərslər kimi 4 qrupa bölərək təsnif etmişdir. Buna uyğun olaraq bir neçə dərs nümunələri də göstərmişdir.

Açar sözlər: İbtidai sinif, inteqrasiya, təhsil, fənlərarası inteqrasiya, fəndaxili əlaqə.

Ключевые слова: Начальная школа, интеграция, образование, междисциплинарная интеграция, межпредметная связь.

Key words: Primary school, integration, education, interdisciplinary integration, interdisciplinary connection

Uşaqlarda əsas psixoloji keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə yönəlmiş xüsusi məşğələlər təlim prosesində, xüsusilə təlimin ibtidai mərhələsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərə “Ana dili”, “Riyaziyyat”, “Həyat bilgisi”, “İnformatika”, Xarici dil”, “Təsviri incəsənət”, “Texnologiya”, “Musiqi”, “Fiziki tərbiyə” kimi fənlər tədris olunur. Sadalanan bu fənlərin inteqrasiyası üçün yaradıcı müəllimin qarşısında heç bir maneə yoxdur. Bacarıqlı, yaradıcı təfəkkürə, analiz etmə qabiliyyətinə sahib olan müəllim ətraf mühit və onun komponentlərinə bir neçə istiqamətdən baxa bilər.

Fikrimizcə, ibtidai siniflərdə fənlərarası əlaqələr uşaqların biliklərinin cəminə deyil, onların sistem halında mənimsənilməsinə xidmət edir. Sadə əlaqələrin şagirdlər tərəfindən üzə çıxarılıb dərk olunması, mənimsəniləcək materialın hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasına, onun tam, məntiqi olmasına daha çox maraq oyadır. Şagirdlər maddənin üç halı və onların qarşılıqlı-əlaqəli şəkildə dəyişməsi, öyrənilən hadisələrin praktik tətbiqləri haqqında məlumat alır, canlı və cansız təbiətə məxsus qanunların vəhdətdə olmasını öyrənir, ətraf aləmin obyektivliyini dərk edirlər. Müəllimin başlıca işi şagirdlərin müxtəlif fənlər arasında qarşılıqlı-əlaqə yaratmaq bacarığına fəal surətdə yiyələnmələri üçün psixoloji şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Buna görə fənlərarası inteqrasiyanın reallaşdırılmasında müxtəlif fənlərə aid, lakin bir-birini tamamlayan, mövzular arasındakı əlaqələr müəyyənləşdirilməli və bu əlaqələrdən bütün fənlərin təlimi zamanı fənlərarası anlayış və bacarıqların formalaşmasında yaradıcılıqla istifadə olunmalıdır.

Dərsləri fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılmasına ayrılan vaxta görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Fənlərin arasında mexaniki əlaqələrin yaradıldığı dərslər. Bu zaman biliyin tam və hərtərəfli mənimsənilməsi üçün digər fənn materiallarına epizodik şəkildə müraciət olunur.

2. Fənlərarası xarakterli dərslər. Bu zaman dərk olunacaq obyektin mahiyyətində və qavrama üsulunda müxtəlif tədris fənlərinin mövqeyi, iştirak səviyyəsi üzə çıxarılır və müəllimin ustalığı ondan ibarət olur ki, o, fənlərarası yanaşmanı üzvü şəkildə həyata keçirir.

3. İnteqrasiyalı dərslər. Müxtəlif tədris fənlərinin məzmunu eyni vaxtda birləşdirilir və bir dərslər civarında təqdim olunur. Bu zaman sanki iki və ya bir neçə fənnə aid materialların paralel “mövcudluğu” müşahidə olunur.

4. Mini dərslər. Mini dərslərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir dərslərdə iki-üç fənnə aid materiallar növbə ilə keçilir (hər minikəsmənin vaxtı 10-20 dəqiqə arası dəyişir). Bir növ istirahət kimi dinamik fiziki fasilələr (minifasilə) də olacaqdır.[5].

Sadalanən dərslərə görə bir neçə nümunə göstərmək olar:

I. Fənn: “Azərbaycan dili 4” dərsləri, Bölmə “Ana təbiət”.

Dərs 1. Mövzu: “Novruz bayramı”, “Yaz”

Məqsəd. Yazı ilin fəsillərindən biri kimi, təbiət və insan həyatında yaz hadisələrinin çox cəhətliliyini, bu proseslərin təbiətşünaslıqda, musiqi, ədəbiyyat və rəssamlıqda əks olunmasını öyrənmək.

Vəzifələr: 1) Təbiətdə yaz hadisələrinə təbii-elmi xarakteristika vermək, şagirdləri təbiətdə yazın əsas xüsusiyyətləri ilə tanış etmək: havanın temperaturunun yüksəlməsi; günün uzanması; qarın əriməsi, selin yaranması; yer örtüyündə qarın əriməsi, yağışın tez-tez yağması, torpağın oyanması; buz axını, daşqınlar.

2) Təbiətdə yaz hadisələri haqqında kompleks təsəvvür yaratmaq və insanlara onun musiqi, ədəbiyyat, rəsm vasitəsilə çatdırılması.

Azərbaycan dili: Abdulla Şaiq “Yaz” [1].

Musiqi: Azərbaycan musiqisi və Novruz bayramı. “Bahar gəlir”(Musiqisi Fikrət Əmirovun, sözləri Zeynal Cabbarzadənin).

Təsviri incəsənət: İsaak Levitan “Mart”. İ.S. Ostrouxov “Erkən yaşıllıq”. İsaak Levitan “Yaz. Böyük su”(İnternetdən götürülmüş materiallar).

Dərslərin gedişi.

1. Təşkilati hissə.

2. Dərslərin mövzusunun elanı.

Müəllim: - Uşaqlar, bu gün biz sizinlə təbiətin ən maraqlı hadisəsi barədə söhbət açacağıq, görəsən bu nə ola bilər – özünüz tapmağa çalışın. (sonrakı ifadələrdə müəllim sözünü “M” hərfi ilə işarə edəcəyik).

Qar gedər yer açılar,

Göydən zəhmət saçılar.

Çəmən, çiçək açılar,

Bil bu hansı fəsildir. (Yaz)

M. – Əlbəttə ki, bu yaz fəsildir. Bəs siz necə başa düşdünüz ki, tapmacada söhbət yazdan gedir?

– İndi dərslərimizdə olan Zeynal Cabbarzadənin “Bahar gəlir” şeirini yada salmaq. Kim söyləyər?

Şagird: Şeiri söyləyir.

– Qış ömrünü başa vurduqda bahar gəlir. Havalar yavaş-yavaş isinməyə başlayır. Günəşin hərəkətindən torpaq oyanır, qar əriyir, otlar göyerməyə başlayır, güclü yağışlar yağır, çaylarda sular artır, sellər yaranır.

– Nəyə görə yazı gözəl qız adlandırılır?

– Nəyə görə yazın gəlişi yüngül olur deyirlər?

– Bu sətirləri necə izah etmək olar: “*dağda çoban çalır tütək, ot otlayır qoyun, inək*”?

Bu günkü dərslərimiz yazı həsr olunub. Yaz ilin dörd fəsildən biridir. Yazın gəlişini

xalqımız “Novruz” bayramı kimi çox təm-taraqqlı bayram edir. Novruzda evlər və həyətlər təmizlənir, şəkərbura, paxlava, qoğal bişirilir, yumurta boyadılır, səməni qoyulur. Buna oxşar bayramı rus xalqı da keçirir və “Maslenitsa” adlanır.

İndi öyrənməliyik ki, yazda təbiətdə nələr baş verir. Bu məqsədlə biz sizinlə Abdulla Şaiqin “Yaz” şerini təhlil edərək əzbərləyəcəyik.

3. Əvvəlcədən evdə icra olunmuş “Şəhərdə yaz” mövzusunda aid şagirdlərin çəkmiş olduqları rəsmləri təhlil etmək, cansız təbiətdə baş verən prosesləri üzə çıxarmaq. Müşahidələr əsasında söhbətlər aparmaq.

M. – Sizcə, yaz haqqında danışmağımız erkən deyilki? Axı çöldə soyuqdu, yerdə hələ qar var, şəhərə bəlkə hələ yaz gəlməyib. Sizə evdə icra etmək üçün yazın gəlişini müşahidə edib, ona aid rəsm çəkmək tapşırılmışdı.

– Gəlin baxaq görək, siz nə görə bilirsiniz. Günün uzunluğu necə dəyişib? Günəş, səma necədir? Günün uzanması insanın əhval-ruhiyyəsinə necə təsir edir?

– Havanın temperaturu necə dəyişib (qışla müqayisədə)? Havanın temperaturunun yüksəlməsi nəyə səbəb olur? Qar dəyişilibmi? Qar hara yox olub gedir? Torpaqda nə baş verir? Qar olmayan yer örtüyü nədir? O ilk öncə özünü harada göstərir? Qar haralarda birinci olaraq əriyir? Necə olur ki, yağış yağır, şimşək çaxır?

Siz buz salxımları, damcıları, daşqınlar barədə nə deyə bilərsiniz?

– Çaylarda, göllərdə nələr baş verir (qışla müqayisədə)? Güclü yağış və daşqın nədir?

M. – Əhsən uşaqlar, siz çox diqqətçilsiniz, müşahidə edərək yazın xüsusiyyətlərini deyə bilərsiniz. İndi gəlin yadıma salmaq üçün yaz ayları hansılardır? (Lövhdən vərəqlər asılır. Sarı vərəqə – MART, göy vərəqə – APREL, yaşıl vərəqə isə – MAY yazılmışdır).

4. Mətn üzrə iş. Abdulla Şaiq “Yaz” şeri.

M. – İndi bizə lazımdır ki, sizinlə bir yerdə yaz aylarına məxsus əlamətləri müəyyən edək. Bunun üçün də Abdulla Şaiqin “Yaz” şerini cərgə üzrə oxuyaq.

Hər bir cərgə misralardakı fikri öz sözləri ilə deməlidir. Misralar bir-birindən nə ilə fərqlənir?

M. – Sizcə, yazda hansı işlər görülür? Təbiətdə hansı dəyişgənlik baş verir? (Mətn üzrə söhbət).

– Sizcə, mən ayların adına müxtəlif rəngləri təsadüfənmi seçmişəm?

Mart – işıqlı yaz, sarı kartoçka.

Aprel – sulu yaz, göy kartoçka.

May – yaşıl yaz, yaşıl kartoçka.

5. Şəkillər üzrə iş.

M. – İndi bizim çox mürəkkəb və maraqlı tapşırıqlarımız var. Sizin qarşınızda üç məşhur rəssamın tabloları vardır (İ.İ. Levitan “Matr”. İ.S. Ostrouxov “Erkən yaşillıq”. İ.İ. Levitan “Böyük su”), müəyyən etmək lazımdır ki, hər tabloda hansı aylar təsvir olunmuşdur..

– Necə başa düşürsünüz, hansı əlamətlərə görə?

– Tablolara baxarkən, nə hiss edirsiniz. Onlar sizdə hansı hisslər oyadır?

– Tablolarda hansı rənglərdən istifadə olunub? Siz hansı tabloda mənşərdə olmaq istəyərdiniz və nə üçün?

6. Musiqi əsərinin dinlənməsi və müzakirəsi (Fikrət Əmirovun “Bahar gəlir”, yaxud Ramiz Mirişlinin “Bayram axşamlarında” (sözləri Fikrət Qocanıdır) və yaxud Cahangir Cahangirovun “Uşaqlar, ay uşaqlar” (sözləri Zeynal Cabbarzadəndir), “Yaz günləri” (sözləri Mirzə Ələkbər Sabirindir)). [2].

M. – Yazda hansı səslər eşidilir?

– Yaz musiqisi necə olur?

– Bayramlarda hansı xarakterli rəqslər ifa olunur?

- “Yaz günləri” mahnısının xarakteri necədir?
- İndi biz Fikrət Əmirovun “Bahar gəlir” musiqisini dinləyəcəyik.
- Siz nə hiss etdiniz? Siz hansı mənzərəni gördünüz?
- Musiqini necə təsvir etmək olar?
- Hansı alətlər çalınırdı?
- “İnnabi” rəqsinin xarakteri necədir?
- Rəssamların, yazıçıların, bəstəkarların yaz təsvirləri oxşardırımı?
- Sizcə, yaz insanlarda hansı hissləri oyadır?

7. Sərbəst iş.

M. – İndi mən yoxlamaq istəyirəm ki, siz yeni materialı necə mənimsəyibsiz, bunun üçün də sizə sərbəst işlər verilir.

1-ci cərgə. Xalq arasında hansı aylar belə adlandırılır: Novruz, dolaşa, tozlanma (ağacların), daşqın, buzun əriməsi, səməni.

2-ci cərgə. Uyğun gələn sözlər tap.

Yazda havanın hərərəti ____, ona görə də qar ____, ilk ____ yaranmağa başlayır. Günəş ____ isidir, səma aydın və ____ olur. Günlər ____.

3-cü cərgə. Xalq arasında nəyə görə belə deyilir? Yaz və payız – havanın səkkiz günü.

Aprel – su ilə, may ot ilə.

Mart – öz ilıq istisi ilə,

Aprel maydan soyuq, martdan isə istidir.

May meşəni bəzəyir, yayı qonaq gözləyir.

(Kollektiv şəkildə yoxlama).

8. Dərsin yekunlaşdırılması.

M. – Bizim dərsimiz başa çatdı. Gəlin yadımıza salaq, bu gün biz yeni nəyi öyrəndik? Dərsdə nə xoşunuza gəldi? Nəyi dəyişmək istərdiniz?

II. Fənn: “Həyat bilgisi 4” [3].

Standart: 1.1.1., 2.4.1., 4.1.2.

Mövzu: Qida zəhərlənməsi.

Məqsəd: Qida zəhərlənmələrinin səbəblərini izah edir. Qidanın hazırlanma və saxlanma qaydalarını sadalayır.

İntegrasiya: Azərbaycan dili: 1.2.1., 1.2.2.;

Riyaziyyat: 4.1.1.;

Fiziki tərbiyə: 1.1.3., 1.2.4.

Dərsin tipi: İnduktiv

İş forması: Kollektivlə iş, kiçik qruplarla iş

Üsullar: beyin həmləsi, müzakirə

Resurslar: İKT, iş vərəqləri, dərslik, elektron lövhə, resurslar.

Motivasiya: Uşaqlar, təsəvvür edin ki, uşaq qarında olan ağrıdan şikayətlənir. Bu ağrılar hansı səbəbdən ola bilər? Şagirdlərin fikirləri dinlənir.

- Qida zəhərlənmələrinin əlamətləri hansılardır?

- Hansı qidadan insan zəhərlənə bilər?

Tədqiqat sualı: Qida zəhərlənmələrindən özümüzü necə qoruya bilərik?

Şagirdlərin tədqiqat sualına dair fərziyələri lövhədə qeyd olunur.

İnformasiya mübadiləsi. Qida zəhərlənmələri haqqında nə öyrəndik? Bu vəziyyətdə olan insanlara necə kömək edilməlidir?

İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili. Şagirdlərin fikirləri dinlənir. İstehlakçı müəyyən bir qidanı alan zaman onun üzərindəki tarixə baxmalıdır. Gigiyenik qaydalara əməl edilmədən hazırlanan qidalar çox vaxt insan həyatı üçün təhlükə törədir.

Mağazadan qida məhsulları alan zaman üzərindəki tarixə diqqət yetirməliyik. Hazırlanma və saxlanma qaydaları pozularsa qida zəhərlənmələri baş verər. Gigiyenik qaydalara da riayət olunmalıdır.

Dərsləklə iş aparılır. Mövzuya diqqət yetirilir. Şagirdlərlə birlikdə nəticə çıxarılır.

Grup işləri: şagirdlər 3 qrupa ayrılır.

I qrup

Mağazadan (ərzaq) qida məhsulları alan zaman zəhərlənmədən qorunmaq üçün nəyə diqqət yetirəcəksiniz?

II qrup

Kimsə qidadan(yeməkdən) zəhərlənib. Ona necə kömək edəcəksiniz?

III qrup

Hansı əlamətlərinə görə qidanın (ərzaq məhsulunun) yararsız olduğunu bilərsiniz?

Nəticə: Müəllim şagirdlərlə birlikdə tədqiqat sualına və fərziyyələrə qayıdır. Qida zəhərlənmələri onun hazırlanma və saxlanma qaydaları pozulduqda baş verir. Zəhərlənməni müəyyən əlamətlərə görə müəyyən etmək olar: qarnında ağrılar, qusma və s. Bu zaman təcili yardıma müraciət etmək lazımdır.

Ev tapşırığı: Qida zəhərlənməsinin səbəbləri haqqında məlumat hazırlamaq, qiymətləndirmə aparmaq və bununla da dərs yekunlaşır.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, ibtidai siniflərdə fənlər arasında əlaqələrin tətbiqi ümumi didaktik məqsədi pozmur və təlimə marağın yüksəldilməsinə, idrak fəallığının inkişafına köməklik edir.

İbtidai siniflərdə tədris fənləri arasında əlaqələrin tətbiqi uşağın ümumi bacarıqlarının, onun təfəkkürünün, müşahidəçiliyinin, assosativ təxəyyülünün, həm də iradə və estetik duyğularının inkişafına köməklik edir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, R.Ə. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. / Rafiq İsmayılov, Ülkər Nurullayeva, Şəhla Zahidova, İradə Bayramova, Aysel Xanaliyeva, Könül Məhyəddinova – Bakı: Altun kitab, – 2023. – 208 s.
2. Rəcəbov, O.M. Musiqi - 4. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. / O.M. Rəcəbov, N.K.Kazımov, O.S.İmanova. – Bakı: Təhsil, – 2020. – 72 s.
3. Mehdiyeva, G.Ə. Həyat bilgisi. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. / G.Ə.Mehdiyeva, B.Ə.Kərimova. – Bakı: Aspoliqraf, – 2021. – 103 s.
4. Cəlilova, Y.Q. Təsviri incəsənət–4. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. / Y.Q.Cəlilova, K.Ə.Cəfərzadə. – Bakı: “Bakınəşr”, – 2021. – 72s.
5. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и общеобразовательная функция оценки учения школьников: Экспериментальная пед. исслед. / Ш.А.Амонашвили. – Москва: НИИ ОПВ АПН, –1980. – 154 с.

ВОЗМОЖНОСТИ СОВМЕСТНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Пирвердиева Гойчак Испандияр кызы

Резюме

В статье отмечается, что на уровне начального образования такие предметы, как «Родной язык», «Математика», «Жизненные знания», «Информатика», «Иностранный язык», «Изобразительное искусство», «Технология», «Музыка». Студентам

предлагаются «Физическое воспитание». Для творческого учителя нет никаких препятствий для интеграции этих предметов. Учитель, обладающий умелым, творческим мышлением и аналитическими способностями, может смотреть на окружающую среду и ее компоненты с нескольких сторон.

Основной задачей учителя должно стать создание психологических условий для активного приобретения учащимися умения создавать взаимодействие между разными предметами.

Уроки по времени, отведенному на реализацию межпредметных связей – уроки, на которых между предметами создаются механические связи; междисциплинарные занятия; интегрированные уроки; разделены на 4 группы в виде мини-уроков. В соответствии с этим он также показал несколько примеров уроков.

POSSIBILITIES OF RELATED TEACHING OF SUBJECTS IN PRIMARY CLASSES

Pirverdiyeva Goycaq İspandiyar

Summary

It is mentioned in the article that at the primary education level, subjects such as "Mother language", "Mathematics", "Life knowledge", "Informatics", "Foreign language", "Fine arts", "Technology", "Music", "Physical education" are offered to students. is taught. There is no obstacle for the creative teacher to integrate these subjects. A teacher with a skillful, creative thinking and analytical ability can look at the environment and its components from several directions.

The main task of the teacher should be to create psychological conditions for students to actively acquire the ability to create interaction between different subjects.

Lessons according to the time allocated to the implementation of interdisciplinary relationships - lessons in which mechanical relationships are created between subjects; interdisciplinary classes; integrated lessons; divided into 4 groups as mini-lessons. In accordance with this, he also showed several lesson examples.

Rəyçilər: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Ş.T. Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 28 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 fevral 2025-ci il

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT 32; UOT 327

SİVİLİZASİYA KONSEPSİYASINA QLOBAL BAXIŞ: DÜNYA NİZAMININ YENİDƏN QURULMASI

İsmayilov Məşdi Cəmil oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
m14ismayilov@gmail.com

Xülasə: Populyar mədəniyyətdən beynəlxalq münasibətlərə qədər geniş bir sahədə geniş istifadə olunan sivilizasiya sözü ortaya çıxdığı gündən müxtəlif mənalarda işlənmiş, zaman-zaman tənqidlərə məruz qalmışdır. Mədəniyyət və sivilizasiya anlayışları bəzi ziyalılar tərəfindən bir-birini əvəz edir, bəziləri mədəniyyətin cəmiyyətə xas olduğunu, sivilizasiyanın beynəlmiləl olduğunu, sivilizasiya anlayışının elementlərini birmənalı şəkildə müəyyən etməyin mümkün olmadığını iddia edirlər. Bu məfhumlarla bağlı verilən təriflərin bəzilərini müəyyən, bəzilərinin isə qeyri-müəyyən olduğunu söyləmək olar. İnsanların dünya tarixində yaşadığı mühüm dəyişikliklərdən başlıcası iki dünya müharibəsinin daxil olduğu beynəlxalq nizamın “yeni dünya nizamı” ilə əvəzlənməsi tendensiyası idi. Soyuq müharibə bitməzdən əvvəl cəmiyyətlər demokratiya və kommunizm arasındakı mübarizə kimi ideoloji fərqlərə görə bölünmüşdü. Samuel Hantinqton tərəfindən yazılan və Soyuq Müharibədən sonrakı yeni dünya nizamını fərziyyə edən “Sivilizasiyaların toqquşması” məqaləsində xalqlar arasında ən mühüm fərqləri ideoloji, siyasi və ya iqtisadi olaraq deyil, mədəni olaraq qələmə almışdır. Aparılan tədqiqatlara əsasən yeni dünya nizamında, müxtəlif sivilizasiyaların sərhədləri boyunca yeni münaqişə nümunələri baş verəcək və mədəni sərhədlər daxilində harmoniya yaranacaqdır. Soyuq müharibənin sona çatdığı və mədəniyyət anlayışının ön plana çıxdığı dövrdə, sivilizasiya anlayışı beynəlxalq sistemdəki təsiri daha çox ön plana çıxmışdır.

Açar sözlər: Sivilizasiya, yeni dünya nizamı, siyasət, müasirlik, beynəlxalq sistem

Ключевые слова: Цивилизация, новый мировой порядок, политика, современность, международная система

Key words: Civilization, new world order, politics, modernity, international system

Giriş

XXI əsrdə baş verən hadisələr, Soyuq Müharibənin sona çatması, dünya siyasətində millətlərin sivilizasiya xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq kimlik və mədəniyyət oxu üzərində cəmləşmişdir. Sivilizasiya anlayışı Avropa dillərində tək və cəmdə fərqli mənaları olan, müxtəlif semantik sahələrə aid olan anlayışdır. Tək məfhum kimi o, XVIII əsrin ortalarında yaranmış, yüksək sosial və mədəni inkişafı barbarlıqdan fərqləndirmişdir. Sivilizasiyalar cəm olaraq geniş miqyasda Birinci Dünya Müharibəsindən sonra meydana çıxdı, dəhşətli qırğınların ardınca Qərbin davamlı təkamül və tərəqqi ideyaları insan inkişafının unikal zirvəsi kimi təqdim edilməyə başlandı. Cəmdə sivilizasiyalar müqayisəli tarix və təkamül fəlsəfələrində istifadə edilmişdir, lakin, mədəni təhlil vasitəsi kimi də istifadə edilə bilər. Bu mənada sivilizasiyalar böyük, qədim davamlı mədəni konfigurasiyalara istinad edir. Mövcud demoqrafik ölçü baxımından dövlətlərin siyasi mədəniyyətinə, dövlət idarəçilərinin baxışlarına və dilinə təsir edir.

Sivilizasiya anlayışının istifadələri ilə bağlı bəzi müşahidələr aparıldıqdan sonra, yeni paradıqmada ayrı-ayrı sivilizasiyalararası münasibətlər təsvir edilir. Eramızın 1500-cü ilinə qədər sivilizasiyalar coğrafi cəhətdən ayrılırdı, texnologiyanın yaranması və inkişafı isə, əsrlər çəkdi. Hantinqton iddia edir ki, tədqiqat və texnologiya sivilizasiyanın inkişafı üçün

katalizatorudur. Eyni zamanda o, Qərbin mədəni hegemonluğu ideyasını təkzib edərək, global kommunikasiyaların Qərbin hökmranlığı altında olması səbəbindən, digər xalqların Qərbə qarşı kin və düşmənçiliyinin əsas mənbəyi olaraq göstərir. Bununla belə, modernləşmə mədəniyyətlərarası ünsiyyəti artırırdıqca, mədəniyyətlər arasında oxşarlıqlar da artır.

Global siyasi nizamın reallığını izah etmək üçün, bizə həm reallığı təsvir edən, həm də reallığı məqsədlərimizə ən yaxşı şəkildə xidmət edən şəkildə sadələşdirən xəritə lazımdır. Soyuq Müharibədən sonrakı nizam haqqında yeni anlayış yaratmaq və artıq mövcud olan paradigmlərin boşluqlarını doldurmaq üçün yeni “Sivilizasiya paradigması” lazımdır.

Sivilizasiyalar Dünyası. Hantinqton dünyanı səkkiz əsas sivilizasiyaya bölür: Cənub-Şərqi Asiyada Çin, Vyetnam və Koreyanın da daxil olduğu *Sinik*; Asiyanın qalan hissəsindən fərqlənən *Yapon*; Hindistan sivilizasiyası kimi müəyyən edilən *Hindu*; Ərəbistan yarımadasında yaranıb Orta Asiyaya yayılan *İslam*; Mərkəzi Rusiya olan *Provaslav*; Avropa və Şimali Amerikada mərkəzləşmiş *Qərb*; Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələrinin daxil olduğu *Latın Amerikas*; qitədə pan-Afrika kimliyi hissi olmasa da, afrikalı kimliyinin inkişaf etdiyi *Afrika* sivilizasiyası [8, s. 61].

İqtisadi uğurları ilə mədəni aktuallığını təsdiq edən Yaponiya və Çin kimi ölkələr, ABŞ və digər Qərb ölkələrinin təzyiqlərinə getdikcə daha çox müqavimət göstərə bilir. Asiya ölkələrinin qərb dəyərlərini qəbul etmədən uğurla modernləşmək və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək bacarığı, Hantinqtonun dünyanın daha müasir, lakin daha az qərb modelinə meyil etməsi iddiasını dəstəkləyir.

Müsəlman cəmiyyətləri, Asiya cəmiyyətlərindən fərqli olaraq, dinin yenidən təsdiqi və dirçəlişi yolu ilə mədəni kimliklərini təsdiqləmişlər. İslamın dirçəlişi, müasirliyin qəbul edilməsini, Qərb mədəniyyətinin rədd edilməsini və müasir dünyada həyata bələdçi kimi İslama yenidən bağlılığı təcəssüm etdirir. Müsəlman siyasətini və cəmiyyətini digər ölkələrdən fərqləndirən əsas amil dindir. Hantinqton iddia edir ki, İslam sivilizasiyasının əsas dövləti yoxdur və bu müsəlman cəmiyyətlərin uğurla inkişaf etməsinə imkan verməyən amildir.

Soyuq Müharibə dövründə ikiqütblü dünya nizamı ölkələrə özlərini həm müttəfiq, həm də bloka daxil olmayan kimi tanımağa imkan verdi. Soyuq Müharibədən sonrakı dünya düzənində ölkələr artıq özlərini asanlıqla təsnif edə bilmədi. Bu böhranın öhdəsindən gəlmək üçün ölkələr “əcdadı, dini, dili, dəyərləri oxşar olan mədəniyyətlərlə birləşməyə və fərqli olanlardan uzaqlaşmağa” başladılar. Siyasi və iqtisadi ittifaqları əks etdirən regional təşkilatlar formalaşdı. Yeni dünya düzənində, az sayda güclü əsas dövlətlərin ətrafında mərkəzləşmiş sivilizasiyaların yeni strukturu müzakirə edilir.

Hazırda Qərb və Asiya arasında münafişənin ən intensiv baş verdiyi sahə insan hüquqlarıdır. Qərblilərin fundamental dəyərlər kimi qəbul etdiyi insan haqları, dövlətləri də narahat edən problem olduğundan siyasi problemlərə yol açır. Qərbin insan haqları üzərində monopoliya yaratmaq cəhdləri Asiyanın skeptisizmini artırır.

Müasir dövrdə texnologiya ilə sivilizasiya arasında qurulan xətti əlaqə sivilizasiyaya “texnoloq” baxışının yaranmasına səbəb olmuş, texnoloji ixtira və irəliləyiş qabiliyyəti sivilizasiyanın əsas meyarlarından birinə çevrilmişdir. Müasir texnologiya avtomatlaşdırmaya əsaslanır və getdikcə mürəkkəbləşən bu xüsusiyyətinə görə insanın öz əl əməyi və təbiət ilə münasibətini kökündən dəyişir. Müasir texnologiya təkə insan-təbiət münasibətini dəyişdirmir, həm də “insan mahiyyəti” ilə bağlı yeni və təhlükəli imkanlar açır. Əslində, son illərdə bir qrup elm adamının öncülük etdiyi “Tranzümanizm” hərəkatına görə, biotexnologiya, gen mühəndisliyi kimi texnoloji müdaxilələrlə insanların bioloji quruluşunu və psixo-somatik kodlarını dəyişdirmək bir fürsət kimi qəbul edilir [3, s. 50]. Müasir texnologiyanın təqdim etdiyi bu cür imkanların genetik kodların dəyişdirilməsindən tutmuş

bioloji və kimyəvi kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına qədər hansı böyük fəlakətlərə qapı açdığını görmək çətin olmamalıdır.

Haydeqerə və onun ardınca gedən “anti-humanist” mütəfəkkirlərə görə, idarəçilik və nəzarət etmək hüququmuzu itirmədən texnologiya və texnoloji vasitələrdən istifadə etmək mümkündür. Amma bunun üçün varlığa fərqli münasibət göstərmək lazımdır. Bu münasibəti ifadə etmək üçün Haydeqer “varlıqlara laqeyd münasibət bəsləmək” mənasını verən Qelaseneyt (Gelassenheit) sözünü işlədir. Mister Ekart kimi xristian mistiklərinin də işlətdiyi Qelaseneyt, “varlıqdan təcrid” vəziyyəti kimi ifadə edilir [2, s. 31]. Sivilizasiya, müasirlik və texnologiya arasında qurulan xətti əlaqə hər iki anlayışın maarifçilikdən sonrakı Qərb düşüncəsində və qeyri-Qərb cəmiyyətlərində getdikcə daha çox yeni mənalara qazanmasına, sivil və müasir olmağın sinonimləşməsinə səbəb olmuşdur. Bernard Lyuis, Yaxın Şərqdə mədəniyyət və modernləşmə problemini müzakirə edərkən modernləşməni, müasir sivilizasiyanın bir parçası olmaq kimi qiymətləndirir.

Pol Rikoron fikrincə, müasir sivilizasiya təcrübələrinin qlobal şəkildə yayılması onların ümumbəşəri dəyərə malik olması demək deyil [1, s. 13]. Çünki qloballaşmanın qlobal dövriyyəyə buraxdığı hər şeyi universal qəbul etmək mümkün deyil. Qloballaşmanın kapitalizm, vahidləşmə və mədəni dayazlıq kimi əsas dinamikasını nəzərə alaraq, nəyin qlobal və nəyin universal olduğunu ayırd etməliyik. Qlobal miqyasda dövr edən və getdikcə daha çox sərhəd tanımayan mədəni və texnoloji məhsullar, şübhəsiz ki, qlobal təsirə malikdir. Müxtəlif sivilizasiyaların mövcudluğunu qəbul etdiyimiz dünyada vahid formanın universal olduğunu iddia etmək bizi yeni etnosentrizmlərə məhkum etmək riskini daşıyır.

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin son rübündən başlayaraq İslam sivilizasiyası hövzəsində müşahidə olunan siyasi hərəkət, Çin və Hindistan sivilizasiyası hövzələrində müşahidə olunan mədəni və iqtisadi-siyasi canlanma, Afrikada Afrika kimliyi və birliyi ətrafında inkişaf edən yeni siyasi diskurs və yeni Latin Amerikasında ortaya çıxan axtarışlar əsl sivilizasiyaların tarix səhnəsindən geri çəkilmədiyini göstərdi. Əksinə, qloballaşmanın gətirdiyi təsirli vasitələrin yeni intellektual, sosial ifadə formalarını inkişaf etdirməyə başladığı üzə çıxdı. Sivilizasiya hövzələrindəki bu canlanma, müxtəlif sivilizasiyaların öz mövcudluğunu və gələcəyini bu gün müəyyən etmək gücünə malik olduğunu qəbul edir. Müxtəlif sivilizasiyalar təkcə tarixdə deyil, bu gün də öz təsirlərini davam etdirirlər. Hər bir sivilizasiya son nəticədə insan təbiətinin mürəkkəb quruluşundan sosial nizamla keçidin əziyyətini çəkir. Ümumbəşəri irsin məhsulu olan sivilizasiyaların keçmişdə olduğu kimi bu gün də qarşılıqlı əlaqədə olması qaçılmazdır.

Ədəbiyyat

1. Kaiser, Karl. “China’s Role in World Affairs: How it Matters,” [Analysis & Opinions], N.P., 2019. November 2021, p. 11-23.
2. Mazlish, B. “Civilization and Its Contents”, Stanford University Press, 2004, 188 p.
3. Olatade, D. “Further Reflections on Samuel P. Huntington’s “Clash of Civilization” and Contemporary Global Politics”, Arumaruka Journal of Conversational Thinking, 2(1), 2022, p. 47-60.
4. Pagden, A. “Peoples and Empires: Europeans and the Rest of the World, from Antiquity to the Present”, Phoenix Press, London, 2001, 216 p.
5. Press. Goldman, D. “How Civilizations Die: (And Why Islam Is Dying Too)”, Hardcover – Illustrated, September 19, 2011, 256 p.

6. Snyder, J. (ed), "Religion and International Relations Theory", New York: Colombia University, 2011, 232 p.
7. Schmidt, S. "To Order the Minds of Scholars: The Discourse of the Peace of Westphalian", International Relations Literature, International Studies Quarterly, 55(3): p. 601-623.
8. Samuel, P. H. "The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order", Simon & Schuster, August 2, 2011, 368 p.

ГЛОБАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА КОНЦЕПЦИЮ ЦИВИЛИЗАЦИИ: РЕКОНСТРУКЦИЯ МИРОВОГО ПОРЯДКА

Исмаилов Мешди Джамил оглы
Резюме

С момента своего появления слово «цивилизация», широко используемое в широком спектре областей от массовой культуры до международных отношений, употреблялось в разных значениях и время от времени подвергалось критике. Понятия культура и цивилизация используются некоторыми интеллектуалами как синонимы, некоторые утверждают, что культура специфична для общества, цивилизация интернациональна и что невозможно однозначно определить элементы понятия цивилизация. Можно сказать, что некоторые из определений, данных в отношении этих понятий, являются определенными, а некоторые — расплывчатыми. Одним из наиболее важных изменений, которые пережили люди в мировой истории, стала тенденция замены международного порядка, включавшего две мировые войны, «новым мировым порядком». До окончания холодной войны общества были разделены идеологическими различиями, такими как борьба между демократией и коммунизмом. В статье Сэмюэля Хантингтона «Столкновение цивилизаций», в которой выдвигалась гипотеза о новом мировом порядке после «холодной войны», он сформулировал наиболее важные различия между нациями как культурные, а не идеологические, политические или экономические. Согласно проведенным исследованиям, в новом мировом порядке возникнут новые конфликтные ситуации на границах разных цивилизаций и возникнет гармония внутри культурных границ. В период, когда закончилась Холодная война и на первый план вышла концепция культуры, на первый план вышло влияние концепции цивилизации в международной системе.

A GLOBAL VIEW OF THE CONCEPT OF CIVILIZATION: RECONSTRUCTING THE WORLD ORDER

Ismayilov Mashdi Djamal
Summary

Since its appearance, the word civilization, which is widely used in a wide range of fields from popular culture to international relations, has been used in different meanings and subjected to criticism from time to time. The concepts of culture and civilization are used interchangeably by some intellectuals, some argue that culture is specific to society, civilization is international, and that it is impossible to unambiguously define the elements of the concept of civilization. It can be said that some of the definitions given in relation to these concepts are definite and some are vague. One of the most important changes experienced by people in world history was the tendency to replace the international order, which included two world wars, with the "new world order". Before the end of the Cold War, societies were

divided by ideological differences, such as the struggle between democracy and communism. In Samuel Huntington's article The Clash of Civilizations, which hypothesized a new post-Cold War world order, he framed the most important differences between nations as cultural rather than ideological, political, or economic. According to the conducted researches, in the new world order, new conflict patterns will occur along the borders of different civilizations and harmony will emerge within cultural borders. In the period when the Cold War ended and the concept of culture came to the fore, the influence of the concept of civilization in the international system came to the fore.

Rəyçi: dos. Nazim İbadov.

BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrasının 4 dekabr 2024-cü il tarixli iclas protokolu.

Daxil olma tarixi 10 yanvar 2025-ci il

UOT:159.9.

İDMAN FƏALİYYƏTİNDƏ PSIXOLOJİ DAYANIQLIĞIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PSIXOTƏNZİMLƏMƏ*Dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Məmmədov Nemət Azər oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti**<https://orcid.org/0009-0003-6019-0635>**dos.bayramova@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0004-4452-8277>**Nemetmamedov20@gmail.com*

Xülasə: *Psixoloji hazırlığın planlaşdırılması konkret idman növünün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla idman hazırlığı sistemində istifadə olunan ümumi prinsiplərə və metodlara əsaslanmalıdır. İdmançıların psixoloji hazırlığı problemlərinin həlli müvafiq vasitə və üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilir. İdmançılar üçün ümumi psixoloji hazırlığın vasitələri bunlardır: fiziki məşqlər, idman növünün texnikası və taktikası; xüsusi psixoloji vasitələr – psixoloji məşqlər, təsirlər. İdmançının aktiv intellektual və motor fəaliyyətinə münasibət yaratmağa yönəldilmişdir. Buraya öz əmrləri, inanclar kimi şifahi vasitələr; “psixotənzimləyici təlim” (“səfərbərlik” variantı), konsentrasiya məşqləri kimi psixotənzimləmə məşqləri; akupunkturun stimullaşdırıcı versiyası, stimullaşdırıcı masaj kimi fizioloji təsirlər aid edilir.*

Açar sözlər: peşəkar idman, psixoloji məşqlər, fiziki məşqlər, psixoloji gərginlik, psixotənzimləmə.

Ключевые слова: профессиональный спорт, психологические упражнения, физические упражнения, психологический стресс, психорегуляция.

Key words: профессиональный спорт, психологические упражнения, физические упражнения, психологический стресс, психорегуляция.

Əlbəyaxa idman növü ilə məşğul olan idmançıların həyatında həmişə yüksək səviyyədə streslər yaşanmaqdadır. İdmanın bu fəaliyyət növünün xüsusiyyətlərindən irəli gələn məqamlarından biri də bacarıqların daim təkmilləşdirilməsinin tələb olunmasıdır. Peşəkar idmanda gərginlik daim müşahidə olunur və idmançının psixoloji rahatlıq əldə etməsi vacib, lakin mürəkkəb bir işdir. Bunun da öz növbəsində səbəbləri vardır:

–Rəqabətin hiss edilməsinin psixoloji gərginliyi;

–Məşqçi tərəfindən psixoloji təziqlər;

–Yarış öncəsi həyəcanın yaranması və s.

Müşahidələrimizdən belə nəticə əldə etmiş olduq ki, idmançılar arasında rəqabət yarışın əsas hərəkətverici qüvvəsidir [1]. O, idmançıların hazırlığına və onların yarışlarda, çempionatlarda və olimpiadalarda çıxış səviyyəsinə artan tələbləri müəyyən edir. Burada zehni sabitlik idman fəaliyyətinin bütün hədəf tapşırıqlarının uğurla yerinə yetirilməsinə səbəb olan amildir. Bütün yarışın nəticəsi idmançının öz psixoloji resurslarından nə dərəcədə düzgün istifadə etməsindən asılıdır. Bu resursların optimallaşdırılması yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir.

İdmançıdan asılı olmayan bir sıra amillər yarışlar zamanı idmançının çıxışına təsir göstərir. Hava şəraiti, texniki avadanlıqlar, atributların nasazlığı və ya sınıması, tribunadan gələn səs-küy, ətraf mühitin müxtəlif qoxuları və səsləri, uyğun olmayan temperatur, atmosfer təzyiqi, qərəzli hakimlik, azarkeşlərin mənfi emosional əhval-ruhiyyəsi və s. Rəqabətli tədbirlərdə mövcud olan bütün bu amillər idmançının fəaliyyətinə təsir göstərir. Daxili narahatlıq və rəqabət hissi ilə yanaşı, xarici təsirlərin öhdəsindən gəlmək lazımdır. Bütün

bunlar ehtiyat ehtiyatı və stressə və ətraf mühitin müdaxilə təsirinə davamlı şəkildə tab gətirmək qabiliyyətini tələb edir.

Məşqçi çətin rəqabət şəraitinə hazırlaşmağı və yüksək fiziki stressin öhdəsindən gəlməyi öyrətməyə müvəffəq olur. Ancaq idmançının öz potensialını, emosional fonunu, iradi və intellektual resurslarını da nəzərə almaq lazımdır. Fərdin dağıdıcı amillərə uyğunlaşma qabiliyyətini özündə ehtiva edən psixoloji sabitlik yarışın bütün mərhələlərinin uğurla başa çatmasını təmin edə bilər.

Psixoloji hazırlıq yarış prosesinin bütün sərt məqamlarını hamarlaşdırmaqla idmançıya öz daxili resurslarını aktivləşdirməyə imkan verə bilər. Çünki, bəzən insan stressin bədənində və onun möhkəmliyinə zərərli təsirlərini müstəqil şəkildə dəyərləndirmək imkanına malik ola bilmir. Belə olduqda, idmançıya psixoloq tərəfindən psixoloji dayanıqlığın mexanizmi izah edilir və idmançının fəaliyyətindəki əhəmiyyəti göstərir. İdmançıların psixi sabitliyindən danışarkən psixikanın belə səviyyələrinə toxunuruq: zehni aktivlik, maraq, emosional ton, gərginlik və komfort.

Zehni aktivləşdirmə - sinir sisteminin həyəcan və reaktivlik səviyyəsini xarakterizə edən bir vəziyyətdir. Fəaliyyət retikulyar formalaşma səbəbiylə zehni aktivləşdirməni modulləşdirən limbik sinir sistemi sayəsində baş verir. Situasiya olaraq özünü göstərə və ya uzunmüddətli formaya çevrilə bilər. Norma sinir sisteminin vəziyyətinin davranış aktına uyğunluğu hesab edilə bilər, lakin hər bir insan üçün fərdi xüsusiyyətlərə malikdir.

Maraq - insanın yeni bir şey öyrənməyə ehtiyacının təzahür formasıdır. Maraq, emosionalardan asılı olan könüllü tənzimləmənin qeyri-ixtiyari bir forması olmaqla, fəaliyyətin məqsədlərini dərk etməkdə diqqəti təmin edir və beləliklə, bilik ehtiyatını doldurmaq üçün motivasiyaya kömək edir, intellekt səviyyəsinə təsir göstərir və təfəkkürün inkişafına kömək edir. Bu xüsusiyyətin sabitliyi hər hansı bir fəaliyyətin müddəti və intensivliyi ilə müşahidə edilə bilər, hansı fəaliyyət növünün insana daha yaxın olduğunu müəyyən etmək olar.

Emosional ton - bədənə emosional funksiyaların həyata keçirilməsinə sərf etdiyi enerji ehtiyatlarının aktivləşdirilməsidir. Emosional ton davranışın daxili tənzimlənməsinə təsir göstərir. Hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyini gücləndirməyə və zəiflətməyə kömək edir. Emosional ton birbaşa insanın özünü tapdığı vəziyyətdən (obyektiv amillərdən), fərdin bu vəziyyətə münasibətindən (subyektiv amil) asılıdır.

Gərginlik - insan üçün hadisələrin əlverişsiz inkişafının gözlənilməsi nəticəsində yaranan psixi vəziyyətdir. Bu narahatlıq, hətta qorxu ilə müşayiət olunur. Vəziyyətdə çaşqınlığa düşməmək, daxili resursları səfərbər etmək və vəziyyət haqqında düşünmə prosesinə başlamaq, sonra isə çətin məsələnin həlli üçün məsuliyyət daşımaq potensialına malikdir. Gərginlik motivasiya-könüllü sferaya, dəyər sistemində, uzunmüddətli yaddaşa (stress yarandıqda keçmiş təcrübəni nəzərə alaraq), bəzi xüsusi fəaliyyətdə iştirak edən zehni funksional strukturların xüsusiyyətlərinə təsir göstərə bilər. Gərginliyi - insan davranışındakı dəyişikliklərlə parlaq emosional rəngləmə, fəaliyyət motivlərinin dəyişdirilmiş iyerarxiyası, əks motivlərin toqquşması kimi təsvir etmək olar, bəzən insan fəaliyyətinin qeyri-mütəşəkkilliyinə səbəb olur.

Komfort (rahatlıq) - ("gərginlik" anlayışına mənaca əks olan anlayış) rifah, sülh və harmoniyanın psixi vəziyyətdir. Bu vəziyyət sabit xüsusiyyətlərə malik deyil, çünki o, insanın olduğu durumundan və hazırkı somatik və psixi vəziyyətindən asılı olaraq özünü göstərir. Adətən insan üçün dəyərli fəaliyyətlərə olan ehtiyacların ödənilməsi, bu fəaliyyətin effektivliyi və gözləntilərin nəticə ilə əlaqəsi ilə baş verir.

Yeniyyətlik dövrünün uşaqlıqdan yetkinliyə keçid dövrü olduğu mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu dövrdə spesifik proseslər baş verir. Fiziki inkişaf bədən komponentinin hissiyyətinə, sürətli dəyişikliklərin qavranılmasına, bu dəyişikliklərin fərqi varılmasına və

qəbul edilməsinə təsir edərək çox tez baş verməyə başlayır. Sürətli yetkinlik, ürək-damar sisteminin yenidən qurulması, qan tərkibində, qan təzyiqində dəyişikliklər, mərkəzi sinir sisteminin, periferik sinir sisteminin işində sistemli sürətlənmələr və s. Bədənin böyümə sürəti və gücü davam edən yetkinlik dövrünün əsas əlamətləridir. Məhz bu əlamətlər sonradan şəxsiyyətin inkişafına və onun bütün xüsusiyyətlərinə təsir edəcək, psixikanın və fiziki məlumatların fərdi keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri və xüsusiyyətlərinə səbəb olacaqdır [2, 34].

Yetkin orqanizmin sürətlə baş verən daxili formalaşması prosesləri ilə eyni vaxtda əks hadisələr müşahidə olunur: yorğunluq daha çox olur və fəaliyyət göstəriciləri azalır. Yeniyetmənin hərəkət aktivliyinin artdığı zaman deyilənləri müşahidə etmək olar. Bundan sonrakı dövrdə əhvalın dəyişkənliyini görmək olur və aktivliyin natamamlığını görürük. Bunları aşağıdakı kimi izah etmək olar.

Sürətli inkişafda olan orqanizm mövcud resursları maksimal dərəcədə sərf edir ki, bu da bütövlükdə prosesdə ləngimələrin qarşısının alınmasını təmin etməlidir. Eyni zamanda, şəxs aparıcı fəaliyyətdə - həmyaşdaları ilə ünsiyyətdə fəal olmağa davam edir. Qarşıya qoyulmuş böyük həcmdə vəzifələrin icrasında psixoloji və fizioloji yükün böyüməsinə adaptasiya olmaq lazımdır. Uğursuzluqdan sonra yeniyetmə əvvəllər etdiklərinə və maraq göstərdiyi işə münasibətini dəyişə bilər - adaptiv funksiyaların səfərbərliyi belə təzahür edir. Eyni zamanda, yeniyetmənin özü, kifayət qədər yetkin olmadığına görə, bu cür hadisələri qeyd edə bilməz, daha az nəzarət edə bilər. Eyni zamanda, yeniyetmənin özü, kifayət qədər yetkin olmadığına görə, bu cür hadisələri tam dərk edə bilməz, nəzarəti də zəif olar.

Adaptiv funksiyaların formalaşdığı zaman yeniyetmə idmançıların həmyaşdaları ilə ünsiyyətdə qeyri stabilliyi müşahidə etmək olur, bir o qədər də əhəmiyyətli səbəblər olmadan konfliktlərin yaranması baş verə bilər. Bu kimi hallar böyüklərlə də gözlənilir. İdman mühitində münasibətlər yeniyetmələrdə rəqiblərlə, komanda yoldaşları ilə də yaranır. Məşqçinin bəzi məsləhətlərini yeniyetmə idmançı neqativ və prinsipial qarşılaya bilər. Baş verənlərin səbəbi olaraq yeniyetmə idmançıya yaşlı kimi yox, uşaq kimi müraciət edilməsidir. Şəxsiyyət kimi vəziyyətdən asılı olaraq, onda artıq yetkin və dəyişmiş xarakterin görülməsinə cəhd olmalıdır. Bəzən məşqçilərdə idmançının inkişafının yaş dövrləri ilə bağlı lazımı səciyyədə psixoloji və pedaqoji məlumatları olmamasıdır ki, yeniyetmə dövrünü yaşayan gəncə münasibətdə çətinliklər yaranır. Bəzən kiçik yaşda olan idmançılarla iş prosesində istifadə edilən manipulyasiyalar yeniyetməlik yaş dövründə olan idmançılara tətbiqi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bu halda heç bir müsbət effekt əldə edilə bilməz. Bu yaş dövrünə xarakterik olan cəhəhlərdən biri də çılğınlıq və məşqçidən inciklik olur ki, yeniyetmə bu zaman öz varlığını və əhəmiyyətli olmasını görmək istəyir. Bu hallar daha çox cinsi inkişaf dövrü ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, məşqçi idmançıların yaş səviyyələrindən asılı olaraq psixoloji durumun idarə olunması üçün müvafiq sərişələrə sahib olmaqla yanaşı, pedaqoji və psixoloji biliklərin tətbiqi qabiliyyətinə də sahib olmalıdır. Məşqçinin öz psixoloji durumunu təhlil etmək qabiliyyəti burada vacib məqamları göstərir.

Əlbəyaxa döyüşçülərin vəziyyətinin psixotənzimləməsinin əsas komponenti onun təzahürünün əsas istiqamətləri olmalıdır. Məlumdur ki, yarış öncəsi idmançıların psixotənzimlənməsi psixoloji hazırlığın metodikası kimi çıxış edir, zehni hazırlıq vəziyyətinin formalaşmasının struktur komponentidir və neqativ psixi vəziyyətləri tənzimləməyə yönəlmiş olur (apatiya, stress, qorxu, yarış öncəsi həyəcan və s.).

Əlbəyaxa döyüşçülərin psixotənzimləmə vəziyyəti		
<i>Əlbəyaxa döyüşçünün psixotənzimləmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi</i>		
İdmançının psixi vəziyyətinin tənzimlənməsi apatiya, stress, fiziki və psixoloji fəaliyyətin zəifləməsi ilə mübarizənin aparılması	Əlbəyaxa döyüşçülərin yarışlara psixoloji yönəliş (motivlər, inanclar, autotreninq, funksional musiqi, videoçarxlar)	Fiziki və psixoloji qabiliyyətlərin bərpası, əlbəyaxa döyüşçülərin şəxsi və situasiyalardan asılı olan gərginliyin aradan qaldırılması.
Qarşıda olan yarış fəaliyyətinə idmançının səfərbər edilməsi.	Əlbəyaxa döyüşçülərin Psixoloji inamının yüksəldilməsi.	Əlbəyaxa döyüşçülərin fəaliyyətinin yüksəldilməsi və nəticələrinəldə edilməsi.
Əlbəyaxa döyüşçülərin texniki-taktiki fəaliyyətində olan səhvlərin aradan qaldırılması, çalışmaları.		

K.K. Platonovun konsepsiyasına müvafiq olaraq məşqçinin şəxsiyyətinin strukturuna yanaşmalarımızı konkretləşdirib təqdim etmək istədik. Platonova görə şəxsiyyətin strukturunda 4 alt strukturu göstərmək olar: [3]

Birinci alt struktura məşqçinin şəxsiyyətinin ideoloji və mənəvi keyfiyyətləri daxildir ki, bu da onun pedaqoji fəaliyyətinin motivasiya istiqamətini, idman fəaliyyətinin sosial və peşəkar təcrübəsini tələbələrə çatdırmaq üçün güclü həvəsi və istəyini müəyyənləşdirir.

İkinci alt struktur məşqçinin peşəkar fəaliyyət prosesində əldə etdiyi keyfiyyətləri vurğulayır: idmançının məşqini və istirahətini təşkil etmək bacarığı; peşəkar və işgüzar keyfiyyətlər; idman komandasında təsdiqlənmiş vərdislər və ənənələr. Beləliklə, məşqçinin işgüzar keyfiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: konkret idman növü üzrə bilik və konkret idman bacarıqlarına yiyələnmə; tədrisin keyfiyyəti, təşkilatçılıq bacarığı, işə münasibət, tələbkarlıq, ciddilik, dürüstlük, obyektivlik.

Üçüncü alt struktur fərdi psixoloji xüsusiyyətləri vurğulayır: erudisiya, zəka, yaddaş, düşüncə, empatiya, iradə, emosiyalar. Emosional-iradi keyfiyyətlərə, məsələn, aşağıdakılar daxildir: tarazlıq (dözümlülük, özünü idarə etmə), səbir, qətiyyət, şənlik (şənlik, yumor hissi).

Dördüncü alt struktur məşqçinin şəxsiyyətinin dinamik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur: yaş, cins, temperament və s. Bu yanaşma bizə məşqçinin ümumi və spesifik şəxsiyyət xüsusiyyətlərini anlamağa imkan verir. Məşqçinin idman fəaliyyətinin tələblərinə cavab verib-vermədiyini müəyyən etmək üçün bu tələblərə cavab verən müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən etmək lazımdır. Amma bu, sadəcə xassələrin toplusu deyil, məşqçinin aparıcı keyfiyyətlərini göstərən onların müəyyən strukturu kimi olmalıdır.

Bütün bunlar "ideal" məşqçinin enerjili, kifayət qədər tələbkar olduğunu, fikirlərini aydın ifadə etdiyini və yetərinə emosional olduğunu düşünməyə imkan verir. Şəxsin diqqət və ya həyat mövqeyinin ümumi və spesifik (müəyyən idman növünün xüsusiyyətləri ilə şərtlənən) komponentləri fərqləndirilir: məsələn, idman motivasiyasının sosial aspektləri, ictimai maraqlar və vətəndaş şüuru; xarakterin xüsusiyyətləri: məsələn, dürüstlük, nikbinlik, ünsiyyətçilik, emosional sabitlik, özünü tənqid; iradi sferanın xüsusiyyətləri: məsələn, möhkəmlik, nizam-intizam, özünü idarə etmə; sosial-psixoloji xüsusiyyətlər: məsələn, başqalarının düşdüyü vəziyyətin anlayışı, empatiya. Məşqçinin pedaqoji nüfuzu onun öz işini dərindən bilməsi, özünə qarşı konkret ciddi tələblərin olması, işinə olan həvəsi üzərində qurulur. Bundan başqa, şəxsi nüfuz məşqçinin həm idmançılar, həm həmkarları və ictimaiyyətlə düzgün, prinsipial münasibətlər qurmaq bacarığından asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Gəncə Regional Mərkəzi tərəfindən “Gənc xilasedici və yangınsöndürən” XI Ümumrespublika yarışlarının zona birinciliyi zamanı. 16 may 2024
2. Quliyev Y.N. və b. «İdman fiziologiyası» “Kitabçarı.az”, Bakı – 2019, 289 səhifə
3. Рукопашный бой Курчатова 28 май 2020 Концепция личности К.К.Платонова https://spravochnick.ru/psihologiya/koncepciya_lichnosti_k_k_platonova/

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И ПСИХОРЕГУЛЯЦИИ В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Байрамова Зияфат Виляят кызы, Мамедов Немат Азер оглы
Резюме

Планирование психологической подготовки должно осуществляться на основе общих принципов и методов, используемых в системе спортивной подготовки, с учетом особенностей конкретного вида спорта. Решение задач психологической подготовки спортсменов осуществляется с использованием соответствующих средств и методов. Средствами общепсихологической подготовки спортсменов являются: физические упражнения, техника и тактика вида спорта; специальные психологические инструменты – психологические упражнения, воздействия. Направлено на формирование установки на активную интеллектуальную и двигательную деятельность спортсмена. Сюда входят вербальные средства, такие как собственные команды и убеждения; «психорегуляционный тренинг» (вариант «мобилизации»), психорегуляционные упражнения, такие как упражнения на концентрацию внимания; являясь стимулирующим вариантом акупунктуры, она оказывает физиологическое воздействие, схожее со стимулирующим массажем.

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL STABILITY AND PSYCHOREGULATION IN SPORTS ACTIVITIES

Bayramova Ziyafat Vilayat, Mammadov Nemat Azer
Summary

Planning of psychological preparation should be carried out on the basis of general principles and methods used in the system of sports training, taking into account the characteristics of a particular sport. The solution to the problems of psychological preparation of athletes is carried out using appropriate means and methods. The means of general psychological preparation of athletes are: physical exercises, technique and tactics of the sport; special psychological tools - psychological exercises, influences. Aimed at forming an attitude towards active intellectual and motor activity of the athlete. This includes verbal means, such as own commands and beliefs; "psychoregulatory training" (a variant of "mobilization"), psychoregulatory exercises, such as exercises for concentration of attention; being a stimulating variant of acupuncture, it has a physiological effect similar to a stimulating massage.

Rəyçi: dosent Quliyev Allahverdi

*Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 15 yanvar 2025-ci il tarixli iclas 06 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 16 yanvar 2025-ci il*

BBK:88.4

**ART TERAPİYANIN MAHİYYƏTİ VƏ “HİPERAKTİV” UŞAQLAR
ÜÇÜN İSTİFADƏ İMKANLARI**

Prof. İbrahimov Cəfər Hüseyn oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
İbrahimov –cefer @list.ru

Xülasə: Psixoterapiyada ART terapiya metodu ən cavan metodlardan biridir. Bu terapiyanı istənilən qrup insanlarla və məqsədlərlə istifadə etmək olar. Tədris müəssisələrindən başlayaraq, psixiatrik klinikalara qədər auditoriyaya sahib olan ART terapiyanı müxtəlif incəsənət növləri ilə keçirmək mümkündür.

Açar sözlər: psixoterapiya, psixoloji yardım, ART terapiya metodu, emosional yaşamalar, şüursuzluq anlayışı, ART terapiyanın uşaqlar üçün faydası, hiperaktiv uşaqlar, ebru metodunun faydası.

Ключевые слова: психотерапия, психологическая помощь, метод АРТ-терапии, эмоциональные переживания, понятие бессознательного, польза АРТ – терапии для детей, гиперактивные дети, польза метода эбру.

Key words: psychotherapy, psychological assistance, ART- therapy method, emotional experiencez, the concept of the unconscious, the benefits of ART – therapy for children, hyperactive children, the benefits of the ebru method.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda, ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial – iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu istiqamətdə innovativ təlim metodlarının tətbiq edilməsi və təhsilin məzmununda səmərəliliyin artırılması nəzərdə tutulur [1. s.7].

Psixoterapiya “**psycho**” – psixika və “**therapy**” – müalicə sözlərindən götürülüb, psixoloji vasitələrlə müalicə deməkdir. Psixoloji təsir formaları və simvolları adi söhbətdən tutmuş mürəkkəb üsullaradək (hipnoz, psixoanaliz, neyrolinqvistik proqramlaşdırma və i.a.) geniş təsir etmə formalarını əhatə edir. Psixoterapiyanın özəyini təşkil edən başlıca şərt bir şəxsin digərinə (və ya çoxsaylı şəxslərə) təsir edərək qarşı tərəfin iztirablarını yüngülləşdirmək, onu xəstəlik və gərginlikdən xilas etmək arzusudur.

İctimai həyatın yetirməsi olan insan həmişə başqasından asılıdır. Būhran vəziyyətində, ehtiyac olduqda insanlar biri digərinə müraciət edir, ondan kömək diləyir. Kömək göstərməyin geniş yayılmış universal formalarından biri psixoloji yardımdır – yəni psixoterapiyadır. Müasir psixoterapiya kliniki təbabətin bir bölməsi olmaqla son 100 il ərzində onlarla yeni – yeni metodlar işləyib hazırlamış, külli miqdarda xəstələrə yardım göstərmək üçün zəmin yaratmışdır [2. s.315]

Psixoterapiyada ART terapiya metodu ən cavan metodlardan biridir. İlk dəfə bu terapiyanı 1938-ci ildə Adrian Hill vərəm dispanserində xəstələr üzərində tətbiq etmişdir. Onun 1945-ci ildə nəşr etdirdiyi “Təsviri sənət xəstəliklərə qarşı” kitabı uzun müddət psixiatr və psixoloqların masaüstü kitablarından biri oldu. Kitabda xəstəliklərdən azadolma və orqanizmin bərpası prosesində şəkilçəkmə prosesinin müsbət təsirini göstərən empirik təcrübələr verilmişdi.

Zamanla bu növ terapiya çox geniş yayıldı və demək olar ki, sərhədsiz tətbiq sahəsinə sahibdir. Bu terapiyanı istənilən qrup insanlarla və məqsədlərlə istifadə etmək olar. Tədris müəssisələrindən başlayaraq, psixiatrik klinikalara qədər auditoriyaya sahib olan art

terapiyanı müxtəlif incəsənət növləri ilə keçirmək mümkündür. Art terapiyanın aşağıdakı növləri vardır:

- musiqi-terapiya;
- imaqo-terapiya;
- foto – terapiya;
- izo – terapiya;
- oyun – terapiya;
- biblio – terapiya;
- qum – terapiya;
- rəqs – terapiya;
- maska – terapiya;

Art terapiya emosiyalar üzərində bir eksperimentdir. Ona görə də ilk olaraq gizlənmiş emosional problemlər art terapiyada asanlıqla üzə çıxır. Emosional yaşamlar kağız üzərində simvollar şəklində ifadə olunur. Art terapevtin əsas işi bu simvolları açmaqdır. Bunun üçün ilk olaraq o qrafo – analizi bilməlidir.

Öz emosional yaşantılarını çəkərək əks etdirməyin ilkin tarixi qədim dövrlərə, mağara rəsmlərinə çəkilməsi dövrünə düşür. İnsanlar öz varlıqlarını, kosmik dünyada mövcudluq əlamətlərini divar rəsmləri ilə simvolizasiya etmişlər. Bu divar rəsmləri insanların təfəkkür fəaliyyətinin inkişafını göstərən ən gözəl nümunələrdir. Əl - əzələ sisteminin təkmilləşməsi prosesi ilə baş beyin aktivliyi arasında sıx əlaqəlilik burada özünü ən gözəl şəkildə göstərir. Rəng seçimi, mövzu seçimi, bunlar kortəbii ahəngdarlıq yaradan tərəflər deyil.

İlk olaraq incəsənətlə müalicənin tarixi çox qədimlərə gedir. Ən bariz nümunə qədim dini mənbələrdən biri olan Tövratdan gətirilir. Belə ki, orada qeyd edilir Davud peyğəmbər musiqi alətində, arfada çalaraq Saulu əsəb pozuntusundan sağaltmışdır. Qədim Yunanıstanda isə rəssamlığın, teatrın, musiqinin, rəqsin insan orqanizminə təsirini öyrənmişlər. Məsələn, Pifaqor, Aristotel, Platon musiqinin terapevtik və profilaktik təsirindən danışmışdılar. Bununla əlaqədar Pifaqorun evritmiya nəzəriyyəsi də vardır. Bu nəzəriyyəyə əsasən insan musiqi dinləmə, rəqs etmə, yerləş zamanı və danışma tərzində öz ritmini saxlamalıdır. Onun mikrostrukturu kainat ilə hormoniyada olmalıdır. Hal – hazırda da art terapiyanı tam hormoniyada keçirmək əsas qaydalardan biridir.

XIX əsrdən başlayaraq art terapiya daha çox psixiatrik klinikalarda istifadə olunmağa başladı: İngiltərədə M.Riçardson, C. Debuffe, E.Qutman və b. psixiatrlar ilkin diaqnostik vasitə kimi rəsm çəkməkdən istifadə etmişlər. Daha sonra Z.Freyd və K.Yunq bu sahədə ilk dəfə normal insan şüurunun tədqiqi üçün istifadə etmişdilər. Freyd ilk olaraq şəkil çəkməni psixodiaqnostik metod olaraq görürdü. Yunq bu prosesi inkişaf etdirərək psixoterapevtiv səviyyəyə gətirir. Şüursuzluq anlayışı bu anlamda art terapiyanın funksiyasını daha da artırdı. Freydə əsasən sıxışdırılmış arzu və istəklər mütləq şəkildə bayıra çıxmaq, maddiləşmək meylinə olurlar. Bu baş vermirsə daxili konfliktlər yaranır. Nəticədə onlar bəzi xəstəliklər, nevrozlar halına çevrilərək gizlin şəkildə üzə çıxırlar.

Yunq düşünürdü ki, rəsm çəkmə prosesində bu sıxışdırılmış istəklər, qorxular kağız üzərinə keçdikcə daha idarə olunan olur, təhlükəliliyini itirir, pasient onlara fərqli tərəfdən baxmalı olur və nəticədə katarsistik boşalma baş verir. Pasient rahatlanır. Yunqun ideyalarından istifadə edərək R.Pikford, M.Milnen, D.Vinnikott art terapiya sahəsinə böyük bəhrələr vermişlər. İndi Amerika, İngiltərədə, Rusiyada art terapiya assosiasiyaları fəaliyyət göstərir. Bir çox proyektiv metodlar, art terapiya növləri bu assosiasiyaların dəstəklədiyi məktəblər tərəfindən tətbiq edilib. İlk dəfə İngiltərə Art terapiya Assosiasiyası tərəfindən təsviri sənət metodlarının orta məktəblərdə tətbiqi layihəsi keçirilmişdi.

ABŞ-da Art terapiyanın təsisçiləri M.Naumburq və E.Kramer olmuşdur. Onların hər biri ayrı bir məktəbin təsisçiləri sayılır. M.Naumburq Freyding nəzəriyyəsinə əsaslanaraq Art terapiyanı sadəcə psixoterapevtik metod kimi qəbul edir. Naumburq pasientlərdən öz yuxu və ya qorxularını təsvir etməyi xahiş edir, rəsmlərə əsasən onları analiz edir. E.Kramer isə Art terapiyanın müalicəvi əhəmiyyətinə üstünlük verir və daha çox K.Yunqun nəzəriyyəsinə söykənərək fəaliyyət göstərir. Həmçinin N.Rid və E.Kramer təsviri sənəti psixoterapevtik və psixokorreksion vasitə kimi uşaqlar üzərində keçirmişdi.

Rusiyada bu sahənin inkişafı L.Brusilovskiy, B.Rojnova, A.Kopitin tərəfindən inkişaf etdirilmişdi. Moskvada və Sankt Peterburqda Art terapiya məktəbləri açılmışdı. Rusiyada Art terapiya psixiatriya və psixoterapiya çərçivəsində inkişaf etmişdir. Sankt Peterburqda mövcud olan “Art –terapiya assosiasiyası”na A.İ. Kopitin rəhbərlik edirdi. O eyni zamanda “İmoton” tədris mərkəzinə də rəhbərlik edirdi. Moskvada isə Psixoterapiya və klinik psixologiya institutunda Art terapiya fənni olaraq D.M. Lebedeva tərəfindən tədris edilir. Art terapiyanın musiqi – terapiya, imaqo – terapiya, foto – terapiya və s. növlərindən tədris prosesində istifadə edilir.

Art terapiyada ən çox “Mandala”, “Mövcud olmayan heyvan”, “Mən kiməm?”, “Avtoportret”, “Əhval – ruhiyyə”, “Vəziyyətim”, “Kollektiv avtoportret”, “Ailə gerbi”, “Hədiyyələr”, “Güzgü”, “Xeyir və şəər” adlı çalışmalardan istifadə olunur.

Art terapiya uşaqların düşüncələrini və hisslərini kəşf etməsinə kömək etmək üçün yaradıcı materiallar və üsullardan istifadə edilən bir terapiya formasıdır. Art terapiyanın uşaqlar üçün bir çox faydası vardır.

Art terapiyada uşaqlar hisslərini ifadə etmələrinə, çətin emosiyaları idarə etmələrinə, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və özlərini daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edir. Müəllimə Ülviyyə Abdulovanın “Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə VI qrant müsabiqəsi”ndə qalib gəlmiş layihəsi “Suyun rəngli yuxuları” – Hiperaktiv uşaqlar üçün Art Terapiya layihəsi adlanır. Layihənin əsas məqsədi incəsənət vasitələrindən istifadə etməklə şagirdlərə yeni bilik və bacarıqlar aşılamaq, yaradıcı və innovativ sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə dəstək vermək, onları gələcəkdə sosial layihələrin idarəçiliyinə hazırlamaqdır.

-Suya yazılan sevgi hekayəsi, yaxud rənglərin su üzərində ecazkar rəqsi... Bəzilərinə görə möcüzə, bəzilərinə görə isə sənət əsəridir. Söhbət ebru sənətindən gedir. Su üzərində rəsm çəkmə sənəti kimi böyük şöhrət qazanan ebru sənətinin tarixi əsrlər öncəyə gedib çıxır. Hətta türk dünyasının sənəti kimi adlandırılsa da, Azərbaycanda az sayda ebruzənlərə rast gəlmək olar. Ebru həyat tərzidir, sonsuz bir xəşbəxtlikdir. Ebru dili, dini, rəngi, düşüncəsi nə olursa – olsun, insanlar arasında yaradılmış bir sevgi körpüsüdür. Dünyada sehri atmosfer yaradan yeganə rəsm sənətidir. Bu gün isə Qərbdə həm sənət, həm də Art terapiya kimi istifadə olunur. Onlar rəng ilə müalicə üsulundan geniş istifadə etdiklərindən ebru onlar üçün əvəzolunmaz sənətdir. Hazırda ebru inklüziv siniflərdə Art Terapiya kimi istifadə olunur. Bu, özəlliklə kiçik yaşlı qruplarda və yeniyetmələr arasında çox yayılmış bir sistemdir. Bu gün inklüziv siniflərdə şagirdlərin ebru sənətini öyrənməklə, öz sehri dünyalarını daha geniş açmaları üçün, “Suyun rəngli yuxuları” – hiperaktiv uşaqlar üçün ART Terapiya Lahiyyəsinə böyük ehtiyac vardır.

Layihə çərçivəsində “Ebru” Tədris Mərkəzinin yaradılması, hiperaktiv uşaqlarla işin qurulması, “Boyların su ilə rəqsidir Ebru” adlı təlimlərin, su üzərində yaradılan gözəllik adlı müsabiqənin keçirilməsi nəzərdə tutulub [3].

Bildiyimiz kimi hiperaktiv uşaqlar diqqətsizlikdən çətinlik çəkir, mebellərin üstü ilə gəzir, evin içində qaçır, daim əllərində hansısa bir oyuncaq və ya əşya ilə oynayır, öz növbəsini gözləmək məsələsində də çox səbirsizdilər. Lakin bu uşaqlar diqqət əskikliyi göstərmədən saatlarla televizora baxır, kompüter oyunları oynayırlar. Belə bir halda uşaq necə

hiperaktiv ola bilər? Cavab çox asandır. Kompüter oyunları və televiziya uşaqların diqqətini cəmləyərək xəbərdarlıq göndərir. Yəni bu uşaqlar televizora baxarkən və ya kompüter oyunlarını oynayarkən passiv mövqedədirlər və diqqətlərini kənardan xəbərdarlıqlar sayəsində cəmləyə bilirlər. Layihə çərçivəsində hiperaktiv şagirdlərin müəyyən edilməsi və onların Ebru təliminə cəlb olunması nəzərdə tutulub. Yaradıcı formada psixoloqların nəzarəti altında keçiriləcək təlimdə əsas məqsəd bu uşaqların diqqətini onların istedadlarını üzə çıxaracaq və ruhən sakitlik tapa biləcəkləri dünyaya yönəltməkdir. Hadigro MMC tərəfindən keçiriləcək 12 satlıq təlimlər (həftədə 3 dəfə) peşəkarlar tərəfindən icra olunacaqdır. Təlimlər ebru sənətinin tarixi, boyaların sirri, su üzərində sehirli boya, öz ebrunu yarat kimi mövzuları əhatə edəcək.

Ebru ilk olaraq uşaqlara səbri və özünü dinləyə bilmə bacarığını aşılacaq, özündə “nələrsə ilişib qalma” kimi mənfi halları aradan qaldıracaq, uşaqlarda ruh yüksəkliyini artıracaq, şagirdlər özlərini yenidən kəşf edəcək və özünə inamı artmış olacaq. Bundan əlavə, ebru uşaqlarda incə motor xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir və diqqət dağınıqlığını aradan qaldıracaq. Art terapiyanın hiperaktiv, diqqət əksikliyi yaşayan, depressiyada olan uşaqlar üçün faydası çox böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2013. №5. s.5-17
2. İsmayılov N.V., İsmayılovF.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2008. 415s.
3. “Azərbaycan müəllimi”, 17 mart 2023-cü il.

СУЩНОСТЬ АРТ – ТЕРАПИИ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДЛЯ ГИПЕРАКТИВНЫХ ДЕТЕЙ

Проф. Ибрагимов Джафар Гусейн оглы

Резюме

Метод АРТ – терапии в психотерапии – один из самых молодых методов. Эту терапию можно использовать с любой группой людей и целями. Возможно проведение АРТ – терапии разными видами искусства с аудиторией от образовательных учреждений до психиатрических клиник.

THE ESSENCE OF ART – THERAPY AND THE POSSIBILITIES OF ITS APPLICATION FOR HYPERACTIVE CHILDREN

Prof. Ibrahimov Cafar Huseyn oglu

Summary

The ART- therapy method in psychotherapy is one of the youngest methods. This therapy can be used with any group of people and goals. It is possible to conduct ART – therapy with different types of art with audiences from educational institutions to psychiatric clinics.

Rəyçi: Dosent Aslanova Zülalə

Psixologiya kafedrasının 22 yanvar 2025-ci il tarixli iclasının 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi yanvar 2025-ci il

TƏHSİL MİLLƏTİN GƏLƏCƏYİDİR

Məmmədova Pakizə Əbülfət qızı, Bağirova Abuhəyat Məmmədali qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

eminzeynalov.1985@list.ru

Xülasə: *Ölkələrin və xalqların inkişafı elm və təhsildən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. O ölkələr, o xalqlar irəli gedir ki, orada elm və təhsil daim inkişafdadır. Ulu öndər Heydər Əliyev yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə xalqımıza müraciətində təhsil sahəsində görülən işləri yüksək dəyərləndirərək deyirdi: “Xalqımızın tarixi taleyi elə imkan yaratmışdır ki, ötən yüzillikdə Azərbaycan köhnə dünyadan sürətlə qopmuş, elm, mədəniyyət, təhsil, intibah yolunu tutmuşdur. Kütləvi surətdə savadlanmaq, elmə, mədəniyyətə, təhsilə can atmaq Azərbaycan xalqının mənəviyyatını da, həyat tərziini də dəyişmiş, onu inkişaf edən dünyaya qovuşdurmuşdur”.*

Açar sözlər: təhsil, millət, təhsil və mədəniyyət, mədəniyyət, maarif, dövlət idarəçiliyi

Ключевые слова: образование, народ, культура, правешение, государственное управление

Keywords: culture, government, education, science, nation

Azərbaycanda təhsil və mədəniyyət qədim tarixə malikdir. Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri bu torpaqda yaşayan əcdadlarımızın öz təlimlərini, məlumat və düşüncələrini yazılı şəkildə göstərərək gələcək nəsillərə çatdırır. Bizim eramın 6-9-cu əsrlərində milli tərbiyənin əsasını təşkil edən ideyalar isə qədim mənəvi dayaqımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapıb. Sonrakı dövrlərdə isə yaradıcı düşüncənin yüksək məhsulu olan Qız qalası, Yusif Küseyir oğlu, Mömünə Xatın, Gülüstan və Qarabağlar Türbə Kompleksi kimi memarlıq abidələri ucaldılıb. Bütün bunları isə mükəmməl elm və təhsilə yiyələnmədən yaratmaq mümkün deyildir. Elə buna görə də Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani dövrünün kamil şəxslərini ölkənin fəxri, tərəqqisi adlandırırdı.

Naxçıvan şəhərində ilk dünyəvi məktəb isə Ehsan xan Kəngərlinin XIX əsrin 30-cu illərində açdığı rus-tatar qəza məktəbidir. XIX əsrin sonlarında isə dövrünün tanınmış ziyalıları M.T.Sidqinin rəhbərliyi ilə Ordubadda “Əxtər”, Naxçıvanda “Tərbiyə”, “Qız məktəbi” kimi təhsil ocaqları təsis edilib. Həmçinin o zaman “Məhəlli məktəblər”, “Məktəbi-xeyriyyə” və “Rüşdiyyə” kimi tədris ocaqları da fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərindən maarif şəbəkəsi daha da genişlənərək, diyarın şəhər və kəndlərində müxtəlif səviyyəli dünyəvi məktəblər açılıb. Naxçıvanda maarifin inkişafında M.T.Sidqi ilə yanaşı, dövrünün qabaqcıl ziyalıları Cəlil Məmmədquluzadənin, Eynəli bəy Sultanovun, Mirzə Ələkbər Süleymanovun və başqalarının mühüm xidmətləri olub.

Dünyanın tanınmış filosofu Robindranat Taqor qeyd edirdi: “Təhsil bizim çətinliklərimizin aradan qaldırılması üçün ən yaxşı vasitədir”. Bu mənada ulu öndərin 1978-ci ildə qəbul etdiyi “Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin dərslərdən pulsuz istifadə edilməsinə keçmək haqqında” qərarı Azərbaycan təhsilində misli görünməmiş ənənələrin başlanğıcına çevrildi. Mühüm yeniliklərdən biri də Azərbaycandan kənar təhsilin əsasının qoyulması oldu. Hər il minə yaxın gənc ölkədən kənar təhsilə göndərilir, milli kədr kimi yetişərək formalaşırdı. O dövrdə azərbaycanlı gənclərin hərbi təhsilə cəlbə sahəsində mühüm tədbirlər görülərək Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi məktəb yaradıldı. Bundan başqa, Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinə azərbaycanlıların qəbul planı artırıldı. Hər il 800 gənc SSRİ-nin qabaqcıl ali hərbi məktəb və akademiyalarına təhsilə göndərildi. Ümummilli liderimizin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə təhsil yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu. 1993-cü ildə ziyalılarla görüşündə ulu öndər deyirdi ki, “məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə

sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa olsun, nədən olursa olsun, kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir”. Xalqımızın böyük oğlu həyatının və dövlət idarəçiliyinin bütün mərhələlərində məhz bu mövqedə dayanaraq təhsilə üstün qiymət verib.

Bizim gördüyümüz işlər, təhsil sahəsində həyata keçirdiyimiz islahatlar Azərbaycan dövlətini daha da yüksəltməyə yönəldilibdir”, – deyən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ötən əsrin 70-ci illərində müəyyənləşdirdiyi təhsil strategiyası ölkəmizdə bu sahənin davamlı inkişafını təmin edib. Müstəqillik illərində isə təhsillə bağlı daha geniş islahatlar həyata keçirildi və Azərbaycan təhsili yeni tərəqqi dövrünü yaşamağa başladı.

Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Hər kəs öz tərcümeyi-halı, öz həyat yolu ilə məktəbin, müəllimin, insanın həyatında nə kimi rolu olduğunu bilir və qiymətləndirir. Mən isə həmişə həyatımda bütün varlığım ilə keçdiyim həyat yolu ilə məktəbə borcluyam, müəllimə borcluyam”.

Bu vacib sahəyə üstün istiqamət verən ulu öndərimiz “Təhsil millətin gələcəyidir” deyirdisə, bu yolu davam etdirən ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyev təhsilə “Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edən prioritet sahə” kimi yüksək dəyər verərək iqtisadi potensialın insan kapitalına çevrilməsini bir vəzifə olaraq qarşıya qoydu. Bütün bunlar isə təhsilə yeni yanaşma tələb etməklə insanlara yeni texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında və şəxsi həyatda layiqli yer tutmaq, cəmiyyətdə gedən proseslərə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı yaratdı.

Məktəb işi daim təkmilləşən sahədir. Bu istiqamət nəzərə alınaraq məktəblərdə tədrisin müasirləşdirilməsi diqqətdə saxlanılır, qabaqcıl tədris metodlarının, o cümlədən distant təhsilin tətbiqində uğurlar əldə olunur. Müasir cəmiyyətdə distant təhsil, təhsilin yeni bir istiqaməti kimi özünü göstərməkdədir. Hazırda kompüter texnologiyasının və internetin təşəkkülü həyatın digər sahələrində olduğu kimi təhsildə də köklü dəyişikliklər yaradıb. Bütün bunlar nəzərə alınaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin müvafiq Sərəncamına əsasən təhsil müəssisələrində elektron təhsilin təşkili ilə bağlı əlavə tədbirlər müəyyənləşdirilib, muzeylərlə muxtar respublikanın təhsil müəssisələri arasında interaktiv əlaqələr qurulub. Distant təhsilin üstünlükləri sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə və təhsilə inteqrasiyasında da vacib element kimi nəzərə alınaraq sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün Naxçıvan Regional İnformasiya Mərkəzində Distant Tədris Mərkəzi yaradılıb.

Müasir təhsil sistemi üçün yaradılan şəraitin nəticəsidir ki, hər il ali məktəblərə qəbul imtahanlarında yüksək nəticələr qazanılır. 2019-2020-ci tədris ilində də muxtar respublikanın ümumtəhsil məktəblərini bitirən məzunların 275-i 500-700 arası bal toplayıb. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1995-1996-cı tədris ilində bu göstəricini 5 nəfər əldə edib.

Sevindirici haldır ki, muxtar respublikanın tam orta məktəblərindən məzun olan gənclər ali məktəblərə ixtisas seçimi zamanı Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinə daha çox üstünlük verirlər. Çünki ən müasir şəraitinin qurulduğu ali təhsil ocaqlarında təhsilimiz ümumbəşəri və milli dəyərlərimiz əsasında aparılır.

Muxtar respublikada ən çox tələbənin təhsil aldığı ali təhsil müəssisəsi olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin keçdiyi yol zəngin maarifçilik ənənələrinə malik olan təhsilin yeni inkişaf tarixidir. Universitet muxtar respublikada ali təhsil sisteminin inkişafı ilə yanaşı, milli şüurun formalaşmasında, gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm xidmətlər göstərir. Naxçıvan Universiteti, eyni zamanda Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu da elmin, tədrisin və mədəniyyətin inteqrasiyasını özündə birləşdirən mötəbər ali təhsil ocaqlarıdır. Təhsil kompleksləri ölkəmizdə ixtisaslı kadrlara olan tələbatın ödənilməsi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərir. Ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq mühitə inteqrasiyasının, müxtəlif

universitetlərlə əlaqələrin qurulması, beynəlxalq təlim və proqramlarda iştirakına şərait yaradıb. Çoxsaylı xarici universitetlər və beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq müqavilələrinin mövcudluğu ortaqlıq elmi proqramların və konfransların təşkilinə, həmçinin müəllim-tələbə mübadiləsinin həyata keçirilməsinə müsbət təsir göstərir. Elə bunun nəticəsidir ki, muxtar respublikada fəaliyyət göstərən ali təhsil ocaqlarında minə yaxın xarici ölkə vətəndaşları təhsil alır.

Müasir dövrdə dinamik inkişaf edən, beynəlxalq aləmin etibarlı bir üzvünə çevrilən Azərbaycan üçün də təhsil problemi olduqca aktualdır. Uzun müddət SSRİ tərkibində ümumi prinsiplə təhsil prinsiplərinə adaptasiya olunmuş Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə yeni strateji konsepsiyaya keçməsi çoxşaxəli və uzunmüddətli olmuşdur. 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nın təsdiq olunmasıyla bütün təhsil sistemində, o cümlədən ali təhsil pilləsində islahatlar sistemli xarakter almağa başlamışdır.

Ali təhsil sahəsində islahatlar əsasən Avropa strukturları ilə, Avropa İttifaqı, Avropa Komissiyası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilir. Ali təhsil sahəsində Respublikamızın həyata keçirdiyi ən vacib islahatlardan biri Boloniya sistemə keçidin əsasını qoyulması olmuşdur. Avropada vahid ali təhsil məkanının yaranmasını nəzərdə tutan və 1999-cu ildə başlamış bu prosesə ölkəmiz 2005-ci ildə qoşulmuşdur. Boloniya Bəyannaməsinin müddəalarını həyata keçirmək üçün 2006-2010-cu illəri əhatə edən Tədbirlər Planı təsdiq edilmişdir. Həmçinin, 2009-cu ildə qəbul edilən "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycanda təhsil sahəsində aparılan islahatların normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə imkan vermişdir. "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində 3 mindən çox tələbə xaricdə təhsil almağa göndərildi. Prezident İlham Əliyevin 2012-ci 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında strateji hədəflərdən biri də müasir təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır. Həmin sənədə əsasən, 2013-2020-ci illərdə təhsildə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi davam etdirilməli, bütün maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını təmin edən idarəetmə modelinə üstünlük verilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası təsdiq edildi. Hazırda Azərbaycanda gənc nəslin elm və təhsilə cəlb olunması üçün dövlət tərəfindən mühüm addımlar atılır. Bunun bariz nümunəsi olaraq Elmin İnkişafı Fondunun, Bilik Fondunun gənc tədqiqatçılar üçün yaratdığı şəraiti, perspektivləri, həyata keçirilən layihələri qeyd etmək olar. Təhsil Nazirliyi tərəfindən 2014-2015-ci tədris ilindən başlayaraq ali təhsilin bakalavriat səviyyəsində SABAH qrupları, yəni savadlı, bacarıqlı və hazırlıqlı tələbələrə ibarət qrupların təşkili layihəsi həyata keçirilməyə başlanılıb.

Bizim təhsil sistemimizdə nə sadəcə təhsil, nə də sadəcə tədris var. Hər ikisi birlikdə götürülür. Milli Təhsilin məqsədi bilik yüklü tələbələr və vətəndaşlar yetişdirmək deyil. Əsas məqsəd özünə, ailəsinə, son nəticədə ölkəsinə, millətinə faydalı insanlar yetişdirməkdir. Qədim dövrlərdə cəmiyyətlər döyüşməklə inkişaf edə bilirdilər. Hərbi sahədə uğur qazanan qüdrətli dövlətlər döyüşərək varlanaraq başqa dövlətlərin torpaqlarını alırdılar. Bu gün təhsilə ən çox önəm verən dövlətlər dünyanın ən güclü dövlətləri hesab edilir. Dəyərlərin çoxu təhsil vasitəsilə əldə edilir. Bu səbəbdən hər bir cəmiyyətdə təhsilə önəm verilməli, savadlı insanların yetişməsinə diqqət yetirilməlidir.

Prezident İlham Əliyev hər zaman təhsilin inkişafına qayğı göstərmiş və bu qayğıda əsas yeri rayon və şəhərlərdə yeni məktəblərin tikintisi tutur. Təsadüfi deyildir ki, son illərdə ölkəmizdə yüzlərlə məktəb tikilib, yaxud əsaslı şəkildə təmir edilib və ən son avadanlıqlarla təhciz edilib. Son günlər dövlət başçısının paytaxt məktəblərində əsaslı yenidənqurmada

sonra yaradılan şəraitlə şəxsən tanış olması təhsilin inkişafına olan dövlət dəstəyinin bariz nümunəsidir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən çoxşaxəli islahatlar ölkəmizdə təhsilin keyfiyyətini yüksəldir. Müstəqil Azərbaycanımızın gələcəyinin təməlində məhz düşünülmüş milli təhsil siyasəti dayanır.

Ədəbiyyat

1. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı. Gəncə 2010
2. İmmanuel Kant “Təhsil haqqında”
3. Misir Mərdanov “Azərbaycan Təhsil Tarixi” Bakı 2011
4. M. M. Potaşnik “Təhsil və idarəedici”
5. Asif Cahangirov “Təhsilimiz dünəndən sabaha”

THE EDUCATION IS FUTURE OF NATION

*Mamedova Pakiza Abulfez, Bagirova Abukheyat
Summary*

The development nations and countries connected with education and science. The ahead go the countries with best development of science. The great leader of our people Haydar Aliiev appreciate the role of education and science in development of Azerbaijan Republic and said: “The desbinity of our people give us the big opportunities to develop and go ahead develop the science, education and mention”. This is permitted for our nation to develop worldwide, the form of life and go ahead with all world.

ОБРАЗОВАНИЕ БУДУЩЕЕ НАРОДА

*Мамедова Пакиза Абульфат кызы, Багирова Абухейят
Резюме*

Развитие народов и стран связано напрямую с образованием и наукой. Вперёд идут страны с высоким уровнем науки и образования. Великий лидер нашего народа Гейдар Алиев высоко ценит роль науки и образования в развитии Азербайджанской Республики и по этому поводу отмечал «Судьба дала нашему народу возможность оторваться от старой жизни и идти вперед развивая науку, мысль и образование. Это позволило нашему народу развивать мировоззрение, образ жизни и идти в ногу со всем миром» .

Rəyçi: Dosent Aslanova Zülalə

Psixologiya kafedrasının 22 yanvar 2025-ci il tarixli iclasının 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 yanvar 2025-ci il

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:80.

**NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” ƏSƏRİNDƏ
FRAZEOLÖGİZMLƏR VƏ ONLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

f.ü.f.d., dosent Əhmədova Aytən Arzulla qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
83-aytan@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatında xüsusi mövqeyi olan sənətkardır. Nizaminin əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni dövr başlamışdır. Sənətkarın misilsiz əsərləri və qabaqcıl ideyaları Şərqə böyük sürətlə yayılmış, bir sıra xalqların ədəbiyyatına müsbət təsir göstərmişdir. Şairin zəngin yaradıcılığını bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti hesab etmək olar.

Nizami Gəncəvi insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan bir sənətkar olmuşdur. Qüdrətli söz və fikir ustasının əsərləri içərisində xüsusi yeri olan “Leyli və Məcnun” poeması onun misilsiz istedadının, qabaqcıl ideyalarının məhsuludur.

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsəri ədəbiyyatımız üçün çox qiymətli hesab olunur, ancaq biz bu məqalədə xalqın milli təfəkkürünün məhsulu olan frazeologizmləri araşdırmağa çalışacağıq.

Hər bir dilin leksik sistemində müxtəlif dil vahidləri vardır. Birləşmə şəklində işlədilən bu leksemlər bəzən bir sözü ifadə etmək üçün istifadə olunur. Belə leksikləşmiş söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər, məcmusu isə frazeologizmlər adlanır.

Məqalədə Nizami Gəncəvinin dilində işlədilmiş külinü göyə sovuran, canına qəsd etmək, qəlbində kaman inləmək, gözdən kirpik çəkmək, könül verdilər, qəm odundan yanmaq kimi frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətləri izah edilmişdir.

Məqalədə yalnız mətn daxilində bütöv

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, şer, frazeologiya, özəllik

Ключевые слова: Низами Гянджеви, стихотворение, фразеология, особенности

Key words: Nizami Ganjavi, poem, phraseology, features

Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatında xüsusi mövqeyi olan sənətkardır. Nizaminin əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni dövr başlamışdır. Sənətkarın misilsiz əsərləri və qabaqcıl ideyaları Şərqə böyük sürətlə yayılmış, bir sıra xalqların ədəbiyyatına müsbət təsir göstərmişdir. Şairin zəngin yaradıcılığını bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti hesab etmək olar.

XII əsrdə yaşayıb yaratmış dahi sənətkarın beş böyük poeması (“Xəmsə”si) çağdaş ədəbiyyatımız və ədəbi dilimiz üçün öz aktuallığını qorumaqdadır.

Böyük şairin dəyəri dövlətimiz tərəfindən layiqli şəkildə verilmişdir. Belə ki, prezidentimiz cənab İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq 2021- ci ili “Nizami Gəncəvi” ili elan etmişdir.

Nizami Gəncəvi insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan bir sənətkar olmuşdur. Qüdrətli söz və fikir ustasının əsərləri içərisində xüsusi yeri olan “Leyli və Məcnun” poeması onun misilsiz istedadının, qabaqcıl ideyalarının məhsuludur.

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsəri ədəbiyyatımız üçün çox qiymətli hesab olunur, ancaq biz bu məqalədə xalqın milli təfəkkürünün məhsulu olan frazeologizmləri araşdırmağa çalışacağıq.

Hər bir dilin leksik sistemində müxtəlif dil vahidləri vardır. Birləşmə şəklində işlədilən bu leksemlər bəzən bir sözü ifadə etmək üçün istifadə olunur. Belə leksikləşmiş söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər, məcmusu isə frazeologizmlər adlanır. Tezisdə Nizami Gəncəvinin dilində işlədilmiş frazeoloji birləşmələr tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan dilində sözlərin bir qisminin yalnız bir mənə daşır. Məsələn, baxmaq, saç, çiçək, beş və s. Dildə elə sözlərə rast gəlinir ki, onlar daha çox mənə kəsb edir: ağız, göz və s. *Ağız* sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənası belədir: insan və heyvanların üzlərinin arasında yerləşən, yeyib- içməyə və səs çıxarmağa imkan verən bədən üzvü. İnsan *ağzından* çıxan sözlərə fikir verməlidir. Burada ağız sözü nominativ mənada işlədilmişdir. Ancaq ağız sözünü bir az məcaziləşdirərək *qapının ağzı*, *küçənin ağzı*, *evin ağzı* kimi işlədə bilərik. Bu mənalar sonradan formalaşdığına görə buna düzəltmə nominativ mənalar deyə bilərik.

Sənətkarın “Leyli və Məcnun” əsərində də belə sözlərə rast gəlinir. Məsələn, *almaq*, *çəkmək* və *vermək* feilləri bir neçə mənada işlədilmişdir: *gövhəri almaq* (76), *xəbər almaq* (74), *can almaq* (81), *cilovunu çəkmək* (147), *dərd çəkmək* (89), *xəcalət çəkmək* (75), *zülm çəkmək* (147), *qəm çəkmək* (158), *təsəlli vermək* (152), *salam vermək* (89), *cavab vermək* (88) və s. Nümunələrdə qeyd olunmuş *gövhəri almaq*, *cilovunu çəkmək* həqiqi, yəni nominativ mənada, *xəbər almaq*, *can almaq*, *dərd çəkmək*, *xəcalət çəkmək*, *zülm çəkmək*, *qəm çəkmək*, *təsəlli vermək*, *salam vermək*, *cavab vermək* isə məcazi mənada işlədilmişdir. Burada frazeoloji birləşmələrin yarandığını müşahidə etmək olur.

Frazeologiya yunan sözü olub, dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Frazeoloji birləşmələr nitq ifadəlilik, obrazlılıq, canlılıq gətirən, onu daha təbii, təsirli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit *söz birləşmələri* də deyilir. Frazeoloji vahidlərin yaranma tarixi çox qədimdir. Onlar xalqımızın həyat tərzini, məişəti, məşğul olduğu sənət- peşə inam və inancları, adət- ənənələri və s. ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Məsələn, gözdən pərdə asmaq, saqqalı ələ vermək, dil boğaza qoymamaq, ağzına su alıb oturmaq, duz- çörək kəsmək və s.

Frazeoloji vahidlər, əsasən, iki mənbə əsasında yaranır: I. Dilimizin daxili imkanları hesabına, II. Alınmalar hesabına. “Leyli və Məcnun” poeməsindən götürülən nümunədə bunu müşahidə edə bilərik. Məsələn, *külünü göyə sovurmaq* (dilin daxili imkanları hesabına), *pərişan gözləri yol süpürmək* (bir tərəfi alınma sözlərin hesabına).

Frazeoloji birləşmələr məcazi mənəli olur. Bunlar bir sözə - bir leksik vahidə bərabər olan birləşmələrdir. 1. Bu iki nazənin *odlara yandı*. 2. Onlar bir- birinə *könül verdilər*. Birinci cümlədə *odlara yandı- qəmləndi*, *dərdləndi*, ikinci cümlədə isə *könül verdilər- sevdilər* mənalarını ifadə edir.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlədilir. Bu cəhətə görə onlar sərbəst (sintaktik) söz birləşmələrindən fərqlənir, yəni dildə sabit birləşmə kimi müşahidə olunur. Komponentlərinin mənaca qovuşuq və ayrılmaz olması frazeologizmlərin sabitliyini göstərir. Bu birləşmələrin quruluşunda mənə birləşdirən və mənə fərqləndirən əlamətlər vardır. Diferensial (mənə fərqləndirən) əlamətlər bu tip birləşmələrin mənəca rəngarəng olduğunu, inteqral (mənə birləşdirən) əlamətlər isə bir frazeologizmin digərinə uyğunluğunu göstərir. Frazeologizmlərin mənası tərkib üzvlərinin mənaları əsasında yox, bütövlükdə müəyyənləşir. Bunların mənasına forma və məzmun vəhdəti baxımından yanaşmaq lazımdır. Frazeologizmləri təşkil edən sözlər tərkibcə və sıracə sabit, mənəca bir leksemi ifadə edir. Frazeologizmlər tərkibcə dəyişməz birləşmələrdir. Bunları dildə hazır şəkildə götürülüb istifadə olunur. Onun tərkib hissələri bir- biri ilə möhkəm bağlıdır, sistem təşkil edir. Sabit söz birləşmələrinin leksik tərkibi ən azı iki və ya üç bəzən də dörd sözdən təşkil olunur. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeməsində da

frazeoloji birləşmələrin belə formalarına rast gəlinir. Məsələn, *külünü göyə sovuran (110)*, *canına qəsd etmək (69)*, *qəlbində kaman inləmək (76)* və s.

Sabit xarakterli frazeologizmlər ifadə etdikləri mənaya görə iki qrupa ayrılır: 1. Mənası tərkib üzvləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan frazeoloji birləşmələr: qulaq vermək, dilə tutmaq, əli aşağı olmaq. 2. Mənası tərkib üzvlərindən birinin mənası ilə əlaqədar olan frazeologizmlər: göz yummaq, baş bulamaq, əl qaldırmaq.

Dahi sənətkarın "Leyli və Məcnun" əsərindən gətirilmiş nümunələrdə də bunu müşahidə etmək olur. Məsələn, *qəm odundan yanmaq (71)*, *gözdən kirpik çəkmək (76)* frazeoloji birləşmələrinin zahirən görününən *qəm, odundan, yanmaq, gözdən, kirpik, çəkmək* sözləri tamamilən başqa mənalar ifadə edir. *Qəm odundan yanmaq* frazeoloji birləşməsinin təxmini mənası: Aşıq olan birinin şiddətli dərəcədə kədərlənməsi, *gözdən kirpik çəkmək* frazeologizmi isə ayıq-sayıq olmaq mənasını verir.

Mənası tərkib üzvlərindən birinin mənası ilə nisbətən əlaqədar olan frazeologizmlər əsərdə məharətlə istifadə olunmuşdur. Məsələn, *Kəbin kəsilsin (75)*, *gözünü dikmək (75)*, *gözü dəymək (71)*, *gözündən düşmək (71)* və s.

Dilimizdə frazeoloji vahidlərin bir qisminin mənası mətndən asılı olur. Bu tip birləşmələr yalnız mətn daxilində bütövlükdə frazeoloji vahid səciyyəsi daşıyır. Məsələn, *Qarışqa selinə köməkçi duran(70)*. *Zəngülərlə ürək yandırardı (70)*. *Matəm ordusuna sarkərdə olan (70)*.

Uzun bir inkişaf yolu keçmiş dilimiz mükəmməl bir dildir. Biz dilimizin zənginliyini Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poemasında frazeologizmləri tədqiq edərkən müşahidə etdik. Beləliklə, biz ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan frazeoloji birləşmələri XII əsrdə yazılmış dahi Nizami Gəncəvi əsərlərində də müşahidə edə bilirik.

Məqalə "Xalq şairi" Səməd Vurğunun tərcüməsi əsasında araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H., Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 1988, 306 s.
2. Gəncəvi N., "Leyli və Məcnun", Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, 286 s.

PHRASEOLOGISMS AND THEIR STYLISTIC FEATURES IN NIZAMI GANJAVI'S WORK "LEYLI AND MAJNUN"

Ahmadoa Aytan Arzulla
Summary

The great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi is an artist with a special position in world literature. With the works of Nizami, a new period began in Azerbaijani literature and the history of public opinion. The artist's unparalleled works and advanced ideas spread rapidly to the East and had a positive impact on the literature of a number of nations. The rich creativity of the poet can be considered an achievement of human culture. Nizami Ganjavi was a craftsman who always called people to moral perfection and instilled high moral qualities. The poem "Leyli and Majnun", which has a special place among the works of the powerful master of words and ideas, is the product of his incomparable talent and advanced ideas.

Nizami Ganjavi's work "Leyli and Majnun" is very valuable for our literature, but in this article we will try to study the phraseology that is the product of the national thinking of the people. Each language has different language units in its lexical system. These lexemes, used in conjunction, are sometimes used to express a word. Such lexicalized word combinations are called phraseological units in linguistic literature, and aggregate phraseological units. The

article reveals the features of phraseological combinations used in the language of Nizami Ganjavi.

The article examines only the phraseological units within the text, which have the character of a whole phraseological unit: Auxiliary to the flood of ants. The bells were burning. Commander of the mourning army.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН»

Ахмадова Айтан Арзулла

Резюме

Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви - художник, занимающий особое положение в мировой литературе. С творчеством Низами началась новая эра в азербайджанской литературе и истории общественного мнения. Бесподобные произведения и передовые идеи художника быстро распространились на Восток и оказали положительное влияние на литературу ряда народов. Богатое творчество поэта можно считать достижением человеческой культуры.

Низами Гянджеви был мастером, который всегда призывал людей к нравственному совершенству и прививал высокие моральные качества. Поэма «Лейли и Меджнун», занимающая особое место среди произведений могущественного мастера слова и идей, является продуктом его несравненного таланта и передовых идей.

«Лейли и Меджнун» Низами Гянджеви считается очень ценным для нашей литературы, но в этой статье мы постараемся изучить фразеологию, являющуюся продуктом национального мышления народа.

В лексической системе каждого языка есть разные языковые единицы. Эти лексемы, используемые вместе, иногда используются для выражения слова. Такие лексикализованные словосочетания в лингвистической литературе называются фразеологизмами, а также агрегированными фразеологизмами.

В статье раскрываются особенности фразеологических сочетаний, используемых в языке Низами Гянджеви. В статье исследуются только фразеологизмы, имеющие характер фразеологизма в тексте: В помощь муравью наводнению. Колокола горели. Командующий траурной армией.

*Рәүҗи: dosent Aidə Ədib qızı Həsənova
Azərbaycan dili kafedrasının 24 yanvar 2025-ci il tarixli iclasının 11saylı protokolu
Daxil olma tarixi 27 yanvar 2025-ci il*

UOT: 316.33.316.37

AİLƏ-MƏİŞƏT MƏRƏSİMLƏRİ

Əliyeva Aynurə Kamran qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
yavernamazova@mail.ru

Xülasə: Şifahi xalq ədəbiyyatında poeziyanın bir hissəsində önəmli yeri tutan, formaca müxtəlif və rəngarəng olan ailə məişət mərasimləridir. Məişət nəğmələrinə aid olan, laylalar, oxşamalar folklorun geniş yayılmış janrlarındandır. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında mərasim nəğmələrinin böyük bir hissəsi məişət mərasimləri zamanı yaradılmışdır. Ailə məişət mərasimi ilə bağlı oxunan nəğmələr də müəyyən ritual hadisə və.s. ilə bağlı olub, xalqın sevinçini, kədərini, arzularını paylaşan nəğmələr kimi diqqəti çəkir. Məişət mərasimi nəğmələrinin bir qolu da adqoyma mərasimində oxunan nəğmələrinin yaratdığı assosiyaların davamı kimi xarakterizə oluna bilər. Ümumiyyətlə, adqoyma folklorunda bir motiv kimi iştirak edir. Böyük ehtimal ki, ilk insanların təcrübəsi nəticəsində meydana gəlmiş bu mərasimin tarixi daha qədimdir.

Açar sözlər: Ailə, məişət mərasimləri, şənliklər, adət-ənənələr, adqoyma mərasimi.

Key words: family, hometown events, songs, traditions, name titled event.

Ключевые слова: семья, бытовые обряды, веселья, традиции, наименования.

Şifahi xalq poeziyasında önəmli yer tutan ailə məişət nəğmələri formaca müxtəlif və rəngarəng olur. Məişət nəğmələrinə aid olan laylalar, oxşamalar folklorun geniş yayılmış janrlarındandır. Folk - xalq, lor isə bilik, hikmət anlamındadır. Layla və oxşamalarda ananın körpə balasına olan məhəbbəti, övladının gələcəyinə ümid və arzular bəsləməsidir. Ailədə uşağın dünyaya gəlməsi şad xəbər olaraq, həmin ailəyə sevinc və xoşbəxtlik gətirir. Bu ailə isə öz maddi imkanı çatan qədər şənlik keçirər və həmin körpənin şənliyinə nəğmələr deyərək şadlıq edər. Bu nəğmələr vaxtında qələmə alınmadığı üçün çox az hissəsi bu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Yalnız müəyyən hissəsi hal-hazırda xalq arasında yaşamaqdadır.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında mərasim nəğmələrinin böyük bir hissəsi məişət mərasimləri zamanı yaradılmışdır. Ailə-məişət mərasimi ilə bağlı oxunan nəğmələr də müəyyən ritual hadisə və.s. ilə bağlı olub, xalqın sevinçini, kədərini, arzularını paylaşan nəğmələr kimi diqqəti çəkir. Ailə-məişət mərasim nəğmələri dedikdə, ananın körpə balasına dediyi şirin, xoş nəğmələr, adqoyma mərasimləri də nəzərdə tutulur.

Bildiyimiz kimi uşağın anadan olmasının qırxıncı günü uşaq çimizdirilir və onun başından su tökərək, pak etmək məqsədi ilə ana şeir oxuyardı:

Ağırlığın-uğurluğun,

Dağlara- daşlara,

Göydə uçan quşlara,

Yerdəki ağaclara.

Ömrün uzun uzansın,

Bəxtin qızıl yazılsın.

Xızır sənə su versin,

Üzün həmişə gülsün. (1, 104)

Yuxarıda yazılmış bu nəğmə xalq arasında müxtəlif cür səslənsə də, eyni məqsədlə deyilmişdir. Böyük ehtimal ki, ilk insanların təcrübəsi nəticəsində meydana gəlmiş bu mərasimin tarixi daha qədimdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu mərasimlərin hər birinin özünəməxsus funksional xüsusiyyətləri vardır. Qadının sağlamlığı və körpənin həyata qədəm qoyması, oğul olarsa atanın kürəyi, qız olarsa, evin ələyi olması kimi tərənnüm edilir. (3, 50)

Elə ona görə də qırx gün anaya xüsusi diqqət göstərilirdi. Qırx gün tamamlanandan sonra ana uşağın həyatında dəyişiklik olduğunu duyub hiss etmişdir. Özü kimi uşağı da “təmizliyə çıxarmaq, fənalıq divlərini” məhv etmək, qovmaq, beləliklə, təbiətə təsir göstərmək, xəstəlikləri əfsunlamaq üçün həmin nəğməni oxumaqla öz sözlərinin təsir gücünə inanmışdır. Oxunan nəğmədə “ Xızır sənə su versin” misrası dirilik suyuna işarədir. Ana öz doğma balasına ölümsüzlük arzusu ilə “Xızır” köməyə çağırır.

Şifahi xalq ədəbiyyatında əsas yer tutan laylalar mövzu cəhətdən çox rəngarəngdir. Ana öz körpə balasına xoşbəxtlik və səadət arzulayır, bu da körpənin elə beşikdəcə böyüyüb boya-başa çatmasında öz əksini tapır və körpəninin sevgi ilə böyüməsinə zəmin yaradır. (1,105)

Dastanlarımızdan olan “Kitabi Dədə Qorqud” da belə bir səhnə var ki, “ Bir gün Qamğan oğlu xan Bayandır yerindən durmuşdur. Şamı günlüyü yer üzünə tikdirmişdir. Ala seyvanı göy üzünə aşanmışdır, min yerdə ipək xalçası döşənmişdir. Xanlar xanı xan Bayandır ildə bir dəfə toy edər, Oğuz bəylərini qonaq çağırardı. Yenə toy edib atda aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdur. Oğlu olan ağ otağa, qızı olan qızıl otağa, kimin ki, qızı oğlu yoxdursa qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən özünə gətirin; yeyərsə yesin, yeməzsə dursun getsin demişdi. Oğlu-qızı olmayanı Allah-taala qarğayıbdır”- demişdi (1,104)

Belə bir atalar sözü də var: “Balalı ev bazardı, balasız ev məzardı”, “Uşağısız ev susuz dəyirmandır”.

Ailə-məişət mərasimlərinin bir qolu da adqoyma mərasimində söylənilən nəğmələrdir. Ancaq adqoyma mərasiminin nəğmə ilə müşayiət olunmasının özündə də ritual elementi çıxış edir. Məs: “ Kitabi Dədə Qorqud”da, Dədə Qorqud ad qoyduğu gənc üçün onun atasından bəylik, taxt, boynu uzun bədoy at, çiyini quşlu cubbə don istəyir. Dastanda verilən bu misralar nəğmə formasında Dədə Qorqudun ifasında oxunur. Adqoyma mərasimində oxunan nəğmələrin məzmununda uşağı yad ruhlardan qorumaq, eyni zamanda qoyulan adın İlahi qüvvələr tərəfindən bəyənilməsi arzusu hiss olunur. (3, 51)

Ailə-məişət mərasimləri müxtəlif və məhdud olur. Bu mərasimlər, dünya xalqlarının folklorunda olduğu kimi, poeziya nümunələrinə aid olan şəkli cəhətdən fərqli, mövzu etibarlı ilə çox rəngarəngdir. Cəmiyyət inkişaf etdikçə, adət-ənənələr, vərdislər, xarakterlər yeniləşərək dəyişir və inkişaf edir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin ilk pillələrində və daha sonrakı illərdə, məs: quldarlıq və feodalizmin ilk dövründə ailə qurmaq, evlənmək son əsrlərdə olduğundan çox-çox fərqli olmuşdur.

Ailə-məişət mərasimlərində xüsusi yer tutan, el-obamızın gözəl adətlərindən biri də toy mərasimidir. Toy mərasimlərinin özünəməxsus adət-ənənələri vardır. Bu mərasimin ritual kökləri qızı nişan verən nəğmədən başlayır. Bu nəğmələrdə qızın gözəlliyi, əsli-nəsli, evdarlığı tərənnüm edilir, oğlan evi ilə qız evinin bir-birinə tən olması söylənilir. Toy mərasiminə aid olan ən qədim adət kimi oğlanın qıza, qızın isə oğlana alma atmasını qeyd etmək olar. Almanın yerdən götürülməsi isə razılıq əlaməti kimi dəyərləndirilmişdir. (3, 52)

Azərbaycan folklorunda toy mərasiminin başlanmasına qədər aparılan hazırlıq mərhələləri müəyyən dərəcədə sabit qalmış və dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Toy mərasiminin başlanmasına qədər aparılan hazırlıq onu deməyə əsas verir ki, xalqımız yeni qurulan ailə təməlinin möhkəm olmasına çalışmışdır.

Toy şənliyinə (xüsusilə kənd yerlərində) qonşu el-obalardan gələn adamlar dəvət olunardı. Bu şənlikdə böyükdən kiçiyə kimi hamı iştirak edirdi. Toy şənliyində xalqımızın uzaq keçmişdən xəbər verən bəzi diqqətəlayiq adət-ənənələri xüsusi yer tutur. Bu adətlərdən

biri də “çıdır”adlanan bir oyundur. Cıdırda birinci-lik qazanan oğlana bəyin bacısı və anası tərəfindən qiymətli hədiyyə verilərdi. Bu sadəcə at oynatmaq əyləncəsi deyil, sanki bir məşq meydanı idi. (2, 107)

Cıdırda elin, obanın qocaq, qəhrəman oğulları iştirak edərdi. Maraqlısı o idi ki, cıdır adlanan bu oyunda at üstündə cürbəcür oyunlar göstərilirdilər. Cıdırı yanaşı toy şənliklərində gülüşlərin güləşməsi də diqqəti cəlb edirdi.

Şifahi xalq ədəbiyyatında önəmli yer tutan, ailə-məişət mərasimlərində qadın azadlığının hüquqsuzluğu mövzusu da diqqəti çox cəlb etmişdir. Bu mövzuya həsr olunmuş bütün janrlarında anaların, gəlinlərin, ümumiyyətlə qadınların “xırda ev təsərrüfatı və mətbəxdə, uşaq otağında” boğulmasından, əzilməsindən bəhs olunmuşdur. Çox hallarda hüquqsuzluq o dərəcəyə çatmışdı ki, qadın zorla sevmədiyi adama verilmiş, istəmədiyi ər evində ömrünü başa vurmağa məcbur olmuşdur. Beləliklə, məcbur qurulan ailədə elə ilk gündən narazılıqlar başlamış, beləcə də münaqişə davam etmişdir. Aydınır ki, münaqişənin əsas səbəbi qadın hüquqsuzluğu olmuşdur. Əsrlər boyu davam edən bu səbəblər xalq ədəbiyyatında qaynana-gəlin, gəlin-baldız sözləşmələrinin yaranması üçün də əsas olmuşdur. (1, 110)

Başqa xalqların həyatında olduğu kimi, qədim azərbaycanlıların ailə və məişət mərasimləri içərisində yas mərasimləri xüsusi yer tutur. Yas və mövsüm mərasimləri xalqımızın fəlsəfi, əxlaqi və ictimai görüşlərində mühüm əhəmiyyəti olan atəşpərəstlik və onun qanuni kitabı olan “Avesta” ilə qırılmaz əlaqədardır. “Avesta” da irəli sürülən fikirlərə görə, qədim nağıllar da, dastanlar da, adət-ənənələr də əsrimizə qədər gəlib çatmışdır. Qədim dünyanın əzəmətli abidəsində babalarımızın adət-ənənəsi, həyat və cəmiyyət haqqında düşüncələri əks olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. V. Vəliyev. Azərbaycan folkru. “Maarif” Nəşriyyat Bakı-1985
2. V. Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ADU Nəşriyyatı Bakı -1970
- 3.R. Əliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. “Elm və təhsil” Bakı-2019

СЕМЕЙНЫЕ ОБРЯДЫ

Алиева Айнура Камран кызы
Резюме

Одним из основных видов устного народного творчества является бытовые обряды, разные по форме и содержанию, лайла как жанр фольклора также важна. Нужно отметить, что бытовые обряды возникли в процессе развития устной народной литературы Азербайджана. Важно подчеркнуть, что отдельные песни народного творчества отражают радость, взаимоотношения, горе людей. Обобщая, можно сделать вывод, что все обряды являются частью народного творчества. Все эти данные обряды отражают древнюю историю Азербайджана.

FAMILY HOMETOVN EVENTS

Alieva Aynura Kamran
Summary

One of the important types of oral literature family events have a special role. Different musics, songs, folk musicians are the kinds of literary heritage. These samples of family events belong to the behaviors on happy, sad, wisdom thinkings of the nation. Also, some other materials about homeless events have a lot of similarity with so processes as name to the child based on the songs. In general, it is a motive in folklore. General, the historical fast of this human songs have a great significance.

Rəyçi: f.ü.f.d.Quliyeva Ruziyə Zaman qızı

AMEA Gənçə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 03.02.2025-ci il tarixli iclasının 02 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 07 2025-ci il

UOT:82-09.

AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNİN MƏNŞƏCƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

Hüseynova Günay Şəmistan qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gunay.huseinova@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə folklorun dilinin öyrənilməsi vasitəsilə xalqın dilinin tarixini, həmin dilin daşıyıcılarının dilində işlək olan sözlərin etnogenezini öyrənmək mümkündür. Dilimizin ədəbi örnəklərindən olan nağıllarımızın, dastanlarımızın dilinin sanki dil üstə bir dil olduğunu məqalədə görürük. Həmçinin dildə olan fonetik, leksik və qrammatik dəyişikliklərin əsrlər boyu dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirdiyini məqalədə müşahidə edirik.*

Açar sözlər: folklor, əsər, leksika, dastan, nağıl, lüğət

Key words: folklore, work, vocabulary, epic, fairy tale, dictionary

Ключевые слова: фольклор, произведение, лексикон, эпос, сказка, словарь

Məlumdur ki, folklor əsərlərinin öz sujet xətti, öz coğrafiyası, öz obrazları, özünə uyğun folklor həqiqəti vardır. Bu həqiqəti əks etdirmək üçün buna uyğun onun ideal denotat sistemi mövcuddur. Təbii ki, folklorun leksikası da bu denotlarla bağlıdır.

Folklor əsərlərinin elmi cəhətdən maraq doğuran sahələrindən biri onun leksikasıdır. Müasir Azərbaycan dilinin leksikasında olan mənşəcə müxtəlifliklik Azərbaycan folklor əsərlərinin dilində də müşahidə olunur.

Onların dilinin mənşə etibarını ilə leksikasının əsas hissəsi qədim Azərbaycan sözləridir. Bu sözlər müasir Azərbaycan dilinin leksikasının təxminən 80 faizini təşkil edir. Onlar Azərbaycan xalqının orta əsrlərdəki həyat tərzi və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar əsl məfhumları ifadə edir. Xalis Azərbaycan sözləri folklor dünyasının ən zəruri məişət əşyalarını (çaxmaq daşı, heybə, xurcun, bardaq, dolşa, küp, oxlov, səhəng, parç, ələk, beşik, qamçı, cəhrə, iy, torba, sacayağı, üzəngi, tərlik, çul, xış, çapacaq, boxça, çuval, motal, sini), yeyinti məhsullarını (yuxa, lavaş, cad, fətir, yavanlıq, qaxac, düymənc, doğramac, ayran, yaxma), təbiət hadisələrini (duman, ildırım, qar), heyvan adlarını (qoç, siçan, ceyran, qurd, arslan, qarışqa, gərgədan, kərtəngilə, qurbağa, tısağa, ilan), bitki adlarını (alma, arpa, buğda, yarpaq, qoz, ağac, budaq, sarmaşiq), müxtəlif keyfiyyət və əlamətləri (uca, yüksək, ortancıl, yoxsul, uzun, qısa və s.), hal-vəziyyəti (dünən, bildir, inişil və s.), hal-hərəkəti (aldatmaq, dadmaq, qarğamaq, ovlamaq, sızlamaq, qovuşmaq, hürmək, çuğullamaq və s.) bildirən sözləri əhatə edir.

Ata, ana, qız, oğul, dayı, qardaş, ər, qadın, insanın bədən üzvlərini ifadə edən baş, üz, göz, qaş, burun, əl, ayaq, , diz, dirsək və s. Qohumluq bildirən sözlər əsl Azərbaycan sözləri olub, folklor əsərlərinin dilində böyük işləkliyə malikdir.

Qədim oğuz torpağında “at” totem səviyyəsinə qaldırılmışdır. “At” sözü ilə əlaqədar əsərlərin dilində ilxı, day, dayça, daylaq, ürgə, qulan, yabı, qatır və s. kimi türk mənşəli leksik vahidlər işlənir. O cümlədən, qoyunun cinsi və yaşı ilə əlaqədar qoç, erkək, toğlu, quzu, əmlik kimi heyvan və quşların ayrı-ayrı hissələrini bildirən buynuz, quyruq, qanad, yal, dimdik və s. kimi xalis Azərbaycan sözləri folklor əsərlərinin dilinin əsas leksik vahidləridir. Bu sözlər həm də türk dillərinin ən qədim sözləri hesab olunur.

Ümumiyyətlə, türk mənşəli sözlər Azərbaycan folklorunun əsasını təşkil edir. Nümunələrdə müəyyən miqdarda ərəb və fars, cüzi miqdarda isə (xüsusilə, “Qaçaq Nəbi dastanında”) rus dilindən alınmış sözlər işlənir. Bu da təsadüfi deyil, ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Ərəb sözlərinin Azərbaycan dilinə gəlməsini dilçilər VII əsrdə ərəb istilaları ilə əlaqələndirirlər. Amma fars

sözlərinin Azərbaycan dilinə keçməsi daha da qədimlərə aparılır. Bu da qədim zamanlardan türk xalqlarının fars dilli xalqlara həmişə qonşu yaşaması, bir-biri ilə ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqədə olması ilə bağlıdır.

Folklor nümunələrindən olan dastanlarda Şah İsmayılın qoşmalarından, Qurbaninin, Xəstə Qasımın əsərlərindən, Aşıq Alının, Sarı Aşığın bayatlarından yeri gəldikcə məharətlə istifadə edilmişdir. Bunlar isə nümunələrin tarixilik meyarının güclənməsinə, zaman və mühitlə yaxından səsleşməsinə kömək edir. Məhz bu cəhəti nəzərə alan el sənətkarları həmin təntənə və pafosu saxlamaq üçün dilimizdə orta əsrlərə aid unudulmuş və ya unudulmaqda olan ərəb, fars mənşəli alınmalardan faydalanmışdır. Bu da, nümunələrin dilinə keçmiş yüzilliklərin ab-havasını, ruhunu gətirir, insanı həmin zaman və mühitlə, həmin dövrlə tanış edir.

Nümunələrdən olan Azərbaycan nağıl və dastanlarında allah, vəhdət, mələk, adət, aləm, cahil, cəhalət, kağız, kitab, zühur, laqeyd, zahid, mane, tabe, təcavüz, ehtiram, etiraz, istixarə, məhrumiyət və s. bu kimi ərəb mənşəli sözlər işlənir. Bu sözlərdən bəziləri öz mənalarını saxlamış, bəziləri isə fonetik və leksik-qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdı:

Hicranın əlindən yetmişəm cana,
Nə deyim dərdimi, gəlməz bəyana,
Baxmışam cənnətdə huri-qılmana,
Gər bircə ləhzə vüsalın görsəydim.
(Azərb.xalq dastanları, 1980)

Dörd misralıq şeirdə hicran, dərd, bəyan, cənnət, ləhzə, vüsal kimi sadə sözlərlə yanaşı, huri-qılman mürəkkəb birləşmə də vardır. Ərəb və fars dilli sözləri qədim dastanlarda daha çox işlənir:

Ruyin təqalladı, cəmalın günəş,
Küllü malə, külli şayə deyibdir.
İki qaşı, gözü qürrətül-eynin,
Görəsən qanıma nə susayıbdı.
("Qurbani", s26)

Nümunələr danışanlar, deyənlər arxaikləşərək dilin lüğət fondundan çıxan ərəb, fars sözlərinə qarşı biganə qalmamışlar. Keçmiş dövr adamlarının yaşayış və düşüncəsini, tarixi mühiti, məişət tərzini göstərən folklor örnəklərində el sənətkarları müxtəlif məqamları dəqiq və real lövhələrlə təsvir etmək üçün müasir dövrümüzün leksikasında işlənməyən ərəb, fars sözlərindən istifadə etmişlər. Bu leksik vahidlər folklor əsərlərinin dilində emosionallıq çalarının daşıyıcısına çevrilir:

-Tay məmləkətdə təbib, dərman qalmadı, hamısını elədilər. (Azərb.nağılları, II c., s.127); Kənz gəlib gördü, adə, burda halva satan bir oğlan var, yemə içmə, xətti-xalına, gül camalına tamaşa elə. (Azərb.nağılları, II c., s.129); Odur ki, çar-naçar bir kəcavə bəzətdi (Koroğlu, s298).

Azərbaycan dastanlarında işlənən fars dilli sözlərinin əksəriyyəti fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır. Bu sözlərin bəziləri ədəbi dildəkindən fərqli səslənir, çünki bu sözlərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır. Bu sözlərin bəziləri ədəbi dildəkindən fərqli səslənir, çünki bu sözlərin əksəriyyəti, danışiq dili tələffüzünə uyğun şəkildə özünü göstərir. Bir nüçə misal gətirək: damən-daman, şahı-şayi, xain-xayın, xahi-q-xayış, bahane-mahna, səgrəqib-seyraqib, bazubənd-bazmənd, dəstmal-dəsmal, xərid-xırd, abruy-abır, asıman-asman və s.

Qurban olum sənin kimi nəqqəşə,
Yetirdi dəstimi *damana*, Pəri,
Qüdrət qələm çalmış o qələm qaşa,

Əbruların bənzər kamana, Pəri.

(“Abbas və Gülgəz”)

Koroğlu tək düşmannarı səstəməy,

Hay deyəndə yağı üstə qəsd deməy,

Arpa verib kannan *betər* bəstəməy,

Ərəbat dediyin elə nisbətədi.

(“Koroğlu”, s.138)

Folklor əsərlərinin dilində tarixi dövrün məişət tərzini, əxlaq qaydalarını real, dəqiq, həm də canlı əks etdirmək üçün ərəb və fars mənşəli sözlərdən əlverişli üslubi vasitə kimi istifadə edilmişdir.

Sonra *fərraşlar* Əhmədi götürüb Şah Abbasın *divanxanasına* tərəf yönəldilər. Bəli, Əhmədi gətirdilər şahın hüsuruna (Azərb.nağılları, II c., s.188); *Qibleyi-ələm* sağ olsun, bəli mənəm, nə *fərmayışınız* var? (Azərb.nağılları, II c., s.188); Vəzir, vəkil, *əhli-məclis*, hamı oğlanın bu hünərinə məhəttəl qaldılar (Azərb.nağılları, II c., s.189).

Göründüyü kimi, folklor yaradıcıları tarixilik və bədiilik prinsiplərinin zəruri tələbinə əsasən ərəb, fars dili sözlərindən yeri gəldikcə istifadə etmişdilər. Bu sözlər folklor əsərlərinin dilində yüksək pafos çalarlığı yaradır.

Müəyyən tarixi mühiti canlandırmaq məqsədi ilə nəinki ədəbi dildə, hətta canlı danışq dilində işlənən, hamı üçün anlaşılıq olan ərəb, fars dili sözlərindən deyil, yeri gəldikcə unudulmaqda olan söz və ifadələrdən istifadə edilir. Belə hallarda ərəb, fars sözləri folklor əsərlərinin dilində emosionallıq, ekspressivlik yaradan üslubi vasitə kimi özünü güstərir:

-Şəmil atasının qavrı üstə gətirdiyi sarı ata süvar olub, yel kimi yola rəvan oldu (Azərb.nağılları, s.160); Onları azad eləyən on yeddi yaşında elə bir oğlandı ki, misli-bərabəri dünyada yoxdur (Azərb.nağılları, IIc. S.115); Qoşun əhli içəri girib İbrahimin evini tarmar elədi (Azərb.nağılları, Iic. S.258); Hasan Paşa naməni oxuduqca məsələni başa düşdü (“Koroğlu”, s.298).

Ərəb-fars mənşəli sözlərin qarşılıqlarını nəzərdən keçirək: rüsxət-icazə, namə-məktub, qəşş eləmək-özündən getmək, ahu-ceyran, ərz eləmək-demək, fərmayeş-əmr, ata süvar olmaq-ata minmək, yola rəvan olmaq-yola düşmək, bihuş olmaq-özündən getmək və s. El sənətkarları ümumxalq dilində işlənən sözlərdən də istifadə edib, nağıl və dastan danışa bilirdilər. Amma bu folklor örnəklərində ərəb, fars sözlərini işlətməklə o dövrün danışq dilində işləndiyi üçün onlardan üslubi bir priyom kimi istifadə edir, xüsusi nağıl, dastan meydana gətirirdilər. Bu sözlər folklor nümunələrinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilirdi.

Azərbaycan folklor əsərlərində cüzi də olsa, rus dilindən alınmış sözlərə təsadüf edilir. Rus dili sözlərinin və rus dilindən alınmış sözlərə təsadüf edilir. Rus dili sözlərinin və rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş başqa dillərə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinə keçməsi torpaqlarımızın Rusiyanın tərkibinə daxil olması ilə əlaqədardır. Həmin dövrdə, xüsusilə XIX əsrin ortaları və axırlarında bir sıra dastan, el nəğmələri meydana gəldi. O dövrdə yaranan dastanlardan biri də “Qaçaq Nəbi” dastanıdır. Dastanda Nəbinin və onun silahdaşlarının fəaliyyət dairəsi geniş olduğu üçün onları gah Ermənistan və Gürcüstanda, gah da Dağıstan və Həştərxanda görürük. Odur ki, dastanın dilində rus dilindən alınmış sözlər işlənmişdir. Bu alınma sözlər “Qaçaq Nəbi” dastanının dilində xalq tələffüzünə uyğun şəkildə işləndiyi üçün digər sözlərə qarışır, vahid bütöv halında nəzərə çarpır. Bu sözlər müəyyən bir dövr və ya mühit haqqında təsəvvür yaradır. “Qaçaq Nəbi” dastanında rus dilindən alınmış insan adları (Ginikor bəy, Slavoçinski), titullar (nəçənnik, yaranal,qoburant, izborçı), hərbi sahəyə aid sözlər (saldat, strajnik, qəmir, patron, patrondaş), məişətlə bağlı olansözlər (samavar, tas, aquşqa, xozeyin, calankə, qaravat, ədyal) və s. bu kimi sözlər işlənir:

-Siz də *xozeyin* olmusunuz, nədir? Axı, bu yazıq saatlardan gözünü *jalonkəyə* zilləyir, neft içərisində qarağat kimi qabıq qoyub, qəpik-qəpik pul alır ki, uşaqlarını dolandırсын; Nəbi olan *qəmirde* İbrahim Xəlil və iranlı Nəbi adlı iki adam olurdu; Nəbi bir kağız yazıb *izborçiyə* verdi.

Yorğanım *ədyaldır*, döçəyim kəsir,

Nəçənnik gələndə ürəyim əsir.

“Qaçaq Nəbi” dastanının 1941-ci il nəşrindən götürülmüş bu sözlər o dövrü təviri etmək üçün yardımçı vasitə kimi çıxış edir.

Rus dilindən alınmış sözlərə, az da olsa, başqa folklor əsərlərinin dilində də rast gəlirik.

Ərzurumun diyarından keçəndə,

Aquşqadan gördü məni, əfəndim!

(“Koroğlu”, s.85)

-Gəlib evə sarı, qapını açıb içəri girdi, gördü ki, evdə heç kəs yoxdu, amma *samavar* bir tərəfdə, qazan da ocaq üstə qalıbdı (Azərb.nağılları, III c., 1949, s.156).

Göründüyü kimi, folklor nümunələrinin dilində işlədilən rus mənşəli sözlər xalq tələffüzünə uyğunlaşdırılmış bir şəkildə təsadüf edilir. “Xalq tələffüzü” dedikdə rus dilində olan sözlərin fonetik cəhətdən dəyişilmiş şəkildə işlənməsi nəzərdə tutulur:

1. *Səs artımı*. **R** samiti ilə başlanan sözlərdə səs artımı nəzərə çarpır: uru, urset və s. Söz əvvəlində iki samit yanaşı işləndikdə də səs artımı hadisəsi baş verir: işkaf, istəkan və s.

-Həkim kitabı açdı, bir yerinə baxdı, tez yüyürüb işkafın birindən bir dərman götürüb qızın burnuna tutdu (Azərb.nağılları, II c.,s.53); İstəkan əlində girdi içəri(Azərb.nağılları, I c., 1949, s.73).

2.*Səs əvəzlənməsi*. Bir samitin başqa bir samitlə əvəz olunması nəticəsində söz təhrif olunmuş bir şəkildə folklor dilində işlədir: *aquşqa*, *incinar*, *nəçənnik* və s.

-Bu vaxt keçəlin arvadı *aquşqadan* baxırdı, birdən Hindistan padşahının gözü keçəlin arvadına sataşdı(Azərb.nağılları, II c.,s.65); Xacə İbrahim o saat bir *incinar* tapıb padşahın hüzuruna gətirdi(Azərb.nağılları, II c.,s.181);

Belə fonetik dəyişmələr həmişə müəyyən olmuş qayda-qanunla getməmişdir.Bu sözlər çox vaxt qeyri- müəyyən bir şəkildə xalq dilində səslənir. Səsləndiyi şəkildə də folklor dilində öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

1.Ə.Axundov, M.H.Təhmasib, Azərbaycan dastanları beş cildə, I cild., Bakı 1965

2. Ə.Axundov, Azərbaycan dastanları beş cildə, III cild., Bakı 1967

3. M.H.Təhmasib, Azərbaycan dastanları beş cildə, IV cild., Bakı 1969

THE ORIGINAL VOCABULARY OF THE LANGUAGE OF AZERBAIJANI EPICS

Guseynova Gunay Shamistan

Summary

In the article, it is possible to study the history of the language of the people, the ethnogenesis of the words used in the language of the speakers of that language through the study of the language of folklore. We see in the article that the language of our fairy tales and epics, which are among the literary examples of our language, is like a language on top of a language. We also observe in the article that the phonetic, lexical and grammatical changes in the language have enriched the vocabulary of the language over the centuries.

ОРИГИНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭПОСОВ*Гусейнова Гунай Шамистан кызы**Резюме*

В статье посредством изучения языка фольклора можно узнать историю языка народа и этногенез слов, используемых в языке носителей этого языка. В статье мы видим, что язык наших сказок и былин, которые являются одними из литературных образцов нашего языка, представляет собой как бы язык, наложенный на язык. В статье мы также отмечаем, что фонетические, лексические и грамматические изменения в языке на протяжении столетий обогащали его словарный запас.

*Rəyçi: f.ü.f.d. Əhmədova Aytən**Azərbaycan dili kafedrasının 14 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 16 fevral 2025-ci il*

UOT:80.

DATA JURNALİSTİKASINDA ETİK MÜLAHİZƏLƏR: HƏQİQƏTİN VƏ SENSASIYANIN BALANSLAŞDIRILMASI

İsgəndərova Vəfa Zahid qızı
Bakı Dövlət Universiteti
Vafa1.aslan@gmail.com

Xülasə: *Kompüter əsaslı jurnalistika və ya hesablama jurnalistikası kimi adlandırılan data jurnalistikası hazırda yeni media trendlərindən biri kimi geniş yayılıb. Medianın tədqiqatçıları və praktik jurnalistlər müasir auditoriyanın informasiya bolluğunda müxtəlif mövzularda dərin təhlil edilmiş verilənlərlə bağlı vizual məlumatları asanlıqla persepsiya etmək üçün data jurnalistikanı yüksək dəyərləndirirlər. Jurnalistikanın əsas prinsiplərindən olan həqiqətin və sensasiyanın balanslaşdırılması və medianın təməl bilgilerindən olan etik kodekslər data məhsulların hazırlanmasında da vacib rol oynayır. Məqalədə yerli təcrübəyə əsasən data təqdimatlarında etik mülahizələrin araşdırılması diqqətə çatdırılır.*

Açar sözlər: verilənlər, vizualizasiya, etika, kodeks, jurnalistika prinsipləri

Ключевые слова: данные, визуализация, этика, кодекс, журналистские принципы.

Keywords: data, visualization, ethics, code, journalism principles

Giriş

Əsasən XX əsrin ortalarına Qərbi ölkələrində geniş vüsət almağa başlayan data jurnalistikası XXI əsrdə digər ölkələrdə də yayılmağa başlayır. “Data jurnalistikası, “əldə etmək, hesabat vermək, kurasiya etmək, məlumatlandırmaq” kimi tərif edilir və jurnalist hesabatı və redaksiya ilə birlikdə, yaxud jurnalist məqsədləri ilə əlaqəli olan hər hansı fəaliyyət kimi xarakterizə edilir” (1, s. 23). Qısa şəkildə xarakterizə etsək, data jurnalistika məhsulu hazırlamaq üçün öncə verilənlərin toplanılması, filtdən keçirilərək təhlil edilməsi, vizuallaşdırılması və hekayə əlavə edilməsi mərhələlərini həyata keçirmək gərəkdir. Bu zaman jurnalistikanın digər istiqamətlərində olduğu kimi, data jurnalistikasında da data mədənciliyi prosesində etik prinsiplərə əməl edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Bütün sferalarda aktual olan davranış etikasına peşəkar jurnalistika nöqtəyi-nəzərindən də əməl edilməli olan qaydalar və prinsiplər toplusu kimi müəyyən edilir. “Jurnalist öz vəzifəsini yerinə yetirərkən insan hüquqlarını və etik davranış qaydalarını nəzərə almalıdır. Amma çox təəssüflər ki, jurnalistikanın bu qızıl qanununun pozulması hallarına bu gün cəmiyyətdə rast gəlirik. Jurnalistlər bilavasitə ictimai rəyə və şüurlara təsir imkanları olan adamlardır. Demokratik cəmiyyət düzənində mətbuat və söz azadlığı media nümayəndələrinə əlavə hüquq və səlahiyyətlər verdiyi kimi, onun üzərinə həm də əlavə məsuliyyət qoyur. Bu məsuliyyəti dərk edən jurnalist həm peşə etikasına riayət etmiş olacaq, həm də peşə ləyaqətini yüksək tutmuş olacaq” (4, s. 9). Ümumən, jurnalistin cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyəti, həqiqətə xidməti, dəqiqlik və obyektivlik, vicdanlılıq, peşə ləyaqəti və həmrəyliyi, şəxsiyyətə və özgə ləyaqətinə ehtiram, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, ümumbəşəri sərvətlərə ehtiram, peşə nüfuzu, üzrxahlıq formaları jurnalistin peşə etikasının əsas prinsipləri, təməl etik yanaşmalardır (2, s. 13).

Dünyanın bir çox media qurumları və jurnalistlər hüquqi və inzibati orqanların müdaxiləsi olmadan peşə qaydalarını və etik prinsipləri müəyyən etmək, bu qayda və prinsiplərə riayət etmək üçün bir sıra üsul və metodlar işləyib hazırlayıblar. Bu üsulların önündə etika komissiyaları, ombudsman aparatı və mətbuat şurası dayanır. Jurnalistikada müəyyən etik prinsip və normaları müəyyən etmək, onlara əməl etmək üçün işlənilir

hazırlanmış üsullar medianın özünə nəzarət mexanizmini yaradır. Bu, jurnalist fəaliyyətinin məsuliyyətlə aparılması prinsipinə əsaslanır. Yəni jurnalist məsuliyyəti ilk növbədə öz çatışmazlıqlarını və səhvlərini müəyyən etdikdən, daha sonra düzəlttikdən sonra məzmunun ictimaiyyətə təqdim edilməsi kimi başa düşülməlidir. Bu tələb jurnalistin istənilən formada senzurdan azad olmasını təmin edir və özünüsenzura ilə mübarizə aparmağı tələb edir.

Datlarla (verilənlərlə) işləyən data jurnalistlərinin sözügedən məsələ ilə bağlı daha diqqətli olmaları vacibdir. Çünki əsasən sosial- iqtisadi, sənaye, kənd təsərrüfatı mövzuları ilə bağlı böyük data bazalardan alınan statistik rəqəmlərlə, kəmiyyət dəyişənləri ilə işləyən, onları analiz edərək vizuallaşdıran data jurnalistləri bəzi çətinliklərlə üzləşirlər. Onların ən önəmlisi həm verilənlərin toplanması, həm də yaradıcılıq mərhələsində vacib olan etika məsələsidir. Ənənəvi jurnalistika anlayışı çərçivəsində jurnalistlər müəyyən edilmiş qaydalarla fəaliyyətlərini tənzimləyə bilsələr də, data jurnalistikası çərçivəsində etika fərqli ölçülər qazanır. Bu baxımdan data jurnalistikasında etika jurnalistika etikasından verilənlərdən istifadə baxımından, başqa sözlə, data elmi vizuallaşdırma baxımından üç ümumi çərçivədə yanaşma tələb edə bilər. Gündəlik həyatda rast gəldiyimiz çoxlu sayda verilənlərdən fərqli olaraq, “böyük data” kimi xarakterizə edilə bilən bu datalar jurnalistikanın əsas xammalıdır. Bu anlayışdan əlavə, açıq data dövrüyyəsi ideyası da məlumatların əlçatanlığını təmin etmək üçün mühüm bir təşəbbüs olaraq ortaya çıxıb. Açıq data emalı verilənlər arasında mənalı əlaqələr qurulmaqla mühüm sosial nəticələr əldə edilməsi potensialına malikdir. Bütün bunlarla yanaşı, açıq data dövrüyyəsi xüsusən də məxfilik, nəzarət və şəxsi dataların qorunması kimi müəyyən etik məsələlərlə bağlı bir çox hallarda tənqid hədəfinə çevrilir. Xüsusilə sosial şəbəkələr, elektron poçtlar, səhiyyə xidmətləri və ya axtarış sistemləri kimi açıq data siyasətlərinə uyğun gələn platformalar etik mülahizələrə səbəb olan özəlliklərə malikdir.

Böyük data hazırda gündəlik xəbərlər üçün son dərəcə vacib hesab olunur. Ancaq təəssüflər olsun ki, xəbər proseslərində yeni alət və metodlardan istifadə zamanı gözlənilməli olan etik davranışlarla bağlı mərkəzi yanaşma yoxdur və bəzən internet media saytlarında sensasiya xarakterli materiallarda etik normaların ciddi şəkildə pozulması hallarına rast gəlinir. Bu çatışmazlığı nəzərə alaraq texnoloji inkişafın gətirdiyi yeni təcrübələr və tendensiyalar çərçivəsində etik prinsipləri yenidən nəzərdən keçirmək çox vacibdir. Çünki həm beynəlxalq, həm də yerli media subyektlərində pandemiya dövründə yoluxucu xəstəliyin qarşısının alınmasında, epidemiyaya qarşı görülməli olan tədbirlərlə bağlı cəmiyyətin məlumatlandırılmasında data jurnalistikası ilə hazırlanan xəbərlərdə bir sıra pozuntular baş vermişdir. Bununla bağlı The Guardian qəzetinin saytında da geniş araşdırma təqdim olunub (7).

Həm beynəlxalq, həm də yerli internet media subyektlərində rast gəlinən etik problemlər əsasən yoxlanılmamış datalar, onların vizual təqdimatları və foto təqdimatlarla bağlıdır. Bu daha çox sensasiya xarakteri daşıyan yazılarda oxunma sayını artırmaq üçün rast gəlinir. Daha yüksək reytinglər və artan oxucu kütləsi axtarışında media təşkilatları tez-tez sensasiyanı dəqiqlikdən üstün tutmağa çalışırlar. Sensasiyalı başlıqlar, şişirdilmiş rəvayətlər və faciənin istismarı adi hala çevrilib, ictimai sensasiyalı məzmunu tələbatı artırır. Bu tendensiya təkcə jurnalistikanın etibarını sarsıtmır, həm də həssas məsələlərin və fərdlərin təsviri ilə bağlı etik problemlər yaradır (8).

Data jurnalistikasında etika məsələlərlə bağlı olan mənbələrə nəzər saldıqda, əsasən həqiqətə söykənmə və şəffaflığı diqqətdə saxlayan araşdırmalara daha çox rast gəlinir. Kuutti, Mc Bride və Porlezzanın ortaq araşdırmalarında şəffaflıq data jurnalistikasının əsas etik prinsipi kimi müzakirə edilir. İctimaiyyətin etimadının qazanılmasında şəffaflığın vacibliyinin vurğulandığı araşdırmada jurnalistlərin əldə etdikləri dataların mənbələri və dataları necə əldə

etdikləri ilə bağlı mövzularda açıq olmalarının vacibliyi vurğulanır. Aparılan tədqiqatda şəxsi dataların qorunması ilə bağlı narahatlıqlar və məxfiliyin vacibliyinə də toxunulur (9). Fairfield və Shtein “Böyük data, böyük problemlər: Data elmi və jurnalistikada meydana gələn problemlər” adlı məqalədə böyük data və məxfilik arasındakı əlaqəyə toxunurlar. Craig və digər tədqiqatçılar da öz araşdırmalarında məxfiliyin pozulmasının data jurnalistikasında etik problem olduğunu ortaya qoyurlar (5, 16).

Data jurnalistikası ənənəvi jurnalistikada olduğu kimi, həm beynəlxalq mediada, həm də məxfiliyin pozulması və real olmayan saxta informasiya yayımı kimi etik problemlərə səbəb olur. Heikki Kuutti 2016-cı ildə yazdığı “Data jurnalistikasının etikası: iş prosesində dörd etik mərhələ” adlı məqaləsində vurğulayır ki, bu gün data jurnalistikasının diqqət mərkəzində data əldə etmək, datalardan hekayələr yaratmaq və onları paylaşmaqdır. Lakin etik məsələlərə diqqət yetəri qədər deyil. Xəbər istehsal prosesində olduğu kimi data jurnalistikasında da dataların etik ölçüsünə toxunmağın vacibliyini bildiren Kuutti məqaləsində aşağıdakı dörd məqama diqqət yetirir:

1. Data əldə etmə
2. Data təhlili
3. Datanın tirajlanması
4. Rəy (9)

Data jurnalistikasında etik məsələlərin bu dörd mərhələdən keçərək araşdırıla biləcəyini qeyd edən Kuutti bir ümumiləşdirmə aparır ki, “Dataları əldə edərkən jurnalistlər mənbəni, məzmunu və onların planlaşdırdıqları xəbərə uyğun olub olmamasını nəzərə almalıdırlar. Xüsusən də jurnalistlərin dataları kifayət qədər filtrləmədiyi hallarda, yanlış məzmunlu datalar xəbərin hazırlanmasında müxtəlif risklər yaradır. Dataların təhlili zamanı qeyri-obyektivliyə yol verməmək və jurnalistlərin data toplusuna qərəzli yanaşmasının qarşısını almaq üçün onları yoxlamaq və diqqətlə araşdırmaq lazımdır. Bununla belə, jurnalistlərin öz qənaətlərinə arxayın olması mütləqdir. Hekayəni paylaşarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, data jurnalistika da özülüündə bir vasitədir və təhlil prosesin yalnız başlanğıcıdır (9).

Ümumilikdə, datalar jurnalistlərə hadisələri dəqiq və qərəzsiz, kontekstə uyğun və dərinə işıqlandırmaq üçün lazım olan anlayışlar və alətlər təqdim etməklə qaynar xəbərlərin hazırlanmasında böyük rol oynayır. Bu baxımdan data jurnalistikasında etik normalara riayət etməyin vacibliyini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Meyer qeyd edir ki, jurnalistlər dataları manipulyasiya etmədən, obyektiv və düzgün şəkildə təqdim etməlidir. Yanlış data vizualizasiya və ya kontekstdən çıxarılmış məlumatlar oxucunu yanlış məlumatlandırmaq riski daşıyır. Məsələn, dataları seçici şəkildə təqdim etmək və ya vizual elementlərlə data manipulyasiya etmək jurnalistik etika prinsiplərinə ziddir. Jurnalistlər həm də şəxsi dataların qorunmasına diqqət etməli və şəxsi məlumatları yayımlayarkən məxfilik qaydalarına riayət etməlidirlər (10). Bütün bunlar media haqqında qanunların bəndlərində, müxtəlif jurnalist təşkilatlarının nizamnamələrində öz əksini tapır.

Nəticə. Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, data jurnalistikası məhsulu hazırlanarkən etik prinsiplərə və daha dəqiq desək, həqiqətlə sensasiyanın balanslaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. V.Əliyev vurğulayır ki, jurnalist həm fərd, həm də vətəndaş kimi cəmiyyət qarşısında öhdəlik daşıyır, çünki jurnalistin peşə öhdəliyi onun vətəndaşlıq məsuliyyətinin olması ilə bağlıdır. Yəni jurnalist hər iki halda öz məsuliyyətini bir insan kimi dərk etməyi bacarmalıdır (3, s. 22). Data jurnalistikasında ən fundamental etik məsələlərdən biri dataları dəqiq və hekayəyə uyğun kontekstdə təqdim etməkdir. Bunun üçün isə data savadlılığı və texnoloji bacarıqlara yiyələnmək lazımdır. Ümumən, data jurnalistikası ilə bağlı etik çərçivə bütün balansları nəzərə almaq və müşahidə etmək üçün yüksək həssaslıq tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Vəfa İsgəndərova. Multimediyada data analiz metodları. Bakı. Füyuzat-2025
2. V.Zifəroğlu, V.İsgənədərova. Jurnalist etikası. Bakı. Təhsil-2021
3. V. Əliyev. Beynəlxalq jurnalistikada etik normalar və Azərb. mətbuatı. Bakı. Nurlan-2006
4. Jurnalist etikası kursu üzrə proqram. Avropa Şurası. 2017. <https://rm.coe.int/curricula-on-journalism-ethics-in-azerbaijani-pdf/168076e139>
5. Joshua Fairfield, Hannah Shtein. Big Data, Big Problems: Emerging Issues in the Ethics of Data Science and Journalism. January 2014
6. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1077695820904971>
7. https://www.theguardian.com/advertiser-content/pfizer-2022/battling-health-misinformation-a-crisis-of-trust?li_fat_id=ae591b50-c9ca-4fda-8bad-cfb1bf2ec9c4
8. <https://www.globalmediajournal.com/open-access/the-ethics-of-reporting-balancing-truth-and-sensationalism-in-global-media.pdf>
9. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/58616/1/ETHICS%20OF%20DATA%20JOURNALISMI.pdf>
10. https://www.researchgate.net/publication/317133573_Philip_Meyer_the_outsider_who_created_Precision_Journalism

ETHICAL CONSIDERATIONS IN DATA JOURNALISM: BALANCING TRUTH AND SENSATION

Isgandarova Vafa Zahid
Summary

Data journalism, also known as computer-based journalism or computational journalism, is currently widespread as one of the new media trends. Media researchers and practicing journalists highly value data journalism for easily perceiving visual information related to deeply analyzed data on various topics in the information overload of the modern audience. Balancing truth and sensation, which are the basic principles of journalism, and ethical codes, which are the basic knowledge of the media, also play an important role in the preparation of data products. The article draws attention to the investigation of ethical considerations in data presentations based on local experience.

ЭТИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ В ЖУРНАЛИСТИКЕ ДАННЫХ: БАЛАНС ПРАВДЫ И СЕНСАЦИИ

Искендерова Вафа Захидовна
Резюме

Журналистика данных, также известная как компьютерная журналистика или вычислительная журналистика, в настоящее время широко распространена как одно из новых направлений в медиа. Исследователи СМИ и практикующие журналисты высоко ценят журналистику данных за то, что она позволяет сделать визуальную информацию о глубоко проанализированных данных по различным темам легко воспринимаемой современной аудиторией в условиях информационной перегрузки. Соблюдение баланса между правдой и сенсациями, которые являются основными принципами журналистики, а также этические кодексы, которые являются базовыми знаниями в области СМИ, также играют важную роль в подготовке информационных продуктов. В статье рассматривается рассмотрение этических аспектов представления данных на основе местного опыта.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyev
BDU-nun Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının 6 mart 2025-ci il tarixli iclasın
08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 07 mart 2025-ci il

UOT:82-09.

DIE NEUERE DEUTSCHE LITERATURWISSENSCHAFT*Abdullayeva Samira Ali, Pashshanova Ulviyya Nemet**Aserbaidşanische Staatliche Agraruniversität*Akifnovruzov44@gmail.comUlviyye.eliyeva.90.90@mail.ru

Abstrakt: *Modern German literary studies, also known as modern German literary studies, is a branch of German studies that systematically deals with literary works in the New High German language. She mainly examines their linguistic design, effect and interpretation. A literary genre refers to formally structured groups of texts. The most common division is into lyric, epic and dramatic. Subgenres of the lyric include the ode, the sonnet, the hymn, the elegy and the ballad. Subgenres of the epic are the novella, the short story, the parable and the novel in its various forms. Subgenres of drama include tragedy, comedy, epic theater and civil tragedy.*

Açar sözlər: almanşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi janr, antik təxəyyül, lirik, epik, dram, dil birlikləri.

Key words: germanistik, Literaturwissenschaft, literarische Gattung, antike Imagination, Lyrik, Epos, Drama, Sprachassoziationen.

Ключевые слова: германоведение, литературоведение, литературный жанр, античное воображение, поэзия, эпос, драма, языковые ассоциации.

Bereits sprachgeschichtlich gesehen ist das Deutsche nach Heinz Siegburg „eine Form der Kulturmischung“ da es verschiedene Sprachen in sich aufgenommen hat und somit nicht als „rein“, sondern als Schauplatz und Produkt von Besetzung und Wanderbewegungen zu denken ist. Erst recht muss das für die Literatursprache mit ihren vielfältigen intertextuellen Bezogen zu verschiedenen Literaturtraditionen gelten; Literatur ist „stets produktive Arbeit an vorgefundenen Sprachbünden“.

Besonders eng ist die NDL mit der germanistischen Linguistik sowie der germanistischen Mediävistik verwoben. Bei der Mediävistik ist eine Trennung nicht zuletzt deshalb schwierig, weil eine eindeutige zeitliche Abgrenzung zwischen mittel- und neuhochdeutscher Sprache nahezu unmöglich ist, während eine eindeutige Trennung von der Linguistik insbesondere deshalb nicht klargemacht werden kann, weil in der Literaturwissenschaft sprachwissenschaftliche Ansätze wie linguistische Metaphern Theorien eine Rolle spielen, aber auch zum Beispiel die Untersuchung der Syntax.

Deutlich wird, wie der Einsatz anderer Sprachen immer wieder die Vorstellung einer sprachlichen Einheit und damit die Mono Linguale Norm durchkreuzt. In der Partikularität der einzelnen untersuchten Texte ist so stets auch die bergreifende Erkenntnis zu entziffern, die Jacques Derrida in *Le Mono Lingualis de läutre ob la Prothese* original theoretisiert hat: Aller Sprache und allen Sprachen eignet ein Moment der Fremdheit, sie sind nie restlos als »Eigenes« verfügbar (Derrida 1996).

Querung von Sprachen findet sich nicht nur in der Gegenwartsliteratur, die die Beschreitung von Nationen- und Sprachgrenzen explizit thematisiert. Wörter, Setze und ganze Textpassagen in anderen Sprachen, zuweilen auch Schriften, kommen im gesamten Korpus der neueren deutschen Literatur vor. Diese hetero Lingualen Einschübe, so ließe sich im Anschluss an Ottmar Etter formulieren, bilden dabei einen Ort, an dem sich die »deutsche« Literatur immer schon fortschreibt von einer identeren Festlegung auf Nation oder Einsprachigkeit (Etter 2005: 181).

Konzepte von Nationalliteratur und Nationalphilologie ordnen Texte einer (als einsprachig gedachten) Nation zu und scheiden sie grundsätzlich von jenen anderer Nationen. Die politisch-historische Gründe der Nation werden somit zum obersten Ordnungskriterium für literarische Texte, die im Gegenzug den Gedanken einer nationalen Einheit stützen. An Stelle philologischer Betrachtungskriterien tritt die geschichtsphilosophisch-politische These von einer inneren Verbindung all jener Texte, denen ein »deutscher Geist« attestiert wird. Die Zuordnung schriftlicher Erzeugnisse zur Auer literarischen Referenz der Nation führt zu einer Herauslösung einzelner literarischer Texte etwa aus Gattungszusammenhängen und insgesamt aus einem Geflecht intertextueller Bezugnahmen, Traditions- und Besetzung zusammenhängen. Mehr und Mischprächtigkeit konnten unter dieser Fokussierung entweder gar nicht erst bemerkt werden oder mussten als »unrein« und minderwertig erscheinen und als nicht zur deutschen Literatur Gehrig aus deren Korpus ausgegrenzt werden. Mehrsprachigkeit in der deutschen Literatur kann deshalb nicht ohne eine reflektierende Distanz nähme zur Fachtradition untersucht werden. Wie in der interkulturellen Germanistik barhaupt müssen Rahmenbedingungen und kulturelle Prägungen des Faches mit reflektiert werden, um Erkenntnisinteressen barhaupt formulieren zu können.

Der Schwerpunkt liegt mit Absicht nicht auf den vielfältigen und komplexen Formen mehrsprachigen Schreibens in der Gegenwartsliteratur, die gegenwärtig auch Literatur wissenschaftlich intensiv untersucht werden. Die Texte von Autorinnen und Autoren wie Herta Müller und Yoko Awada stehen trotzdem am Ausgang dieses Heftes, insofern sie in mancherlei Hinsicht der germanistischen Literaturwissenschaft die Augen für mehrsprachige Schreibverfahren erst geöffnet haben. Ausgehend von den Verschiebungen, die die interkulturelle Anlage ihrer Texte in der deutschen Literaturlandschaft vornimmt, verschiebt sich auch der Blick auf frühere Texte. Die hier versammelten Beiträge untersuchen hetero Lingual Verfahren in unterschiedlichen literaturhistorischen Kontexten des 20. Jahrhunderts und werfen so Schlaglichter auf eine verdeckte.

Ebendiesen zentralen Effekt mehrsprachigen Schreibens gilt es stets mit zu reflektieren, soll die Untersuchung hetero Linguale Elemente im deutschen Text nicht Gefahr laufen, in der Scheidung von »fremder Sprache« auf der einen, »deutscher Sprache« auf der anderen Seite, deren ganze Problematik zu implementieren. Mit anderen Worten sollte eine germanistische Fremdwort-Bestimmung nicht dort fortgeschrieben werden, wo der literarische Text selbst eher den gegenteiligen Effekt hat: diese Trennungen zu hinterfragen und die Vorläufigkeit und Unzulänglichkeit von Kategorien wie Nationalsprache, natürliche versus künstliche Sprache zu bedenken zu geben.

Deutsche« Literatur und Mehrsprachigkeit – ein Widerspruch in sich?

Wie viele Sprachen spricht die deutsche Literatur? Die Frage könnte zu Recht von vornherein als falsch, da in sich widersprüchlich abgetan werden. Die Ordnungskategorie der »deutschen Literatur« (anders etwa als jene der schweizerischen, Österreichischen oder der romanischen Literaturen) setzt deren Einsprachigkeit als Definitionsmerkmal. Ironischerweise wird diese Einschränkung dort noch verstärkt, wo sich, um nationalen Verengungen entgegenzuwirken, die Bezeichnung »deutschsprachige Literaturen« eingebürgert hat. Ungeachtet dessen aber können in einem der »deutschen Literatur« zugeordneten Text auch andere Sprachen vorkommen. Translegalität im Sinne einer Durch Selbstverständlich ist die Problematik dieser Einteilungen auch Thema sprachwissenschaftlicher Untersuchungen. »Mehrsprachigkeit« ist auch in der Linguistik keine eindeutig festgelegte Kategorie.

Damit sich die Frage nach der Mehrsprachigkeit in der deutschen Literatur barhaupt stellen lässt, müssen die Koordinaten verschoben werden. Die Orientierungspunkte hierfür finden sich erstens in anderen Philologien, zweitens in der Literatur selbst. Kurz: indem man

sich jenem Hauptproblem der germanistischen Literaturwissenschaft stellt, das Curtius in der »willkürlichen Einengung des Beobachtungsfeldes und [der] Verkennung der autonomen Strukturen der Literatur« (Curtius 1948: 22) lokalisiert hat.

Die Neuere Deutsche Literaturwissenschaft unterscheidet Texte und Literatur, während auch Literatur vom Begriff des Textes umfasst ist. Ein Text bezeichnet ein Geflecht aus Wörtern, die Literatur hingegen besitzt dabei eine referenzielle, expressive, Appellative und ästhetische Funktion, wobei nicht alle Funktionen in einem literarischen Text vorkommen müssen, um als solcher zu gelten. Dabei wird davon ausgegangen, dass Literatur eine bestimmte Aussageabsicht hat, die implizit oder explizit sein kann.

Die Erkundung literarischer Mehrsprachigkeit formiert sich als neues literaturwissenschaftliches Feld seit der Jahrtausendwende – in der Literatur selbst hat das Schreiben in mehr als einer Sprache selbstredend eine viel länger Tradition.

Bislang vorwiegend aus komparatistischer und romanistischer Perspektive behandelt, wird Mehrsprachigkeit hier von Seiten der Germanistik und bezogen auf die deutsche Literatur in den Blick genommen.

Entwurf einer europäischen Literatur dargelegt, dass die willkürliche Zerstückelung in nationale und historische Zugehörigkeiten ihre Erkenntnis verstellt. Die Mehrsprachigkeit bildet innerhalb einer nationalphilologisch kartographierten Literatur zwangsläufig eine Terra incognita. Die Gründe dafür liegen allerdings nicht in der Marginalste des Phänomens, sondern in der Grundkonstruktion der germanistischen – wie jeder nationalphilologisch ausgerichteten – Literaturwissenschaft. Die Schwierigkeit, gerade in der »deutschen Literatur« Pluralität zu untersuchen – seien sie Translinguale oder transkultureller Natur –, hat also historischen Grund. Bearbeitet werden müssen dazu immer erst Prozesse ihrer Verdeckung und Tilgung, die in Untersuchungstradition und –Instrumentarium des Faches konstitutiv mit eingegangen sind. Die Beschäftigung mit deutscher Sprache und Literatur ist seit ihrem Anfangen in der Frühen Neuzeit immer wieder von Bestrebungen begleitet, »fremde« Einflüsse – gerade auch in Gestalt »fremder« Wörter – fernzuhalten und Sprache und Literatur von ihnen zu »reinigen«. Im Gründungsverständnis des 19. Jahrhunderts geht es der Germanistik dann darum, eine einheitliche deutsche Literatur- und Sprachtradition als Grundlage für die nationale Einigung bereitzustellen (vgl. Kirchmann 2009).

Lechzte Ende literarischer Mehrsprachigkeit in den Blick genommen: das Vorkommen fremder, anderer, Sprachen im deutschen Text in Form einzelner Wörter und Sätze oder an andere Sprachen angelehnter grammatischer Strukturen. Es interessiert, wo und warum sich im deutschen Text gezielte Einfügungen aus anderen sogenannten »Nationalsprachen« finden bzw. aus vom Standard der Schriftsprache abweichenden Dialekten oder Soziolekten. Dabei kann Mehrsprachigkeit, »Nationalsprachen«, »natürliche« versus »künstliche« Sprachen hier keine unmissverständlich definierbaren Kategorien sein. Vielmehr verweist gerade die literarische Repräsentation und Reflexion von Mehrsprachigkeit immer wieder auf die grundlegende Problematik dieser Trennungen und Einteilungen.

Die Neuere Deutsche Literaturwissenschaft (NDL), auch Neuere deutsche Literaturwissenschaft (NDL), ist ein Teilgebiet der Germanistik, das sich systematisch mit literarischen Werken in der neuhochdeutschen Sprache beschäftigt. Sie untersucht hauptsächlich deren sprachliche Gestaltung, Wirkung und Interpretation. Die zeitliche Eingrenzung der Neueren Deutschen Literaturwissenschaft ist flexibel und variiert je nach Quelle, reicht jedoch typischerweise vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart.

Durch die Vielseitigkeit der Literatur ergeben sich automatisch Überschneidungen mit anderen, auf den ersten Blick wenig verwandten Forschungsbereichen. Beispiele hierfür sind insbesondere die Philosophie, die bei Werken wie beispielsweise Faust eine große Rolle

spielen . Der Inhalt kann nicht gänzlich interpretiert bzw. erfasst werden, ohne dabei auf die philosophischen Einflüsse des Werkes zu einzugehen. Ebenso spielen die Politik- und Gesellschaftswissenschaften eine Rolle, insbesondere in jenen Werken, bei denen die soziokulturellen und politischen Gegebenheiten thematisiert werden, weshalb eine Auseinandersetzung damit für die Interpretation unabdingbar ist. Bei Werken, die nicht aus der Gegenwart stammen, ergibt sich dadurch auch zwangsläufig eine Beschäftigung mit den entsprechenden historischen Umständen.

Auf die Frage, welche literarischen Texte zur Gattung der Lyrik zu rechnen seien, lautet eine scheinbar einfache und selbstverständliche Antwort: Gedichte. Diese Antwort ist allerdings gar nicht unproblematisch: [...] ›Gedicht‹ war [...], zumindest bis weit in das 18. Jahrhundert hinein, eine sehr unspezifische Bezeichnung für alle literarischen Texte. [...] Das wichtigste sprachliche Kennzeichen des Gedichts war der rhythmisch und metrisch strukturierte Vers – und den weisen Drama und Versepos gleichfalls auf. Erst als sich in der Dramatik und, schneller und erfolgreicher, in der Epik die lang geschmähte – da angeblich nicht kunstvoll geformte – Rede in Prosa durchsetzen konnte, verengte sich der Begriff des Gedichts: Er blieb den zumeist kürzeren, weiterhin in Versen abgefassten Texten vorbehalten – eine Bedeutungsveränderung oder -verengung, die erst gegen Mitte des 19. Jahrhunderts abgeschlossen war.

Eine literarische Gattung bezeichnet formal gegliederte Textgruppen. Die gängigste Unterteilung ist dabei die in Lyrik, Epik und Dramatik. Dabei können sich in literarischen Texten Gattungen in ihren Merkmalen überschneiden.

Untergattungen der Lyrik werden meist nach dem formalen Aufbau gebildet, aber auch anhand metrischer oder stilistischer Merkmale oder auch anhand der Reinform. Wichtige Beispiele sind die Ode, das Sonett, die Hymne, die Elegie oder auch die Ballade.

Unter dem Begriff Epik fasst man literarische Texte zusammen, in denen etwas erzählt wird (i. d. R. von einem Erzähler). „Erzählliteratur“ kann hierbei als Synonym verstanden werden. Die Bezeichnung Epik stammt vom Begriff Epos ab, der allerdings „Versdichtung über Helden und Götter“ meint und deshalb nur bedingt als Überbegriff für die moderne erzählende Prosa zu verwenden sei. Man unterscheidet aktuelles und fiktionales Erzählen und bestimmt unter anderem die Ordnung, Dauer und Frequenz (Zeit), Distanz und Vokalisierung (Modus) sowie Zeitpunkt des Erzählens, Ort des Erzählens, Stellung des Erzählers und Subjekt bzw. Adressat (Stimme). Man unterteilt die Epik in verschiedene Untergattungen. Beispiele hierfür sind die Novelle, die Kurzgeschichte, die Parabel und der Roman in seinen unterschiedlichen Formen.

Dramatische Texte sind in der Regel dafür konzipiert, vor Publikum unter Anweisung eines Regisseurs beispielsweise in einem Theater inszeniert zu werden. Dadurch unterscheiden sie sich grundlegend von allen anderen Gattungen der Literatur. Das sei laut Jassins und Kohnen der besondere Reiz dieser Gattung.

„Drama ist live: Es kann etwas schief gehen, und bei jeder einzelnen Aufführung treten andere Nuancen des Stückes zu Tage, sei es durch variierende Betonungen der Schauspieler, durch unterschiedliche Publikumsreaktionen oder zufällige Ereignisse im Bühnenbereich. Diese Präsenz, die Unabänderlichkeit des sich ereignenden Moments macht zweifellos einen Reiz des Theaters aus – und garantiert ihm auch Zukunft. Wichtige Untergattungen sind die Tragödie, die Komödie, das epische Theater und das bürgerliche Trauerspiel.

Im Handbuch Rhetorik wird beschrieben, wie die Disziplin bereits in der Antike gesehen wurde: „zum einen als Kunst des guten – wirkungsvollen oder schönen – Redens, zum anderen aber auch als die Wissenschaft, deren Gegenstand das gute Reden, die wirkungsvolle oder schöne Rede ist“. Die Rhetorik befasst sich mit dem öffentlichen

Sprechen und deren Ziel, zu überzeugen, vom Duden wird sie als „Lehre von der wirkungsvollen Gestaltung der Rede“ definiert. Klassisch werden Reden in die Beratungsrede (Genus Deliberativum), die Gerichtrede (Genus Ideale) und die Gelegenheits- oder Festrede (Genus Demonstrativum) eingeteilt.

Stilistik (lat. Stilus, dt. Griffel) bezeichnet die rhetorische Figurenlehre, die sich mit der Einsetzung und Wirkung von rhetorischen Mitteln oder auch mit der Verwendung und Wirkung des „Redeschmucks“ auseinandersetzt. Etymologisch gesehen ist der Stil eng mit dem Schreiben verbunden, während die Stilistik sich in der antiken Vorstellung hauptsächlich auf die Rhetorik und deren Ausgestaltung konzentriert. Während die Stilistik lange kaum objektiv wahrnehmbar war, verfährt die „analytisch präzisierte und empirisch fundierte Disziplin“ zumeist intertextuell bzw. komparatistisch. Man arbeitet mit Textmustern, Textexemplaren und innerhalb eines Textes.

Die Hermeneutik befasst sich hauptsächlich mit dem Verstehen und der Interpretation von literarischen Texten und Gesprochenem. Friedrich Schleiermacher unterscheidet zwischen grammatischer und psychologischer Interpretation, wohingegen modernere Theorien von deutlich vielseitigeren und diffuseren Interpretationsbereichen ausgehen. Eine wesentliche Rolle spielt das Modell des hermeneutischen Zirkels, das von mehreren Vor- und Textverständnisstufen ausgeht. Es existieren unterschiedliche Ausprägungen der Hermeneutik, wie beispielsweise die formalanalytische Hermeneutik oder auch die interkulturell Hermeneutik

Literatur

1. Franz Nikolaus Finck: Die Sprachstämme des Erdkreises (= Aus Natur und Geisteswelt. Bändchen 267, Teubner, Berlin 2009 (Digitalisat).
2. Ernst Kieckers: Die Sprachstämme der Erde (Kultur und Sprache.). Winter, Heidelberg 1931.
3. Wilhelm Schmidt: Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde (= Kulturgeschichtliche Bibliothek. Reihe 1: Ethnologische Bibliothek. 2011).
4. Winter, Heidelberg 1926 (Nachdruck: Buske, Hamburg 2018).
5. Gerhard Jäger: Wie die Bioinformatik hilft, Sprachgeschichte zu rekonstruieren. Tübingen 2018 ([1] auf www.sfs.uni-tuebingen.de)
6. Stefan Sonderegger: Grundzüge deutscher Sprachgeschichte. Diachronie des Sprachsystems. Band 1: Einführung, Genealogie, Konstanten. Walter de Gruyter, Berlin 1979 (Nachdruck 2020), S. 118–128.
7. Helmut Kuhn: Zur Gliederung der germanischen Sprachen. In: Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 86, 2020, S. 1–47.

MÜASİR ALMAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

Abdullayeva Samirə Əli qızı, Paşanova Ülvyyə Nemət qızı.

Xülasə

Müasir Alman ədəbiyyatşünaslığı, müasir alman ədəbiyyatşünaslığı kimi də tanınır, almanşünaslığın yeni yüksək alman dilindəki ədəbi əsərlərlə sistemli şəkildə məşğul olan bölməsidir. O, əsasən onların linqvistik dizaynını, təsirini və şərhini araşdırır. Ədəbi janr formal strukturlaşdırılmış mətn qruplarına aiddir. Ən çox yayılmış bölmə lirik, epik və dramatikdir. Lirikanın alt janrlarına opera, sonet, himn, elegiya və ballada daxildir. Eposun alt janrları müxtəlif formalarda novella, povest, məsəl və romandır. Dramın alt janrlarına faciə, komediya, epik teatr və vətəndaş faciəsi daxildir.

СОВРЕМЕННОЕ НЕМЕЦКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдуллаева Самира Али кызы, Пашишанова Ульвия Неметовна
Резюме

Современное немецкое литературоведение, также известное как современное немецкое литературоведение, представляет собой отрасль германистики, которая систематически занимается литературными произведениями на нововерхненемецком языке. В основном она исследует их лингвистический дизайн, влияние и интерпретацию. Литературный жанр относится к формально структурированным группам текстов. Наиболее распространено деление на лирическое, эпическое и драматическое. Поджары лирики включают оду, сонет, гимн, элегию и балладу. Поджары эпоса являются новелла, рассказ, притча и роман в различных формах. Поджары драмы включают трагедию, комедию, эпический театр и гражданскую трагедию.

Рәүҗи: ADAU, f.ü.f.d., dosent Gülnara Vahid qızı Aslanova
ADAU- nun “ Dillər Tədris Mərkəzinin” 27 yanvar 2025 tarixli iclasın 4 sayılı protokolu
Deaxil olma tarixi 30 yanvar 2025-ci il

UOT:811.

**İNGİLİS, AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ
VAHİDLƏRİN FƏRQLİ VƏ OXŞAR MƏQAMLARI**

*Quliyeva Təranə Ələsgər qızı, Abbasova Natavan Bəkir qızı,
Məmmədova Arzu Edil qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Tarana.quliyeva@sdu.edu.az, Natavan.abbasova@sdu.edu.az
Arzu.mammadova@sdu.edu.az*

Xülasə: Millətlərarası frazeologiyanın əmələ gəlmə yollarından biri də müxtəlif dillərdə istər məzmun, istərsə də ifadə planının uyğunluğu ilə səciyyələnən frazeoloji paralelliyyənin sərbəst surətdə, bir-birindən asılı olmadan meydana çıxması ilə bağlıdır. Bir çox frazeoloji paralellərin təşəkkülü ilkin sərbəst söz birləşmələrinin eyni cür yenidən mənalandırılmasına əsaslanıb, lingvistik universallıqlar və insan mövcudluğunun universallaşdırılmasının təsiri ilə müəyyən edilir.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, rus dili, azərbaycan dili, ingilis dili

Ключевые слова: фразеологические единицы, русский язык, азербайджанский язык, английский язык

Keywords: phraseological units, Russian language, Azerbaijani language, English language

Giriş. Müxtəlif dillərdə sözlərin analoji dəyişkən birləşmələrinin eyni cür yenidən mənalandırılması ayrı-ayrılıqda (tək-tək) yaxud birgə, toplu halında metaforik, metonimik köçürmə və obrazlı müqaisə xətti üzrə baş verir.

Tədqiqatların göstərdiyi kimi, frazeoloji paralellərin əksərini metaforik köçürmə təşkil edir. Buraya aşağıdakı frazebirləşmələri aid etmək olar:

İng.: step by step, шаг за шагом- azərb.: adımbaaddım, addım-addım, qarabaqara.

İng.: shoulder to shoulder, rus: плечом к плечу, azərb.: çiyin çiyinə.

Metaforik frazeoloji paralelliklərlə müqayisədə metonimik köçürmə nisbətən az yer tutur:

İng: tighten one's belt, rus : затянуть потуже пояс – azərb: toqqanı (qayıışı) bərk çəkmək.

Obrazlı müqayisəyə əsaslanan frazeoloji paralelliklər bundan da kiçik qrup təşkil edir.

İng:spring up like a mushroom (yaxud, like mushrooms).

rus.:расти как грибы (после дождя), azərb.: yağışdan sonra göbələk kimi artmaq.

Universallıqlar sırasına müxtəlif səciyyəli tabularla əlaqədar olan evfemistik əvəzetmələr də aiddir. Bunlar daha çox insan həyatının məhrəmanə, intim, reklam edilməyən tərəflərinə aid olur [1].

Əsas hissə. Müxtəlif dillərə aid olan bir qism materiallar struktur baxımdan xeyli fərqlidirlər. Onlar arasındakı oxşarlıq onların motivi, meydanaçixma səbəbi ilə bağlıdır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

İng.: in a certain (delicate yaxud, interesting) condition, в положении-azərbaycan dilində ikicanlı, ağırayaqlı, boylu,hamilə (hamilə olmaq feili ilə)

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi bu qəbildən olan frazeologizimlərlə xüsusilə zəngindir. Başqa dillərdə müqabilini tapmaq çətin olsa da, onların bəzilərini burada qeyd etməyi vacib bilirik.

Uşağa qalmaq-hamilə vəziyyətinə düşmək,

Boynuna uşaq düşmək.

Uşaq salmaq – qeyri-təbii şəkildə uşağı olmaq,
 Uşağı xərc etmək (dan.)—ib.ana bətnində olan uşağı ölmək [7].
 Bu cür efemistik frazeoloji birləşmələrin qismi ölüm prosesi (hadisəsi) ilə bağlıdır:
 Rəhmətə getmək, ölmək (allah rəhmətinə çatmaq), Allahın rəhmətinə getmək, Vəfat etmək.

Axıncı frazebirləşmənin birinci tərkib hissəsi motivini itirsə də, bütövlükdə evfemizm nəzakət məqamında ölməyi bildirir. Bu səciyyəli evfemizmlərin bir qismi isə islam dininin bəzi adət və mərasimlər ilə bağlıdır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Sünnət etmək - uşağın pülüyünü kəsməklə icra edilən dini mərasim, mərasim hərəkəti.

Sünnət toyu-həmin hadisə ilə əlaqədar icra edilən şadyanalıq (toy mərasimi)

Kiçik toy bundan qabaq qeyd edilən hadisənin əsil toyla müqayisə yolu ilə ifadəsi.

Böyük toy –ailə qurmaqla bağlı olan şadlıq məclisinin ifadəsi

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin hadisə sadəcə olaraq toy sözü ilə ifadə olunur. Amma müəyyən situasiyada həmin hadisə kiçik toy frazebirləşməsi ilə müqayisə yolu ilə böyük toy şəklində də ifadə olunur [4].

Danışmaq gümüşdür, danışmamaq qızıl, ancaq o, müxtəsər variantda olan frazebirləşmə vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində susmağı təqdir edən başqa frazeologizmlər də vardır: Doğrusun söylə, ata min qaç!, Dilini saxla, başın salamat olsun!

Azərbaycan dilində bir çox başqa frazeoloji birləşmələr vardır ki, qeyd olunan hadisəyə müvafiq gəlir: Sən çaldın! Gətir bağla dilimə! Əsnəmək əsnəmək gətirər. Bunların hər birinin arxasında müvafiq nitq vahidləri dayanır.

Qeyri-real obrazla bağlı əlaqə və assosiasiyalar. ing.: sell oneself (yaxud ones soul) to the devil. Rus.: продавать свою душу дьяволу [8].

Azərbaycan dilində həmin təssəvvürün əksini bildiren belə bir frazeoloji birləşmə vardır: şeytana pəriş tikmək. O, hiyləgərlikdə, kələkbazlıqda hətta şeytana üstün gələ bilən adam bərsində deyilir (o, şeytana pəriş tikər!)

Ing.: go to the devil, rus: пойти к черту, azerb.: cəhənəm (ə) olmaq rədd olmaq.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ingilis və rus dillərindəki frazebirləşmələr eyni mənbədən gəlmişlər. Azərbaycan dilinə məxsus olan frazeologizmlərin heç birində bunların tərkib hissələrinin eyni olmasa da, onların ümumi semantikasi tamamilə bir-birinə müvafiq gəlir.

Xəyali şəraitlə bağlı olan frazebirləşmələr. ing.: read between the lines, rus: читать между строк (yaxud.строчек), azerb.: sətirlər arasında oxuma.

Amma bu axıncı o, biri dillərə məxsus olan frazeoloji birləşmələrin müqabili olmayıb, hərfi tərcümədir, həmçinin müq.ət: sətiraltı başa düşmək, Azərbaycan dilində buna yaxın olan bir təsəvvür **sətiraltı mənə** frazeoloji birləşməsi ilə ifadə olunur.

Xəyali obrazla bağlı olan frazebirləşmələr. ing.: the milky way, rus: млечный путь-azərb: kəhkəşan-süd yolu, Hacılar yolu [Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı,1967, s.287].

Davam etmə (davamiyyət), uzanma bildiren frazeologizmlər:

Ing.: day and night, rus: млечный путь [3], azərb: gecə-gündüz, dan, gecəbəgündüz.

Misallardan görüldüyü kimi qeyd olunan dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin hamısında əsas təşkilədicilər eynidir (gecə və gündüz) mənasında olan sözlər. İngilis, rus dilləri materialları ilə Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji birləşmələr arasındakı fərq yalnız bağlayıcı vasitələrdədir (and, rus dilində vasitə halı; Azərbaycan dilində sadalama-qarşılaşdırma (əkslik) münasibəti-ba-aralıq şəkilçisi).

Nəbatat, heyvanat aləmi ilə bağlı olan frazeologizmlər

Ing.: die like flies, rus: умрут как мухи [6], azərb.: qarışqa kimi qırılmaq.

Azərbaycan dilində milçək sözü olsada, qırılmaq (kütləvi surətdə ölmək) feili məhz qarışqa sözü ilə birlikdə frazeoloji birləşmə yaradır. bu isə onu göstərir ki, Azərbaycanca qarışqa kimi qırılmaq frazeoloji birləşməsi ilə onun ingilis, fransız, rus dillərindəki qarşılıqları arasındakı oxşarlıq müstəqil inkişaf nəticəsində meydana gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis, fransız və hətta rus dillərindəki frazebirləşmələr eyni mənşəli olub, beynəlmiləl frazeologizmlər fonduna daxildir.

Ing.: a hard nut to crack fr.: noix durea briser-rus:твердый орешек-azərb.: çətin adam ; gönüqalın adam .

Azərbaycan dilində **çətənə qoz** ifadəsi vardır, lakin o, sərbəst söz birləşməsi olub, frazeologizm vermir: başqa sözlə desək, Azərbaycan dilində **çətin qırılan qoz** birləşməsi ingilis və rus dillərinə məxsus olan frazeoloji birləşmələrin ifadə planına görə tam eyni olsa da, məzmun planına görə onların eyni deyil, çətin qoz ifadəsi qabığı qalın olub, çətinliklə sınıan (qırılan) qoz növünü bildirir.

Azərbaycan dilində rusca **твердый орешек** (adam haqqında) frazeoloji birləşməsinin müqabilini kimi **çətin adam** frazebirləşməsi işlənir. Amma bu dildə gönüqalın (adam) ifadəsi də vardır ki, burada (örtük) anlayışının ifadəsi heyvanat mənşəli təsəvvür bildirən **gön** sözünün üzərinə düşür, **çətin** anlayışının ifadəsi ilə **qalın** sözünün öhdəsində qalır: bütövlükdə gönüqalın (adam) frazeoloji birləşməsi Avropa mənşəli frazeologizmlərlə müqayisədə daha kobud çalar bildirir [2].

Rus: дрошать как осиновый лист-azərb: nanə yarpağı kimi əsmək (titrəmək). Azərbaycan dilində **əsmək** və **titrəmək** feilləri sinonim olsalar da, bunların frazeoloji birləşmə yaratmaq imkanı eyni deyil. Yuxarıda verilmiş frazeoloji birləşmə, bir qayda olaraq **ürək** sözü ilə (ürəyim nanə yarpağı kimi əsir), üstəlik səbəb kimi, (kimdən, nədən ötrü) əlaqəsini bildirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsmək feilinin iştirakı ilə daha bir frazebirləşmə yaranır; bu zaman o, heyvanat adı ilə əlaqədar olaraq işlənib, soyuqdan titrəməyi bildirir: it kimi əsmək.

E.M.Solobuxo [5] belə hesab edir ki, heyvan adlarının iştirakı ilə yaranan beynəlmiləl frazeoloji layların genişliyi bir sıra heyvan adlarının müxtəlif dil kollektivləri tərəfindən eyni, yaxud yaxın rəsmlərə assosiasiya yaratması, insanların heyvanlarla ünsiyyətdə olmaq təcrübəsi, heyvanların insan həyatında böyük rol oynaması ilə izah olunur.

Həmin fikrin haqlı olduğunu etiraf etməklə yanaşı, qeyd etməliyik ki, ümumi semantika bəzi hallarda müxtəlif dillərdə ayrı-ayrı yollarla əldə edilir. Bunu aşağıdakı frazeologizmlərin müqayisəsində görmək olar:

Ing.:when you go through the country of the one-eyed be one-eyed

Rus: с волками быть, по-волчье му быть

Azərb: atı atın yanında bağlarsan, ya yalın götürər, ya xurcunun; (həmçinin: atı atın yanına bağlasan, həm rəng olmasa da, həm xasiyyət olar); şəhərə girdin, gördün hamı gözüqırıqdır, sən də ol bir gözüqırıq.

Aşağıdakı nümunələr də bu fikri təsdiq edə bilər:

Ing.: one swallow does not make a summer

Rus: одна ласчотка весны не делает

Azərb.: bir gülünən bahar olmaz [4].

Sözümüzü müxtəlif dillərdə təkcə ümumi semantikasına görə deyil, tərkib hissələrinin oxşarlığına görə də yaxın olan nümunələr əsasında davam etdirək: Ing.:if you run after two hares you will catch neither aim.

Rus.: за двумя зайцами погоняться-и одного не поймашь (нфчгв ни одного не поймашь)

Azərbay.:iki dovşanın dalınca qaçan heç birini də(birisini) tutmaz (eləcədə iki yana baxan gəc qalar) alm.:wie Hund und hatze

Rus.: как кошка с собакой

Azərbay.: itnən pişik kimi (yola getmək)

Nəticə. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji evfemizmlərin tədqiqi istər xüsusi, istərsə də ümumi dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Üslubi laylardan hesab edilən frazeoloji evfemizmlər danışq dilinin leksikasının açıqlanmasında əhəmiyyətli olduğu kimi, lüğət tərkibinin zənginləşməsində də əvəzsiz rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Лен.ЛГУ. М:1963 г.326 стр.
2. Ваграмов Н. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı:1963-cü il.
3. Кунин А.В Курс фразеологии современного английского языка. М.1986 г.
4. Русско –Азербайжанский фразеологический словарь. Маариф, Б:1974
5. Солобухо Э.М. Теория фразеолог. сближения.Изб.Казанского Ун-та, М:1989.
6. Шанский Н.М. Фразеология современного английского языка. М. М:1985 г.
7. Тагиев М.Т. Окружение фразеолог. и слова.Самарканд.Университет, М:1978г.
8. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологич. единиц в русском языке. М.

DIFFERENT AND SIMILAR POINTS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH, AZERBAIJAN AND RUSSIAN LANGUAGES

*Guliyeva Tarana Alasgar, Abbasova Natavan Bekir,
Mammadova Arzu Edil*

Summary

One of the ways of formation of international phraseology is connected with the free and independent emergence of phraseological parallelism, characterized by the correspondence of both content and expression plan in different languages. The formation of many phraseological parallels is based on the same reinterpretation of the initial free word combinations and is determined by the influence of linguistic universals and the universalization of human existence.

РАЗЛИЧНЫЕ И СХОДНЫЕ СТАТУСЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ, АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

*Гулиева Тарана Алескер кызы, Аббасова Натаван Бекировна,
Мамедова Арзу Едиловна*

Резюме

Один из путей формирования интернациональной фразеологии связан со свободным и независимым возникновением фразеологического параллелизма, характеризующегося соответствием как содержания, так и плана выражения в разных языках. Образование многих фразеологических параллелей основано на одинаковом переосмыслении исходных свободных словосочетаний и обусловлено влиянием языковых универсалий и универсализацией человеческого бытия.

Rəyçi: fil.e.d. dos.A.Əliyeva

Daxil olma tarixi 05 fevral 2025-ci il

UOT:811. 111.

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN FORMALARI VƏ ONLARIN
İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Həsənova Lalə Ramiz qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti Dissertant
lalahassan@yahoo.com

Xülasə: *Məqalədə zaman formaları tədqiq edilir. Xüsusilə ingilis dilində keçmiş qeyri-müəyyən zaman və indiki bitmiş zaman formaları qarşılaşdırılır və müqayisə edilir. Hər iki zamanın işlənmə xüsusiyyətləri və onların arasındakı əsas fərqlər diqqətə çatdırılır. Müəllif qeyd edilən zaman formalarının tələbələr üçün o cümlədən dil öyrənənlər üçün çətin olan işlənmə xüsusiyyətlərinə diqqəti cəlb edir və nümunələr üzərində onlara izah verir.*

Məqalədə xeyli sayda nümunələr verilib və nəzəri ədəbiyyata müraciət edilib.

İngilis dilində danışmaq, yazmaq, ümumiyyətlə hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsi zaman formaları ilə başlayır. Odur ki, bu mövzunun tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və mövzu həmişə aktuallığını saxlayır.

Açar sözlər: ingilis dili, zaman, forma, keçmiş, bitmiş, məna

Key words: English, tense, form, past, perfect, meaning

Ключевые слова: Английский, время, форма, прошедшее, совершенное, значение

Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin zaman formaları dörd qrupa bölünür:

- 1) qeyri-müəyyən zaman formaları (Indefinite tense forms);
- 2) davamedici zaman formaları (Continuous tense forms);
- 3) bitmiş zaman formaları (Perfect tense forms);
- 4) davam edib bitmiş zaman formaları (Perfect continuous tense forms) [3, s.141].

Qeyri-müəyyən zaman formaları – Keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması:

Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin dörd qeyri-müəyyən zaman forması vardır:

- 1) *İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması;*
- 2) *Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması;*
- 3) *Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması;*
- 4) *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması;*

Feilin xəbər şəklinin qeyri-müəyyən zaman formalarına xas olan başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar hərəkətin başqa xüsusiyyətlərinə, onun davam etməsinə, yaxud bitməsinə heç bir işarə etmədən hərəkətin indiki və ya keçmiş zamanda habelə gələcək, yaxud keçmişə nəzərən gələcəkdə baş verəcəyini, icra ediləcəyini bildirir.

Keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının düzəldilməsi:

Bu zaman formasını düzəltmək üçün vahid qayda yoxdur. Bu baxımdan ingilis dili feilləri dörd qrupa bölünür:

- 1) qaydalı feillər (Regular verbs);
- 2) qaydasız feillər (Irregular verbs);
- 3) qarışıq feillər (Mixed verbs);
- 4) amorf feillər (Morphous verbs).

Qaydalı feillərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması **–ed** suffiksi vasitəsilə düzəldir; feilin məsdər formasından to ədatı atılır və bütün şəxslərdə eyni olaraq, feilin sonuna **–ed** suffiksi əlavə edilir.

Məsələn:

<i>They played football in that field.</i>	Onlar həmin sahədə futbol oynayırdılar.
<i>She preferred coffee to tea.</i>	O, qəhvəni çaydan üstün tuturdu.
<i>You used to shop in that market.</i>	Siz o bazarda alış-veriş edirdiniz.
<i>I listened to melodious songs last evening.</i>	Dünən axşam melodik mahnılara qulaq asdım.

Qaydasız feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması müəyyən bir qayda əsasında deyil, müxtəlif yollarla düzəldilir.

Nümunələrə baxaq:

<i>I wrote articles on different topics.</i>	Mən müxtəlif mövzularda məqalələr yazdım.
<i>He read various kinds of books.</i>	O, müxtəlif növ kitablar oxuyurdu.
<i>He went to the library yesterday.</i>	O, dünən kitabxanaya getdi.

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının sualı *to do* köməkçi feilinin keçmiş zaman forması (*did*) vasitəsilə düzəlir. *Did* bütün şəxslərdə eyni olaraq işlənir və mübtədadan əvvəldə gəlir.

Nümunələrə baxaq:

<i>Did they play football in that field?</i>	Onlar həmin sahədə futbol oynayırdılar?
<i>Did she prefer coffee to tea?</i>	O, qəhvəni çaydan üstün tuturdu?
<i>Did you use to shop in that market?</i>	Siz o bazarda alış-veriş edirdiniz?

Xüsusi suallar:

Where did she go for her last holiday?	O, son tətili üçün hara getdi?
What did they watch on TV last night?	Onlar dünən gecə televizorda nəyə baxdılar?

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının inkarı **to do** köməkçi feilinin keçmiş zaman forması **did** və **not** inkar ədatı ilə düzəldilir. *Did not* birləşməsi mübtədə ilə əsas feilin arasında durur [3, s. 35].

Nümunələrə baxaq:

<i>I did not write articles on different topics.</i>	Mən müxtəlif mövzularda məqalələr yazmadım.
<i>He did not read various kinds of books.</i>	O, müxtəlif növ kitablar oxumadı.
<i>He did not go to the library yesterday.</i>	O, dünən kitabxanaya getmədi.

İndi isə keçmiş zamanın formalarını cədvəl daxilində nəzərdən keçirək:

Təsdiq	İnkər	Sual	İnkər-sual
Mübtədə + feilin keçmiş zaman forması	Mübtədə + did + not + feilin əsas formasını + cümlənin	Did + mübtədə + feilin əsas formasını + cümlənin	Did + mübtədə + not + feilin əsas formasını + cümlənin

+ cümlənin qalan hissəsi	qalan hissəsi (Yaxud) Mübtəda + didn't + felin əsas forması + cümlənin qalan hissəsi	qalan hissəsi?	qalan hissəsi? (Yaxud) Didn't+ mübtəda + felin əsas forması + cümlənin qalan hissəsi?
--------------------------	--	----------------	---

Bu zaman forması aşağıda göstərilən hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir [4, s. 34]:

1. Keçmişdə baş vermiş hərəkətləri göstərir. Məsələn:

My little sister was born in 1995.

Old Joylon lifted his keen eyes.

Charles slapped me on the back.

2. Keçmişdə ardıcıl olaraq baş verən, icra edilən hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Məsələn:

When I lifted in the village, I washed in the river every morning. He went down to the margin of the ocean every day.

O.Musayev yazır ki, keçmişdə təkrarən baş vermiş, icra edilmiş hərəkətlər, adətən **used+məsdər** və ya **would+məsdər (to ədatsız)** birləşmələri ilə də ifadə olunur [3, s.150].

Məsələn:

In my childhood I used to visit my uncle very often.

We used to swim every day when we were children.

In the afternoon he would go out alone and walked for hours.

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması, bir qayda olaraq, *yesterday, two days/weeks/months/months/years* və *s., ago, last week/month/year; once upon a time, the other day, two days later* və s. zərf və ya zərf birləşmələri ilə işlədilir. Məsələn:

Last week I went to visit my friend.

Once upon a time there lived a poor man.

Yesterday I wanted so much without knowing what.

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının Azərbaycan dilində qarşılığı onun hər dəfə ifadə etdiyi hərəkətin növündən asılı olur .

1. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması keçmişdə icra olunmuş, baş vermiş hərəkətləri bildirirsə, o halda bu zaman forması dilimizə feilin şühudi keçmiş zaman formasına uyğun gəlir. Məsələn:

I wrote a letter to my friend yesterday (Mən dünən dostuma məktub yazdım).

They went on an excursion last week (Onlar keçən həftə ekskursiyaya getdilər).

2. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması keçmişdə təkrarən baş vermiş hərəkətləri ifadə edərkən Azərbaycan dilinə müzəreli keçmişə uyğun gəlir. Məsələn:

I went to the forest every week (Mən hər həftə meşəyə gedərdim).

He came to visit me every evening when he lived in the village (O, kənddə yaşayanda hər axşam mənə baş çəkməyə gələrdi).

İndi isə müasir ingilis dilində bitmiş zaman formalarından indiki bitmiş zamanın işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Müasir ingilis dilində mövcud olan bitmiş zaman formaları indiki, keçmiş, gələcək və keçmiş nəzərən gələcək zamanda müəyyən bir vaxta qədər və ya başqa bir hərəkətə qədər icra edilib bitmiş hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir [6, s. 19].

Yuxarıda deyilənlərə müvafiq olaraq da müasir ingilis dilində dörd bitmiş zaman forması var:

1) *İndiki zamanın bitmiş forması (The Present perfect tense form);*

- 2) *Keçmiş zamanın bitmiş forması (The Past perfect tense form);*
 3) *Gələcək zamanın bitmiş forması (The Future perfect tense form);*
 4) *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması (The Future perfect in the past tense form);*

Bu dörd zaman formalarından indiki zamanın bitmiş formasını nəzərdə keçirək.

Düzəldilməsi: İndiki zamanın bitmiş forması to have köməkçi feilinin indiki zaman qeyri-müəyyən forması (have/has) və əsas feilin keçmiş zaman feili sifəti (Participle 2) vasitəsilə düzəlir [7, s. 22].

Nümunələrə baxaq:

<i>I have written articles on different topics.</i>	Mən müxtəlif mövzularda məqalələr yazmışam.
<i>He has read various kinds of books.</i>	O, müxtəlif növ kitablar oxuyub.
<i>They have played football.</i>	Onlar futbol oynayıblar.

İndiki zamanın bitmiş formasının sual şəklini düzəltmək üçün köməkçi feillər **have, has** mübtəladan əvvələ keçir.

Məsələn:

<i>Has he quarreled with you?</i>	O, səninlə mübahisə edib?
<i>Have you been to this place before?</i>	Daha əvvəl bu yerdə olmusunuz?

Bu zaman formasının inkar şəklini düzəltmək üçün köməkçi feildən sonra **not** inkar ədatı əlavə edilir.

Məsələn:

<i>I have not written articles on different topics.</i>	Mən müxtəlif mövzularda məqalələr yazmamışam.
<i>He has not read various kinds of books.</i>	O, müxtəlif növ kitablar oxumayıb.
<i>I have not sung different kinds of songs, especially modern.</i>	Mən müxtəlif növ, xüsusən də müasir mahnılar oxumamışam.

İndiki zamanın bitmiş forması aşağıdakı hallarda işlədilir [5, s. 26]:

1) icra edilib bitmiş, lakin nəticəsi göz qabağında olan hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn:

I have written the letter, you may post it.

He is ill, and they have taken her to the hospital.

I have brought you a new letter.

2) təkrarən baş verib, icra edilib bitmiş hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn:

I have got your letter several times.

I have talked to you about him often.

3) icrası keçmişdə başlamış, müəyyən müddət davam etmiş və hazırda da davam etməkdə olan hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. İndiki bitmiş zamanın bu cür işlədilməsi *Present Perfect Inclusive* adlanır. Bu halda hərəkətin başlanğıcını göstərmək üçün adətən *since*, hərəkətin davam etmə müddətini göstərmək üçün isə *for* sözünü işlədilir. Məsələn:

We have known each other since we were children.

I have not seen her for several days.

4) zaman budaq cümlələrində *before, when, till, until, as soon as* və s. kimi bağlayıcılardan sonra. Bu halda bu zaman forması gələcəkdə müəyyən vaxtdan əvvəl icra olunacaq, bitəcək hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. Nümunələrə baxaq:

Do not leave the room before mother has returned home.

I shall tell you everything when you have returned from the city.

İndiki zamanın bitmiş forması haqqında danışılan hərəkətin icra olunduğunu göstərmək üçün əksərən *already, just*, icra olunmadığını, baş vermədiyini göstərmək üçün isə əksərən *never, ever, yet* zərfləri ilə işlədilir. Məsələn:

I have already seen this film.

I have just met her in the yard.

İndiki zamanın bitmiş forması sual şəklində işlənərkən hərəkətin icra olunması, onun bitib-bitmədiyini soruşur. Məsələn:

Have you sent the letter?

Has she invited you to her birthday party?

Müasir ingilis dilinə xas olan indiki zamanın bitmiş forması bildirdiyi hərəkətin tərzindən asılı olaraq Azərbaycan dilinə iki cür tərcümə edilir: danışığ anına qədər icra edilib bitmiş hərəkətləri bildirdikdə feilin nəqli keçmiş zaman forması, keçmişdə müəyyən bir vaxtda başlayaraq hazırda da davam edən hərəkətləri bildirərkən isə feilin indiki zaman forması vasitəsilə tərcümə edilir.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. – Bakı: Qismət, 2008. 359 s.
2. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973, 422 с.
3. Каушанская Л.В. A Grammar of the English language. – Москва: Прогресс, 2008. 358 с.
4. Кобринна Н.А., Болдырев Н.Н., Худяков А.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Прогресс, 2007, 368 с.
5. Blokh M.Y. A Course in Theoretical Grammar. M.: Progress, 1983, 382 p.+
6. Carter, R. Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide. / R.Carter, M.McCarthy. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – 984 p.
7. Collins P. English Grammar. London: Longman, 1999, 918 p.
8. Kroeger P.R. Analysing Grammar: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 384 p.
9. Quirk, R. Grammar of English. / R.Quirk. – New York: St. Martin's Press, – 2004. – 484 p.

TENSE FORMS AND THEIR FUNCTIONING FEATURES IN MODERN ENGLISH

Hasanova Lala Ramiz

Summary

The article studies tenses. In particular, the Past Indefinite tense and the Present Perfect tense in English are contrasted and compared. The features of the development of both tenses and the main differences between them are brought to attention. The author draws attention to the features of the development of the mentioned tenses, which are difficult for students, including language learners, and explains them using examples.

The article provides a large number of examples and refers to theoretical literature.

Speaking as well as writing in English, and learning any foreign language in general, begins with tenses. Therefore, the study of this topic is of particular importance and always remains relevant.

ВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Гасанова Лала Рамизовна

Резюме

В статье изучаются времена. В частности, противопоставляются и сравниваются прошедшее неопределенное время и настоящее совершенное время в английском языке. Обращается внимание на особенности развития обоих времен и основные различия между ними. Автор обращает внимание на особенности развития упомянутых времен, которые вызывают трудности у учащихся, в том числе изучающих язык, и поясняет их на примерах.

В статье приводится большое количество примеров и отсылает к теоретической литературе.

Говорение, а также письмо на английском языке, и изучение любого иностранного языка в целом, начинается с времен. Поэтому изучение этой темы имеет особое значение и всегда остается актуальным.

Rəyçi: fil.e.d., professor Fikrət Cahangirov

Daxil olma tarixi 30 yanvar 2025-ci il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN FUNKSIYALARI

Dosent Qocayeva Xatirə Əvəz qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
mustafayeva.sahila@gmail.com

Xülasə: Məqalədə ingilis dilində intonasiyanın funksiyaları araşdırılır. Məqalədə intonasiya kommunikasiyanın əsas vahidi kimi qeyd olunur. İntonasiya son illərin linqvistik tədqiqatlarında əsasən meyar kimi vurğulanır. İntonasiyanın əsas funksiyaları barədə araşdırma aparən dilçiləri adları çəkilir və onların mövzuya münasibəti vurğulanır.

Məqalədə yazılır ki, son illər intonasiyanın tədqiqatçıları onun diskursun strukturunda öyrənilməsinə üstünlük verirlər, çünki əks halda təcrid olunmuş ayrı-ayrı sözləmlərin intonasiya faktlarının mənzərəsi təhrif edilə bilər. İntonasiya diskursdaxili münasibətlərlə, yəni diskursun müxtəlif hierarxik vahidləri, məsələn, sintaqm və sözləmlər arasındakı münasibətləri səciyyələndirə bilər. İntonasiyanın funksiyası diskursun seqmentlərini sintaktik aktualaşdırmaqdan ibarət deyil, həm də danışq prosesini gerçəkləşdirməkdir.

Açar sözlər: intonasiya, funksiya, ünsiyyət, fonetika, sintaqm, münasibət

Key words: intonation, function, communication, phonetics, syntax, attitude

Ключевые слова: интонация, функция, коммуникация, фонетика, синтаксис, отношение

Kommunikasiyanın əsas vasitəsi olan intonasiya son illərin linqvistik tədqiqatlarında əsasən danışq kontinuumunun həm substansional, həm də funksional aspektlərdən intonasiyaca təşkili baxımından araşdırılır. İntonasiyanın əsas funksiyaları keyfiyyətində linqvistlər (L.P.Zinder, F.Y.Veysəlli, E.A.Brısqunova, N.D.Svetozarova, T.M.Nikolayeva, Y.A.Dubovski, L.V.Postnikova, R.R.Kaspranskiy və b.) danışq kontinuumunun sintaktik strukturu və mənası ilə bağlı kommunikativ və real dünyanın obyektlərinə danışanın subyektiv münasibətini ifadə edən emosional-ekspressiv funksiyalarını qeyd edirlər.

Son illər intonasiyanın tədqiqatçıları onun diskursun strukturunda öyrənilməsinə üstünlük verirlər, çünki əks halda təcrid olunmuş ayrı-ayrı sözləmlərin intonasiya faktlarının mənzərəsi təhrif edilə bilər. İntonasiya diskursdaxili münasibətlərlə, yəni diskursun müxtəlif hierarxik vahidləri, məsələn, sintaqm və sözləmlər arasındakı münasibətləri səciyyələndirə bilər. İntonasiyanın funksiyası diskursun seqmentlərini sintaktik aktualaşdırmaqdan ibarət deyil, həm də danışq prosesini gerçəkləşdirməkdir. N.İ.Jinkinin qənaətinə görə, praqmatik funksiya intonasiyanın öz təbiətindədir: “Prosodiyada, görüldüyü kimi, məna kəsb edən kommunikativ hərəkət, insan əməli ifadə olunur” [1, s. 60].

İntonasiyanın danışanın subyektiv, emosional münasibətilə bağlı funksiyalarının öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edən R.R.Kaspranski yazır ki, “bir sıra kommunikativ situasiyalarda, məsələn, dinləyiciyə nədən bəhs olunduğu deyil, necə deyildiyinin vacib olduğu hallarda məlumatın eksplikativ funksiyası öz relevantlığını itirir” [2, s. 41].

Ünsiyyət prosesində informasiyanın ötürülməsi və qəbulu semantik, sintaktik və fonetik bütövü təmsil edən sözləmlər (sintaqm) vasitəsilə həyata keçirilir. Ötürülən informasiyanın adekvat anlaşılması üçün cümlələrin leksik, qrammatik və fonetik cəhətdən tərkib hissələrə üzvlənməsi vacib şərtidir. İntonasiya danışq aktında müşahidə olunan elə bir hadisədir ki, onun vasitəsilə cümlənin semantik tutumu, onda ifadə olunmuş predikativ münasibətlər, kommunikativ təyinatlar, modallıq, həmçinin leksik tərkib və sintaktik quruluş özünün konkret ifadəsini tapır. İntonasiya danışq aktında danışanın öz praqmatik münasibətinin ifadəsində ən dəqiq və qənaətcil superseqment hadisədir. İntonasiya vahidləri dilin digər

vahidləri kimi danışıq aktında həm səslənmə, həm də məna cəhətdən kontekstdən və danışıq məqamından asılı olaraq variantivləşməyə məruz qalır [3, s.45].

İntonasiya xüsusi nitq strukturu kimi müəyyən edilir.

İntonasiya əsasən aşağıdakı vasitələrdən təşkil olunur:

- (1) rabitəli nitqin sintaqmlara, ritmik qruplara və sintaktik vahidlərə bölünməsi;
- (2) cümlə vurğusu;
- (3) müəyyən kommunikativ növləri ifadə edən melodik konturlar;
- (4) müvafiq ton və vurğu xüsusiyyətləri.

Dildə intonasiyanın rolu çoxdur və onlar belə müəyyən edilir:

- a) sintaqmları müəyyən etmək və nitqi asanlaşdırmaq;
- b) semantik funksiyaları ehtiva etmək və söyləmin kommunikativ növlərini təyin etmək;
- c) qrammatik funksiya; söyləmin (cümlənin) qrammatik funksiyalarını müəyyən etmək; budaq cümlələri müəyyən etmək;
- d) hiss-həyəcan ilə insanlara və ya hər hansı bir obyektə olan münasibəti ehtiva edərək bilmək [4, s.183].

İntonasiyanın qrammatik funksiyası da diqqəti cəlb edir və xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İntonasiya vasitəsilə cümlənin qrammatik növlərini müəyyən etmək mümkün olur.

Danışıqda bütün hecalar eyni səs tonu səviyyəsində olur. Bu zaman “mexaniki nitq” qurğusu işə düşür və bu zaman cümlələr təcrid edilmiş sözlərin ardıcıl qeydiyyatı kimi yaranır. Bu prosesdə müşahidə edə bilirik ki, intonasiya dinləyənlə danışanın nə demək istədiyini başa düşməsinə kömək edir. İntonasiya vasitəsilə bunları yerinə yetirmək çox çətin və bu zaman çox sayda fərqli funksiyaları müəyyən etmək üsulları irəli sürülür. Bu yollardan çox müşahidə ediləni belə fərqləndirilir [4, s.154]:

1. Kommunikativ funksiya;
2. Sintaktik funksiya;
3. Modal funksiya;
4. Məntiqi funksiya.

İntonasiyanın kommunikativ funksiyası sayəsində hər hansı bir cümlənin verilmiş şəraitdə, hər hansı sual növü, əmr, xahiş və ya nida cümləsi olmasını müəyyən etmək mümkündür. Beləliklə, intonasiya cümlənin kommunikativ növlərini müəyyən edir. Onlar:

1. Əmr cümləsi (əmrələr, xahiş, xəbərdarlıq və s.);
2. Nəqli cümlə (bütün növ nəqli cümlələr);
3. Sual cümləsi (suallar: ümumi, xüsusi, təkrar edilən suallar və s.);
4. Nida cümləsi (nida və bütün nida növləri).

Əgər intonasiyanın kommunikativ, mühakiməyürütmə funksiyasını nəzərdən keçirərkən, iki əsas fəaliyyət sahəsi müəyyən edərik: bunlardan biri dinləyənin diqqətini informasiyanın ən vacib aspektində mərkəzləşdirməkdir, digəri isə danışıq tərzinin nizama salınmasıdır.

Fonetikada (artikulyasiya) *samit* səs yolunun tam və ya qismən bağlanması ilə ifadə olunan nitq səsi hesab olunur. Nümunələr, dodaqlarla tələffüz edilən p və b; t və d, dilin öz tərəfi ilə tələffüz olunur; k və g dilin arxası ilə tələffüz edilir; h boğazda, f, v və s isə havanın dar bir kanaldan keçməsi ilə tələffüz olunur (frikativlər) və burundan (burunlardan) keçən hava olan m və n. Samitlər həmçinin saitlərə ziddiyyət təşkil edən səslər də hesab olunur [5, s. 10].

Samit (ingilis dilində *consonant*) sözü Latın dilindən götürülüb *cōnsonāns* 'sounding-together' (birlikdə səslənən) mənasını verir.

D.Traks samitləri yunan dilində *symphōna* (σύμφωνα 'sounded with') (bərabər səslənən) kimi adlandırır [6]. Bu onunla əlaqəlidir ki, yunan dilində onlar (samitlər) yalnız saitlə bərabər tələffüz oluna bilər. O, D.Traks onları iki kateqoriyaya bölür: 1)

hēmíphōna (ἡμίφωνα 'half-sounded') (yarımçıq səslənənlər); 2) *áphōna* (ἄφωνος 'unsounded') (səslənməyənlər) [6].

Lakin qeyd edək ki, bu qayda bütün dillərə tətbiq oluna bilmir. Məsələn, Şimali Amerikada bəzi dillər var ki, bu qaydanı onlara tətbiq etmək mümkün olmur, çünki onlarda partlayıcılar saitsiz də işlədilir. Müasir samit anlayışı saitle birbə işlənməyi tələb etmir.

Qeyd edək ki, samitlər (consonant) bəzi hallarda tək mənəni ehtiva etmir. Onların səs müxtəlifliyi həm nitq səsləri, həm də onları yazmaq üçün istifadə olunan əlifba hərflərində müşahidə oluna bilər. İngilis dilində bu hərflər aşağıdakılar hesab olunur: B, C, D, F, G, J, K, L, M, N, P, Q, S, T, V, X, Z və həmçinin daha çox işlədilər H, R, W, Y.

İngilis dilinin orfoqrafiyasında H, R, W, Y hərfləri və GH birləşməsi həm samitlərlə, həm də saitlərlə işlədilir. Məsələn, Y hərfi Yoke sözündə olduğu kimi samit və yarı sait kimi işlədilir /j/ olduğu kimi. Yaxud: myth sözündə /i/ sait kimi? Funny sözündə /i/ sait, sky sözündə /ai/ diftonqu və bir sıra digər yaranan diftonqlar: /say, boy, key/ və s. Eynilə R hərfi adətən saiti göstərir; bu vəziyyət xüsusilə qeyri-ritorik aksentlərdə müşahidə edilə bilər [7, s.82].

XIX əsrdə ən mühüm problemlərdən biri ədəbi dilin tələffüz normasının unifikasiyanın müəyyənləşməsi idi. Öncə onu qeyd edək ki, F.de Sössürdən sonra dil və danışq qarşılaşmasına uyğun olaraq dünya dilçiliyində dilin və nitqin qarşılaşmasını əsas götürüb, onların hər birini ayrılıqda geniş şərh edirdilər. Bunu, adətən, ikili (dixotomik) yanaşma adlandırırdılar. Halbuki L.V.Şerba, XX əsrin sonlarında isə E.Koseriu (1951-2002), onların ardınca F.Veysəlli üçlü yanaşmanı əsas götürürlər. Dil hadisələrini təhlil edərkən “səs eksponentlərindən” invariantlara və ya əksinə hərəkət etmək olar: “Bu göstərilən parametrlərdən hər birinin öz əlamətləri vardır. Səs ekzemplarlarının səviyyəsi – bu səs dalğalarının, ancaq hər cür yox, yalnız insan qulağının eşitdiyi səs axınıdır. Variant səviyyəsi invariant əlamətlərindən başqa, həm də variant əlamətlərinə malikdir. Variant əlamətlərlə dil öz ana funksiyasını - ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirir. Nəhayət, invariant səviyyəsi relevant əlamətlərə malikdir, onların vasitəsilə dil vahidləri qarşılaşmalar sistemi yaradır. Bu üç səviyyənin fərqləndirilməsi nəinki mütləqdir, həm də o halda vacibdir ki, biz dilin səs tərəfinin birmənalı təhlil nəticələrini əldə etmək istəyirik”.

1898-ci ildə Almaniyada böyük dialekt fərqləri fonunda ölkənin qabaqcıl mütəxəssisləri, o cümlədən alman mütəffəki və filosofu Y.V. fon Götenin (1749- 1832) təkidilə səhnəyə müraciət olundu. Həmin dövrdə ilk böyük konfrans çağırıldı və səhnə dilini əsas götürməklə konfransın nəticələrini T.Zibs (1862-1941) ümumiləşdirərək ayrıca kitab çap etdirdi. Bu kitab Avropada və dünyada orfofoniya sahəsində ilk dəfə çap olunmuş əsər idi. Sonralar bir neçə dəfə konfrans (1908, 1924) çağırıldı və əsərə müəyyən dəyişikliklər edildi. Axırıncı dəfə bu kitab 1969-cu ildə xeyli yeniliklərlə təzədən çap olundu. Tədricən almandilli ölkələrdə bu kitab alman orfofoniyasının unifikasiyasında məktəblərdə, radio və televiziya kanallarında çox mühüm rol oynamağa başladı.

Beləliklə, ənənəvi ikili yanaşma əvəzinə biz üçlü yanaşmanı əsas götürərək fonetik tədqiqatlarda dil, norma və danışq səviyyələrini fərqləndiririk.

İntonasiya cümlənin sadə, tabeli mürəkkəb cümlə və ya tabesiz mürəkkəb cümlə olmasını müəyyən edir. O, eləcə də cümlədə həmcins üzvlərin olub-olmamasını, ara sözləri və birləşmələri göstərir, vasitəsiz nitqi müəllif sözlərindən ayırır.

“Qrammatika” sözü burada çox geniş mənada işlənir. Qrammatik funksiyaları cümlələri ixtira etməklə göstərmək olar. Bu cümlələrdəki anlaşqızsızlığı və ikimənalılığı intonasiya variativliyi ilə aradan götürmək olar.

Fonetika ümumi metodologiyaları dərindən öyrənir, induktiv və deduktiv metodlardan, tarixi-müqayisəli və struktur-funksional metoddan, qarşılaşdırma-tutuşdurma, riyazi-statistik və

eksperimental tədqiqat metodlarından gen-bol istifadə edir.

Hər bir elmin obyektivi olduğu kimi, onun tədqiqat metodları da olmalıdır. Bunlarsız heç bir elm mövcud ola bilməz. Metodlardan bəhs edən elmi *metodologiya* adlandırırlar və o, ontologiyaya qarşı qoyulur. Hər bir dil obyektiv gerçəkliyi öz süzgəcindən keçirərək əks etdirir. Alman dilində zaman formaları çox olsa da, onlar fəlsəfi zamanı bütövlükdə əks etdirir. Ancaq Amerikanın hopi dilində zaman formaları yoxdur, hərəkətin zamanı danışq məqamı ilə müəyyən edilir. Hopi dili zamansız dil kimi zamanı aydın bildirən alman və ingilis dillərinə qarşı qoyulur. Yəni hopi dilində əsas feil baş verən hadisənin indiki, keçmiş və gələcək zamanlarını fərqləndirmir. Hopilər dərkətmənin məzmununu koqnitiv vasitələrlə ifadə edirlər. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, dil müxtəlifliyi fərqli dünyagörüşü ilə izah olunmalıdır. Ona görə də, konkret dillərin tədqiqində universal prinsipləri gözləməklə yanaşı, hər dilin spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Nəzəri planda irəli sürülən hər hansı bir fikri və ideyanı konkret dilin materialında yoxlamaq olar. Məsələn, universal paradıqm kimi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik haqqında fərziyyə irəli sürülür, alman və ingilis dillərində o paradıqmin formal əlamətləri vardır: müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər: /der (ein) junge (r) Mann/, /die (eine) junge Frau/, /das (ein) neue (s) Haus/, /one book, the book, a (an) book/ və s. Azərbaycan dilində qrammatik səviyyədə buna bənzər bir şey yoxdur. Ancaq bu, o demək deyil ki, Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bir paradıqm kimi yoxdur. Bizdə qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün /bir/ sözündən istifadə edilir. /Mənim bir kitabım var// və /Kitab dilçilikdən bəhs edir//. Birinci halda söhbət qeyri-müəyyənlikdən, ikinci halda isə müəyyənlikdən gedir. Müəyyənliyi dəqiqləşdirmək üçün /bu, o/ işarə əvəzliliklərindən istifadə edilir. Dilçilikdə istifadə olunan metodlar cürbəcür olur. Onların seçimi qarşıya qoyulan məqsəddən asılıdır. Son zamanlar eksperimental tədqiqat üsullarına tez-tez müraciət olunur. Hələ L.V.Şerba eksperimentə böyük əhəmiyyət verərək yazırdı: “...mənim linqvistik qənaətlərimin əsasında həmişə eksperimentdən alınan dil materialı, yəni dil faktları dayanır.”

Beləliklə, məlum olur ki, dildə intonasiya vacib əhəmiyyət kəsb edir. O, danışanın niyyətini, məqsədini, hiss və həyəcanını və hətta mövqeyini belə əks etdirə bilər.

İntonasiya komponentləri müqayisə olunan dillərdə mətnləri (diskursu) sintaqmlara bölür, onun formal və semantik cəhətdən dərk olunmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982, 157 с.
2. Каспранский Р.Р. Интерпретация актов молчания в дискурсе // Язык, дискурс и личность. Тверь, 1990, 210 с.
3. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: Mütərcim, 2008, 164 s.
4. Roach, P.J. English phonetics and phonology. / P.J.Roach. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2005. – 308 p.
5. Robert K. Barnhart, ed., Chambers Dictionary of Etymology, Previously published as The Barnhart Dictionary of Etymology. Wilson Company: Edinburgh, 2001, 210 p.
6. <https://www.britannica.com/biography/Dionysius-Thrax>
7. Pike, K.L. Phonetics. / K.L.Pike. – Michigan: Michigan University Press, – 1943. – 182 p.

THE FUNCTIONS OF INTONATION IN ENGLISH*Gojayeva Khatira Avaz**Summary*

The article deals with the functions of intonation in English. The article highlights intonation as a basic unit of communication. Intonation has been emphasized as a criterion in linguistic research in recent years. The names of linguists who have conducted research on the basic functions of intonation are mentioned and their attitude to the topic is emphasized.

The article writes that in recent years, intonation researchers have preferred to study it in the structure of discourse, since otherwise the picture of intonation facts of isolated individual utterances may be distorted. Intonation can characterize intradiscursive relations, that is, relations between various hierarchical units of discourse, for example, syntagms and utterances. The function of intonation is not only to syntactically actualize segments of discourse, but also to actualize the conversational process.

ФУНКЦИИ ИНТОНАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ*Годжаева Хатира Авазовна**Резюме*

В статье рассматриваются функции интонации в английском языке. В статье выделяется интонация как основная единица коммуникации. В лингвистических исследованиях последних лет особое внимание уделяется интонации как критерию. Называются имена лингвистов, проводивших исследования основных функций интонации, и подчеркивается их отношение к теме.

The article writes that in recent years, intonation researchers have preferred to study it in the structure of discourse, since otherwise the picture of intonation facts of isolated individual utterances may be distorted. Intonation can characterize intradiscursive relations, that is, relations between various hierarchical units of discourse, for example, syntagms and utterances. The function of intonation is not only to syntactically actualize segments of discourse, but also to actualize the conversational process.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva
Daxil olma tarixi 11 fevral 2025-ci il

UOT:80

AZƏRBAYCAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SÖZLƏRİN MƏNA TRANSFORMASIYASI VƏ FUZİALLAŞMA PROBLEMİNƏ BİR BAXIŞ*Xatirə Sultan**Azərbaycan Texnologiya Universiteti**x.sultan@atu.edu.az*

Xülasə: *Məqalə Azərbaycan dili, onun dialekt və şivələrində sözlərin məna transformasiyası və fuziallaşma probleminin öyrənilməsinə həsr olunub. Müasir Azərbaycan dilçiliyində sözlərin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərində baş verən dəyişikliklər və bu dəyişiklər zaman yaranan məna transformasiyası və fuziallaşma məsələsi məqalədə araşdırılmışdır. Konkret nümunələrdən istifadə etməklə sübut olunmuşdur ki, ədəbi dilimizdə işlənən bir sıra leksik vahidlər dilimizin dialekt və şivələrində müxtəlif məna dəyişikliyinə uğramaqla yeni məzmun qazanar. Bəzən belə sözlərdə məna genişlənməsi, bəzənsə məna daralması prosesi baş verir. Bir sıra hallarda isə müasir dilçiliyimiz üçün sadə hesab olunan leksik vahidlərin tarixi inkişafda düzəltmə və ya mürəkkəb quruluşlu sözlər olduğu və fuziallaşma nəticəsində sadələşdiyi ortaya çıxır. Aparılan araşdırma və təhlillər zamanı müəllif bir sıra yeni elmi faktları ortaya çıxarmağa nail olmuşdur.*

Açar sözlər: Azərbaycan dili, məna transformasiyası, ədəbi dil, dialekt, şivə, fuziallaşma

Ключевые слова: Азербайджанский язык, смысловая трансформация, литературный язык, диалект, акцент, слияние

Keywords: Azerbaijani language, meaning transformation, literary language, dialect, dialect, fusionization

Giriş

Sözlərin məna transformasiyası məsələsi müasir Azərbaycan dilçiliyində nisbətən yeni və olduqca maraq doğuran problemlərdən hesab olunur. Xüsusilə iyirmici əsrin ikinci yarısından başlayaraq bir sıra dilçilər məna transformasiya məsələsinin araşdırmağa cəhd göstərmişlər. Tədqiqatlardan aydın olur ki, transformasiya prosesi dilimizin həm leksik, həm də qrammatik sistemində özünü göstərir. Bu proses bəzən sadəcə fonetik, bir sıra hallarda isə həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik fonda müşahidə olunmaqdadır. Dilçilikdə transformasiya problemi və onun mahiyyətini anlamaq üçün transformasiya terminin düzgün anlaşılması və mahiyyətinin başa düşülməsinə ehtiyac duyulur. Aparılma araşdırma və mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, dilçilikdə transformasiya termini ingilis dilindən alınmış “transformation” sözündən törəmiş və şəklini, formasını və mənasını dəyişmə, başqa şəkil, forma və mənaya keçmə anlamını bildirir. Təkcə terminin izahına əsasən deyə bilərik ki, dildə transformasiya prosesi qrammatikanın bütün sahələrində – fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksis sahəsində baş verə bilər. O.S.Axmatov “transformasiya” termininin iki mənada işləkliyini göstərir: 1. İkinci dərəcəli dil strukturunun yaranma metodlarından biri, əsas modellərin qanunauyğun dəyişikliklərindən ibarət olması. 2. Oxşar cümlələr və kəlmələr arasında morfosintaktik uyğunluq, məna bağlılığı və məna dəyişikliyi (19, s.480). R.B.Liz Amerika dilçilərinin qrammatik transformasiya tədqiqatlarına əsaslanaraq struktur dilçilik metodu haqqında məlumat verir və qeyd edir ki, dilçilikdə transformasiya məhdudlaşdırma (lokallaşdırma), sıxlaşdırma, ixtisar edilmə nəticəsində cümlə tiplərinin strukturca minimuma endirilməsi kimi başa düşülməlidir (21, s.69-77). Z.Harris transformasiyadan bəhs edərək yazır ki, bu əməliyyat nəticəsində meydana gələn modeli riyazi terminlə, “transformasiya” adlandırmaq olar (24, s.69-77)

Əsas təhlil

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, onun dialekt və şivələrində də sözlərin mənə dəyişikliyinə uğraması prosesi baş verir. Bildiyimiz kimi, istənilən bir sözdə özünü göstərən hər hansı dəyişiklik ilk növbədə onun mənə faktorunda üzə çıxır. Belə ki, sözlərin mənə tutumu ya daralır, ya da genişlənmiş olur. Müasir dilçiliyimizdə mənə müstəqilliyini itirmiş və transformasiyaya uğramış sözlər müxtəlif terminlərlə vasitəsilə əksini tapır. İlk köklər, daşlaşmış (fuziallaşmış) kök morfemlər, qədim köklər və s. (15, s. 9; 12, s. 82) və s. Adların hər birində asemantikləşən köklərə məxsus bir səciyyəvi cəhət ifadə olunur. İlk mənalarını itirdikdən sonra onlar fuziallaşır, müstəqil işləyə bilmir, sözə məxsus ilkin və qədim kök forma hesab edilir, sözlərin dilimizdə ilkin fonomorfoloji vəziyyətini (quruluşunu) əks etdirir və özünün semantik strukturu ilə müasir dil daşıyıcıları üçün aydın olmaya bilir. Bu faktı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, mənə dəyişmələri asemantikləşmiş sözlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, asemantikləşmə hadisəsi ədəbi dilimizdə mövcud olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də müşahidə olunur.

Hazırda ədəbi dilimizdə işlənən xeyli sayda leksik vahidlər mövcuddur ki, onlar dialekt və şivələrimizdə müasir dilimiz üçün ifadə edə bildiyi mənaları əsasən itirir, transformasiyaya uğrayır, yeni mənə qazanır. Və ya dialekt və şivələrimizdə tamamilə fərqli anlamda ifadə edilən sözlər ədəbi dilimizdəki eyni səs tərkibinə malik sözlər olsa da, mənə dəyişikliyinə uğramış və fərqli anlam ifadə etməkdədir. Həmin leksik vahidlərin bəzilərinin müasir dilçilik kontekstində linqvistik təhlilinə diqqət yetirsək, onda dediklərimizin mahiyyəti bir qədər də aydınlaşmış olar. Məqələmizdə ədəbi dilimizdə işlənən bəzi leksik vahidlərin dialekt və şivələrimizdəki mənə transformasiyası, həmçinin dialekt və şivələrimizdəki sözlərin ədəbi dilimizdəki leksik mənə transformasiyası məsələlərindən bəhs edəcəyik.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən **alçaq** sözü daha çox “*ləyaqətsiz, şərəfsiz, namərd, rəzil*” və eyni zamanda “*aşağı, hündürliyi az olan*” mənalarını ifadə edir: – *Ona söz deməli deyil, alçaq adamdı*. Maraqlıdır ki, dialekt və şivələrimizdə eyni leksik vahid həm fonetik, həm də leksik transformasiyaya uğrayaraq alçaq/alçax şəklində yeni məzmun qazanmış və “*sadə, təvazökar, mülayim*” mənalarını bildirir. Belə ki, bu leksik vahid Qazax şivəsində *alçax* şəklində “*sadə*” mənəsində qeydə alınmışdır: – *U:n yaxşı xəsyəti var, alçax adamdı* (2, s.35). Leksik dilimizin Ordubad dialektində *əlçəx (alçax) könül* “*sadə qəlbi*” ifadəsinin tərkibində özünü göstərir: – *Məmməd kişi kətdəki ən alçax könüllü ağsəqəllərdən biridi*. Tədqiqatlarda *alçax* “*sadə təbiətli*” sözü Azərbaycan dilinin Urmiya şivəsində işlədildiyi qeyd edilir. Haqqında bəhs olunan leksik vahidə Həsənoğlunun (XIII əsr) qəzəlində *könlü alçağum* ifadəsinin tərkibində təsadüf olunmuşdur:

*Hüsn içində sanə manənd olmaya,
Əsli yuca, könlü alçağum bənüm.*

Göründüyü kimi, əslində ədəbi dilimizdə daha çox mənfə mənə çalarına malik alçaq leksemi, dialekt və şivələrimizdə mənə transformasiyasına uğramış və müsbət keyfiyyət göstəricisinin ifadəsinə çevrilmişdir.

Hazırda ədəbi dilimizdə **ay** sözü iki mənada özünü göstərir: 1. Ay – səma cismi, yerin süni peyki. – Qız elə gözəldir ki, elə bir on dörd günlük ay parçasıdır 2. Ay – çağırış nidası. – Ay oğul bir bəri bax. Ay alan, məmləkəti Rey satıram (Mirzə Ələkbər Sabir). 3. Ay – ilin təqvimini. – Yanvar ayı.

Qeyd edək ki, ədəbi dilimizdəki ay sözü dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində leksik mənə transformasiyasına uğrayaraq ilkin məzmunu ifadə etməkdədir. Ay- demək, söyləmək. Füzuli rayonu şivələrində “*söyləmək, demək*” mənəsində işlənir: – *O mǎ: söz aydı; –O ma: gəlif aydı, mən getməmişdim*. Kürdəmir şivəsində bu feilin *aydır* “*demək, söyləmək, anlatmaq*” şəkli də var: –*Oğlan anasına aydırdı* ki, day o qızı isseyir (2). Söz yox ki, leksik

vahid tarixən dilimizin yazılı abidələrinin dilində də *ayıt*, *ayd*, *ay* şəkillərində “söyləmək, demək” mənasını ifadə etmişdir: *Ayıtıldılar*: –Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq şoylədir kim...; Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi, *aydır*; Ol qırq *aydırlar* (11).

Hazırda ədəbi dilimizdə işlənən **təkə** sözü daha çox iki yaşadək erkək keçi mənasını ifadə edir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, transformasiyaya uğrayan söz bir sıra hallarda ilkin forma və mənasını saxlamaqla yanaşı, əlavə leksik mənalara da qazanmış olur. Dilimizin dialekt və şivələrində də sözün *təkə//təkəş* variantları ilə qarşılaşırıq: –*Təkələr iki yaşda, həm də cannı, cüssəli o:r*. Maraqlıdır ki, eyni leksik vahid heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yalnız leksik məna dəyişikliyi ilə bir sıra şivələrimizdə “*başqalarının günahı üstünə yığılan adam*”, “*yalnız çənəsində saqqal saxlayan adam*” anlamlarını ifadə edir. Təkəş variantına gəlincə qeyd edək ki, Şuşa, Bərdə Kürdəmir şivələrində təkəş sözü “*lovğa, özünü çəkən, forslu*” (3) anlamlarını bildirir. Təkə sözü istər Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, istərsə də türk dilləri və onların dialekt və şivələrində geniş işlənmə arealına malikdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində təkə // təqiş (29, s. 378), Qərb qrupu dialektlərində təkə (4, s.71) – sürünü çəkən yaşlı erkək keçi, Çənbərək və Karvansaray şivələrində təkə (10, s. 253) – törədici, Quba dialektində təkə (76, s. 206) – çox yaşlı erkək keçi, Lerik şivələrində təkə (3, s. 119) – erkək keçi şəklində, eyni mənada işlənir. Termin Türkmən dilinin Əmrəli dialektində teke (22, s. 103), Özbək dilinin XIV əsr yazılı abidəsi olan “Tərcümən”də teke//tekeçük” (23, s. 127), M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” sözlüyündə teke (9, s.595), “İbn-Mühənnə lügəti”ndə təkə (17, s.70) şəklində, eyni mənələrdə, yəni erkək keçi anlamında işlənmişdir. **Təkə** sözü müxtəlif yer, titul bildirən ifadələrdə ən qədim zamanlardan işlənməkdədir. M.F.Axundov yaradıcılığında Təklə Muğan obası, bəzi qədim türk tayfa adlarında – Təkə türkmən boyları və s. Asemantikləşmədə mühüm cəhət, şübhəsiz, məna komponentində üzə çıxır və o, bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. İlkin olaraq, asemantikləşmiş kökə malik söz ənənəvi məzmun və quruluş xüsusiyyətlərindən uzaqlaşır. Düşünürük ki, hazırda sadə quruluşa malik olan təkə sözü əslində tarixi qrammatikamızda quruluşca düzəltmə söz olmuşdur. Belə ki, tək, teg, tig kök morfemi tarixən özünü feil kökü kimi göstərmiş və bu kökdən müxtəlif sözlər törəmişdir. Çünki “Divani-lügət-it türk”də tegin (9, s. 38) – xaqan oğlu, rəhbər, teg (9, s.37) – qalxmaq, çatmaq, ermək, yüksəlmək mənasında, Orxon-Yenisey yazılarında tigin (18, s.174) – hökmdar oğlu, başçı, Kültigin (18, s. 14-15), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Trabzon təkuru (11, s. 49) – başçı, rəhbər, hökmdar mənasında və s. ad və titullarda da *tek//teg//tig* kök morfeminə rast gəlinir. Bizcə, təkə sözü *tək//təg* kökü və *ə* formatı ilə yaranan ən qədim türkmənşəli leksik vahidlərimizdən biri olub –ulu, böyük, öncül mənasını bildirmişdir. Dilimizin tarixi inkişafı zamanı isə həmin kök və şəkilçi morfemi daşlaşmış, sadə söz kimi çıxış etmiş və məna transformasiyasına uğrayaraq ilkin mənasını saxlamaqla yanaşı, yeni məzmun qazanmışdır. Yuxarıda nümunə göstərdiyimiz anlamlar da başqalarının günahı üstünə yığılan adam”, “yalnız çənəsində saqqal saxlayan adam” fikirlərimizi təsdiqləyir.

Hazırda ədəbi dilimizdə işlənən **baba** sözü valideynlərimizin atası anlamını bildirir. Bu Azərbaycan ədəbi dili, onun əksər dialekt və şivələri üçün də xarakterik xüsusiyyətdir. Lakin dilimizin bir sıra dialekt və şivələri vardır ki, burada *baba* sözü fonetik və leksik transformasiyaya uğrayaraq *ata* mənasını bildirir. Dilimizin Füzuli, Təbriz, Başkeçid şivələrində *baba*, Qazax, Bərdə şivələrində *bava* variantında, *ata* mənasında işlənir. – *Bavam* gələndə deyəjəm.

Tədqiqatlara görə, Başkeçid (Dmanisi) şivəsində *baba* “ata” sözü *bava* şəklində işləndə “baba” mənasını verir (14, s.111). Göründüyü kimi, fonetik dəyişiklik semantik fərq yaratmışdır.

Həmin leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində və oğuzlara məxsus atalar sözlərində “ata” mənasındadır: Yüri, oğul! *Baban* sana qıydısa, sən *babana* qıymağıl! – dedi; Ol ; Ol məhəldə Qanturalının *babası*-anası çıqa gəldi; Ağ saqallı *babası* qarşu gəldi. Oğlunun boynunu quçdı; Bəg *baba*, xatun ana, əsən qalun! – dedi (11).

Aparılan tədqiqatlara istinadən deyə bilərik ki, *baba* “ata” sözü türk, qaqaüz, Krım-tatar dilləri və karaim dilinin Krım dialekti üçün səciyyəvidir.

Ədəbi dilimizdə *erkən* mənasını bildirən **tez** sözü dilimizin dialekt və şivələrində fonetik və leksik transformasiyaya uğrayaraq *tez//təz* şəklini almış, ilkin mənası ilə yanaşı, əlavə mənə çaları da ifadə edir. Maraqlıdır ki, bu kökdən bir sıra yeni leksemlər də törəmiş və şivələrimizdə işlənir. Başqa sözlə desək, dilimizin dialekt və şivələrində *tez* sözü *erkən* mənası ilə bərabər *qaçmaq*, *uzaqlaşmaq*, *aradan çıxmaq*, *qaçıb getmək* mənalarını ifadə edir. – *Bı:n qulağı:n dibinə birin ilişdirdim o birisi tezdı (Nax.)*.

Həmin söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında əsasən *tez//təz-* (Hamamlı, Meğri, Ordubad, Cəbrayıl) şəklində “hürkmək, hürküb qaçmaq” mənasında işlənir: –*Həsənəli:n qoyunnarı bı gecə təzib yataxdan (Ord.)*. Biləsuvar rayon şivəsində *tezməg* feili “qaçmaq, hürküb qaçmaq” mənalarını ifadə edir.

Dilimizin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində *tez-tez* sürüdən ayrılıb qaçan, itən heyvan mənasında *təzix' qoyun* söz birləşməsi işlədilir. – *Təzix' qoyunu tutməğ çətin o:r, gərəx' kürnəşə sələsən (T.)*.

I növ ismi birləşmə şəklində olan bu söz birləşməsinin birinci komponenti olan *təzix'* sözü türk mənşəli qədim leksem olan *tezimək//təzimək* – *qaçmaq* feilindən yaranmışdır. Belə ki, leksem “Divani-lügət-it türk”də *tezmək* (9, s. 611) – *qaçmaq*, Orxon-Yenisey abidələrində *tez* (18, s.174), qədim Göytürk və Uyğur yazılı abidələrində *tezmək* (18, s.100), Türkmən dilində *tezmək* (21), qədim Özbək dilinin “Tarjuman” abidəsində *tizik* (23, s.114), Türkiyə türkcəsinin Çoruh şivəsində *tezmey* (16, s.280) şəklində eyni mənalarda işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin Meğri (Mehri), Kəlbəcər dialekt və şivələrində *təzməx'* (4) şəklində eyni mənada işlək dialekt sözüdür.

Təz feili Xətəinin “Dəhnamə” poemasının dilində öz əksini tapmışdır:

Əsmə gəhi solda, gahi sağda,

Təzmə gəhi yolda, gahi dağda (8)

Qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimizdə işlədilən bir sıra sözlər də vardır ki, onlarda köklər mənə müstəqilliyini itirir və nəticədə quruluşca mürəkkəb olan söz sadələşmiş olur. Hazırkı dilimizdə bir sıra bülə sözlərin mövcud olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, ədəbi dilimizdə işlədilən böyürtkən-böyrütikən, biləzik-biləküzük və s. Bu qəbildən olan sözlərdir. Məsələ ilə bağlı problemə toxunan tədqiqatçı S.Vəliyeva yazır: “...*iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan bəzi sözlərdə zaman-zaman baş vermiş hər hansı fonetik, leksik - semantik proseslər nəticəsində tərkib hissələr ilkin müstəqilliyini itirərək bütövlükdə sadə sözə çevrilir... Dildə mürəkkəb sözlərin sadələşməsinin bir sıra səbəbləri mövcuddur: çoxhecalılıqdan azhecalılığa meyil, tələffüz çətinliyinin aradan qaldırılması, sözlər arasında fonetik daralmanın baş verməsi. Bu da öz növbəsində dilin qənaət qanunu ilə əlaqədardır*” (15, s. 11). Tərəflərindən biri mənə müstəqilliyini itirmiş kökə malik mürəkkəb leksik vahidlərdə adətən tərəflərdən birinin mənası anlaşılmaz olur.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də belə nümunələr qarşımıza çıxır. Belə ki, dilimizin dialekti və şivələrində “üç illik erkək qoyun” mənasında işlənen – *öyəç // öyəş // övəc // öəş* sözü bu qəbildəndir. Sözüün oxşar və ya fərqli fonetik tərkibdə, lakin yaxın mənalarda həm Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, həm Türkiyə türkcəsinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, digər türk dillərində, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işləndiyinin şahidi oluruq. Leksem dilimizin Şəki dialektində *öyəş // öyəc*

(3, s. 195) – üçdən artıq yaşı olan erkək; Quba dialektində 1.ügəc– ikiillik dişi qoyun; 2. ügəc qoç – ikiillik erkək; Gəncəbasar dialekt və şivələrində öyəş – üçillik qoç; Meğri şivələrində öyəş // ögəş (4, s. 371) – üç yaşlı axtalanmış erkək; Çənbərək və Karvansaray şivələrində öəc (10, s. 253) – üç yaşlı erkək; Cəbrayıl, Ağdam, Qazax dialekt və şivələrində öəç (3) – üç yaşlı erkək; “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə öyəc (11, s. 20) – kök qoyun mənalarında mövcuddur.

Bu leksem Türkiyə türkcəsinin Niğde şivəsində öneç // öneç (16, s. 226), Giresun şivəsində üveç –iki yaşlı erkək; Türkmən dilində ök // üke // ükeç (16, s. 213) – dörd yaşlı erkək; Qaraqalpaq dilində əvac (22, s. 312) yazılışında eyni mənada işlənməkdədir. Tədqiq olunan dialektlərdə *öyəc* sözü ilə bağlı xalq arasında belə bir yanaşma var ki, bu söz “öymək, öyünmək” feilindən yaranıb. Belə ki, öyəclər adətən iri və gümrah heyvanlar olduğundan sahibi onu öyə, tərifləyə və ya onunla öyünə bilər. Öymək feili isə ən qədim leksik vahidlərimizdən biri olmaqla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında da geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır.

Altındakı atın nə öyərsən, mərə kafir

Alabaşlı keçimcə gəlməz mana (11, s. 48)

Fikrimizcə, hazırda dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində işlənən öyəc sözü iki kök morfemin birləşməsindən yaranmışdır: öy (mək) feili və qədim türk dillərində qoyun mənasını bildirən qəc ismi öyəc sözünün komponentlərini təşkil edir. Burada qəc komponenti fonetik dəyişikliyə uğradığı üçün mənə müstəqilliyini itirmiş, asemantikləşmişdir. Burada müvafiq fonetik tərkiblərin itməsi ilə quruluş kök vahidlərinə ayrılma bilmir. Bununla əlaqədar olaraq Q.M.Həsənov yazır: “...sözlərin fonetik tərkibinin dəyişməsi onun quruluşuna da təsir edir və həmin sözün yaranmasında iştirak edən morfemlər fuziyaya uğradığından onların sərhəddini müəyyənləşdirmək işi çətinləşir” (7, s.33-36).

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən **ozan** sözü aşıq, yanşaq sözlərinin leksik sinonimi kimi çıxış edir. –At ayağı külük, *ozan* dili çevik olur (11). Bildiyimiz kimi, *yanşaq* sözü müasir şivələrdə əsasən “çoxdanışan” mənasında işlənir: *yanşağ* (Şamaxı, Quba, Dərbənd), *yanşax* (Ağdam, Ağcabədi, Cəbrayıl, Şəki, Qax, Zaqatala, Qarakilsə), *yamşax* (Zaqatala, Qax). – *Yanşağ* adamnan mənim zəhləm gedir (Ş.); –*Yanşax* boş-boş danışar (Ağc.). Quba şivələrində *yanşağ* sözündən əmələ gəlmiş *yanşağlamağ* “çox danışmaq, uzunçuluq eləmək” feili də var: –*Uni üz başına buraxsan, əxşəməcən yanşağlar. Yanşaq* sözünün “çoxdanışan” mənasında işlənməsi XVIII əsrdə yazıya alınmış atalar sözündə öz əksini tapmışdır: Ata malı uşağı *yanşağ* eylər. *Yanşaq* sözü tarixən Azərbaycan dilində “aşiq” mənəsini ifadə etmişdir. *Yanşağ* sözünün “aşiq” mənəsində işlənməsi Azərbaycan dilinin Tabasaran şivəsində hələ də saxlanmışdır: *Yanşaq* sözünün inkişafında özünü göstərən proses *ozan* sözünə də aiddir. Başqa sözlə desək, *ozan* sözü dialekt və şivələrimizdə mənə transformasiyasına uğramış və özilkən mənəsindən əsasən uzaqlaşmışdır. Belə ki, Azərbaycan dili şivələrində *ozan* sözünün “aşiq” mənəsi tədricən arxaikləşmiş, həmin leksik vahid “çoxdanışan” (Şamaxı, Salyan, Ağdam) mənəsində anlaşılmışdır:– *Məmməd həsən ozandı, çox danışır (Salyan.)*. Dilimizin bəzi şivələrində (Şamaxı, İsmayılı) *ozan* sözündən düzələn *ozannamağ* (uzunçuluq etmək) feili də işlənir. Ozanların zəngin söz ehtiyatı, gözəl danışmaq bacarığı olurdu. Ancaq çox danışmaq, uzunçuluq etmək ozanlar üçün də mənfi xüsusiyyət sayılmışdır. Zaman keçmiş, peşə, sənət bildirən *ozan* sözü öz yerini aşıq sözünə vermiş, bununla yanaşı, *ozan* sözü mənfi məqamda işlənmə bilmək xüsusiyyətini saxlamışdır. Keçmişdə qadınlar öz övladlarını qarğadığı zaman deyərmişlər: – *Səni görüm ozan olasan, sən məni ozan elədin*.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, haliyədə *ozan* leksik vahidi dilimizin dialekt və şivələrində yalnız leksik mənə transformasiyasına uğramış və daha çox mənfi mənə yükü

daşıyan “uzunçuluq etmək, çərənçilik etmək, boşboğaz” və s. kimi anlamları ifadə etməkdədir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dildə mənə transformasiyası problemi dilçilik elmimizin nisbətən yeni sahələrindən biri olmaqla, bir sıra tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Sözlərdə fonetik, leksik və qrammatik transformasiya məsələsi olduqca maraqlıdır. Aparılan tədqiqat və təhlillərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sözlərin mənə dəyişikliyinə uğraması faktı ilə tez-tez qarşılaşırıq. Ədəbi dildə hər hansı leksik mənə yükü daşıyan söz dialekt leksikamızda ilkin mənasından fərqli mənə çalarları da ifadə etmək imkanına malik olur. Transformasiya prosesi bəzən sözün fonetik, qrammatik quruluşunda, bəzən isə sadəcə leksik məzmununda baş verir. Həmin sözlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli olmaqla ümumtürk leksik fondunun ən mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlər xalqımızın dili, qədim tarixi, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlıdır. İstər müasir ədəbi dilimizdə, istərsə də dialekt və şivələrimizdə sözlərin mənə transformasiyası ilə bağlı xeyli sayda nümunələr mövcuddur ki, məqaləmizdə onların kiçik bir qismindən bəhs etmişik. Gələcək araşdırmalarımızda bu problemin öyrənilməsinə daha geniş yer verməyi nəzərdə tuturuq.

Ədəbiyyat

1. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi //Azərbaycan filologiyası məsələləri. II bur. Bakı: Elm, 1984.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə, I c. Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, 661 s.
3. Azərb.dilinin dialektoloji lüğəti: İki cildə, II cild. Ankara, Türk Dil Qurumu, 2003, 378 s.
4. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. İki cildə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
5. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
7. Həsənov Q.M. Mürəkkəb leksik vahidlərin sadələşməsi // Azərbaycan dili leksikasının məsələləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 33-36
8. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1976, 198 s.
9. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cildə (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan, I c., 2006, 512 s.; II c., 2006, 400 s.; III c., 400 s.
10. Kərimov Ş. Azərb. dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı:Nurlan, 2004, 36 2 s.
11. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
12. Məhərrəmli B. Türk dillərində ilkin köklərin quruluşu və mənşəyi // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr №1. Bakı, 2008, s. 82-87
13. Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 155 s.
14. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektlərinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 333 s.
15. Vəliyeva S.X. Müasir Azərbaycan dilində söz tərkibinin müəyyənələnməsinin qrammatik-semantik əsası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2009. 23 s.
16. Caferoğlu A. Anadolu illəri ağızlarından derlemələr. Ankara:Türk Dil Kurumu, 1995, 288s
17. İbni-Mühenna luğati. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 109 s.
18. Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 201 s.

- 19.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд-во «Советская энциклопедия», Москва, 1966, 606 с.
- 20.Бархударов Л.С. О некоторых проблемах трансформационной грамматики, 1965, № 3, с. 3- 10.
- 21.Лиз Р. Б. Что такое трансформация? \ «ВЯ», 1961, № 3, с. 69-77.
- 22.Худайберганов Ж. Туркмен дилинин Емралы диалекти. Ашгабат: Ылым, 1977, 127s
- 23.Юнисов А. Узбек теленен “Таржуман” ел язмалары. Узбекистан, Ташкент, Фанн неширятьы, 1980, 127 s.
- 24.Harris S. Discourse Analyses. “Language”, vol.28, № 1, 1952.

AN OVERVIEW OF THE PROBLEM OF MEANING TRANSFORMATION AND MERGING OF WORDS IN AZERBAIJAN DIALECTS AND ACCENTS

Khatira Sultan

Summary

The article is devoted to the study of the problem of meaning transformation and fusion of words in the Azerbaijani language, its dialects and accents. The changes that occur in the phonetic, lexical and grammatical characteristics of words in modern Azerbaijani linguistics and the issue of meaning transformation and fusionization arising during these changes are investigated in the article. Using specific examples, it is proven that a number of lexical units used in our literary language acquire new content by undergoing various changes in meaning in the dialects and accents of our language. Sometimes the process of meaning expansion and sometimes meaning contraction occurs in such words. In some cases, it turns out that lexical units considered simple for our modern linguistics have been corrected or words with complex structures in historical development and have become simpler as a result of fusion. During the conducted research and analysis, the author managed to reveal a number of new scientific facts.

ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ТРАНСФОРМАЦИИ ЗНАЧЕНИЯ И СЛИЯНИЯ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ

Хатира Султан

Резюме

Статья посвящена изучению проблемы смысловой трансформации и слияния слов в азербайджанском языке, его диалектах и наречиях. В статье рассматриваются изменения, происходящие в фонетических, лексических и грамматических свойствах слов в современном азербайджанском языкознании, а также вопросы смысловой трансформации и слияния, возникающие в ходе этих изменений. На конкретных примерах доказано, что ряд лексических единиц, используемых в нашем литературном языке, приобретают новое содержание, претерпевая различные изменения значения в диалектах и наречиях нашего языка. Иногда такие слова подвергаются процессу расширения значения, а иногда процессу сужения значения. В некоторых случаях оказывается, что лексические единицы, которые в нашей современной лингвистике считаются простыми, в историческом развитии представляют собой исправления или слова со сложной структурой, упростившиеся в результате слияния. В ходе проведенного исследования и анализа автору удалось выявить ряд новых научных фактов.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zülfiyyə Hüseyn qızı İsmayıl, AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi katibi
Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il

UOT:81.

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОГО ПОДХОДА
К РАЗВИТИЮ УСТНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ
ИЗУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ**

Bəylərova Leyla Qalib qızı
Bakı Slavyan Universiteti, dissertant
Orcid 0009-0006-7124-184X
baylarovaleyla94@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические положения, определяющие эффективность применения данного подхода в образовательной среде. Исследование направлено на выявление методических условий, способствующих формированию у студентов коммуникативных умений в процессе освоения устной речи. Особое внимание уделяется интеграции языковых и культурных компонентов, а также использованию аутентичных текстов, позволяющих студентам погрузиться в реалии немецкоязычной коммуникативной среды. В работе представлены результаты экспериментального внедрения методики, подтверждающие её положительное влияние на развитие языковой и межкультурной компетенции обучающихся. Материал статьи основан на научной теории и подтверждён эмпирическими наблюдениями.

Açar sözlər: Linqvokulturoloji yanaşma; tədris metodikası; mədəniyyətlərarası kommunikasiya; autentik materiallar; şifahi nitq; alman dili

Ключевые слова: лингвострановедческий подход; методика преподавания; межкультурная коммуникация; аутентичные материалы; устная речь; немецкий язык

Key words: linguocultural approach; teaching methodology; intercultural communication; authentic materials; oral speech; German language

В современных условиях глобализации и активного международного обмена образовательными методами преподавание иностранных языков претерпевает значительные изменения. Особое внимание уделяется не только традиционному формированию языковых навыков, но и целенаправленному развитию межкультурной коммуникационной компетенции, которая в значительной степени улучшает качество устной речи на начальном этапе изучения немецкого языка в вузе [3, с.12]. В этом контексте лингвострановедческий подход становится эффективным инструментом, позволяющим интегрировать языковые знания с культурными и социокультурными особенностями стран-носителей языка [2, с.7-9].

Основная идея лингвострановедческого подхода заключается в признании того, что язык не существует сам по себе, изолированно от культуры, а напротив — является её неотъемлемой, органичной частью. Язык отражает культурный код нации, её исторические традиции, укоренившиеся национальные обычаи, особенности менталитета, а также систему социальных и нравственных норм, присущих обществу, в котором этот язык используется как средство повседневного общения [4, с.10]. Он служит не только средством передачи информации, но и формой выражения коллективного сознания народа, воплощая в себе характерные черты мировосприятия и модели поведения.

Поэтому при изучении немецкого языка в условиях высшего учебного заведения принципиально важно не ограничиваться освоением лишь базовых лингвистических навыков, таких как фонетика, морфология, синтаксис и базовая лексика для активного

развития устной речи студентов на начальном этапе изучения немецкого [5, с.21]. Необходимо также направленно формировать культурно-коммуникативную компетенцию обучающихся, которая включает в себя способность адекватно воспринимать, понимать, интерпретировать и учитывать культурные особенности повседневной жизни носителей языка в различных коммуникативных ситуациях [9, с.15].

Реализация подобного подхода требует активного и систематического использования разнообразных аутентичных материалов, способных обеспечить студентов доступом к реальной языковой среде. Это могут быть аутентичные тексты, видеоролики, интервью, фрагменты художественных произведений и даже элементы визуальной культуры — всё то, что позволяет создать максимально приближённые к реальности условия обучения и погрузить студентов в живую ткань повседневного общения немецкоязычного социума [10, с.25]. Такой метод стимулирует познавательный интерес, способствует развитию устной речи студентов изучения немецкого языка в вузе.

Одним из ключевых аспектов методики является понимание взаимосвязи между языком и культурой. Лингвострановедение, как междисциплинарное направление, объединяет знания лингвистики, страноведения, социолингвистики и культурологии [3, с.12]. Классические исследования, проведённые Е.М. Верещагиным, В.Г. Костомаровым и Г.Д. Томахиным, показали, что языковые единицы содержат в себе специфические культурные элементы, отражающие историю, традиции и менталитет народа [1, с.20-25]. Такой анализ языковых конструкций с учётом культурно-страноведческой семантики позволяет выявить уникальные особенности, характерные для носителей немецкого языка, что, в свою очередь, находит своё отражение в аутентичных текстах и коммуникационных ситуациях для развитие устной речи студентов [8, с.43-45].

На практике лингвострановедческий подход реализуется через три основных компонента. Во-первых, это единство языка и культуры [6, с.30]. Во-вторых, особое значение имеет использование аутентичных материалов – это могут быть не только печатные тексты, но и аудиовизуальные источники, документальные фильмы, интервью [10, с.26-28]. В-третьих, методика предполагает активное моделирование коммуникативных ситуаций посредством ролевых игр, дискуссий и проектных заданий [5, с.35-40].

Актуальность внедрения данного метода обусловлена изменениями в образовательных и социальных сферах. Современные работодатели требуют от специалистов не только глубокого знания иностранного языка, но и способности понимать культурные различия, адаптироваться к многонациональной среде и эффективно общаться с представителями различных культур [7, с.11].

Для апробации разработанной методики был проведён эксперимент на базе языкового вуза, в котором приняли участие студенты, обучающиеся на втором курсе изучения немецкого языка. Эксперимент был тщательно спланирован и включал в себя внедрение лингвострановедческого подхода в учебный процесс, с акцентом на использование аутентичных текстов и моделирование реальных коммуникативных ситуаций для развития устной речи студентов. В течение определённого периода преподавание осуществлялось по новой методике, предполагающей интеграцию языкового и культурного компонентов, что позволило не только разнообразить занятия, но и повысить их практическую направленность.

В результате проведённого исследования были собраны и проанализированы данные, полученные с помощью таких методов, как анкетирование студентов, наблюдение за учебным процессом, а также проведение итогового контроля уровня сформированности коммуникативных умений. Эти данные показали, что студенты, принимавшие участие в эксперименте, продемонстрировали выраженный прогресс в развитии речевой активности, расширении словарного запаса, а также в овладении устойчивыми языковыми формулами, характерными для повседневного общения.

Особое внимание заслуживает наблюдаемое улучшение у студентов в области формирования навыков устной речи обучения немецкому языку в условиях высшего образования. В ходе проведения исследования было зафиксировано, что учащиеся стали значительно лучше воспринимать устную информацию, а также демонстрировать уверенность при построении собственных высказываний на иностранном языке. Такие изменения отражаются в способности более точно выражать свои мысли, а также формулировать связные и логически выстроенные высказывания по различным темам, соответствующим учебной программе.

Отмечается также повышение уровня языковой осознанности, что выражается в более внимательном подходе к подбору лексических и синтаксических средств в процессе общения. Это свидетельствует о том, что у студентов формируется не только лингвистическая компетенция, но и элементы социокультурной адаптации, позволяющей эффективно взаимодействовать в типичных коммуникативных ситуациях. Важно подчеркнуть, что такие результаты достигаются благодаря комплексному использованию лингвострановедческих текстов и целенаправленной работе над развитием устной речи [7, с.25].

Практическая реализация методики предполагает создание комплексной системы упражнений, направленных на активное развитие устной речи студентов на начальном этапе изучения немецкого языка в вузе. В рамках этой системы особое внимание уделяется таким видам деятельности, как анализ аутентичных текстов, обсуждение культурных традиций стран изучаемого языка, а также ролевые игры, моделирующие наиболее типичные и жизненно значимые повседневные ситуации общения. Среди таких ситуаций могут быть, к примеру, визит в магазин, поход в кафе, заказ еды или напитков, диалог с официантом, общение с продавцом, взаимодействие с другими клиентами, ориентирование в общественных местах, покупка билета, а также другие аналогичные формы бытового общения, характерные для повседневной жизни в немецкоязычных странах [10, с.30-32].

Всё это позволяет учащимся не просто заучивать лексику и грамматические конструкции, а осваивать язык в его естественной, живой и функциональной среде. Ролевые игры способствуют тому, что студенты учатся применять полученные знания на практике, интегрируя их в конкретные коммуникативные сценарии. Такие задания не только повышают мотивацию к изучению иностранного языка, но и обеспечивают погружение в языковую и культурную среду. В условиях активного взаимодействия и имитации реальных жизненных ситуаций происходит закрепление речевых навыков, а также формирование способности гибко и спонтанно реагировать на коммуникативные вызовы. Таким образом, данные упражнения способствуют всестороннему развитию устной речи и играют важную роль в процессе формирования межкультурной компетенции у студентов [3, с.20].

Научная новизна представленной методики заключается в системном объединении теоретических основ лингвострановедения и практических методов обучения. Впервые предложено интегрированное использование аутентичных текстов

лингвострановедческого характера с активными коммуникативными практиками [10, с.35]. Практическая значимость заключается в том, что разработанная методика может быть внедрена как в вузах, так и на курсах повышения квалификации [7, с.27].

В заключение можно отметить, что интеграция лингвострановедческого метода в процесс обучения немецкому языку играет важную роль и вносит существенный вклад в повышение эффективности образовательного процесса. Такой метод способствует не только освоению лексики, грамматики и общих языковых структур, но и обеспечивает более глубокое, комплексное развитие как языковой, так и культурной компетенции студентов. Благодаря тесному соединению языкового и страноведческого компонентов учащиеся получают возможность не просто изучать немецкий язык в изоляции от реальной культурной среды, а осваивать его в контексте национальных традиций, социальных норм и менталитета носителей. Это, в свою очередь, позволяет формировать у студентов целостное представление о языке как явлении культуры и делает процесс обучения более осмысленным, увлекательным и приближенным к условиям реального межкультурного общения.

Литература

1. Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. *Язык и культура*. М.: Русский язык, 1983, с.5.
2. Томахин, Г.Д. *Лингвострановедение что это такое?* М.: Высшая школа, 1987, с.7-9.
3. Сафонова, В.В. *Социокультурный подход к обучению иностранному языку*. М.: Просвещение, 1996, с.12.
4. Маслова, В.А. *Лингвокультурология*. М.: Академия, 2001, с.10.
5. Бим, И.Л. *Методика обучения немецкому языку на начальном этапе*. М.: Просвещение, 1992, с.35-40.
6. Костомаров, В.Г. *Языковая культура и межкультурная коммуникация*. М.Наука,2000
7. Гусейнзаде, Г.Д. *Основы речевой коммуникации в обучении иностранным языкам*. Баку: Elm, 2003, с.11.
8. Robinson, P., Ellis, N.C. *Handbook of Connitive Linguistics and Second Language Acquisition*. New York: Routledge, 2008, с.43-45.
9. Neuner, G. *The Role of Sociocultural Competence in Teaching German as a Foreign Language*. Berlin: Langenscheidt, 1994, с.15.
10. Pauldrach, A., Rall, M. *Sprachbrücke: Ein interkultureller Ansatz zum Lehren und Lernen*. München: Hueber, 2010, с. 35.

UNİVERSİTETDƏ ALMAN DİLİNİ ÖYRƏNƏRKƏN TƏLƏBƏLƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ DİLÇİLİK VƏ ÖLKƏŞÜNASLIĞIN METODOLOJİ ƏSASLARI

Bəylərova Leyla Qalib qızı
Xülasə

Bu məqalədə ali təhsil müəssisələrində alman dilinin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində linqvistik yanaşmanın effektivliyi araşdırılır. Tədqiqat tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasına təsir edən metodik şərtlərin müəyyənləşdirilməsinə yönəlib. Xüsusi diqqət dil və mədəniyyət komponentlərinin inteqrasiyasına, eləcə də tələbələrin almandilli ünsiyyət mühitinə real şəkildə daxil olmalarına imkan verən autentik linqvoşünaslıq mətnlərdən və dil materiallarından istifadəyə ayrılır. Məqalədə metodikanın eksperimental tətbiqinin nəticələri təqdim olunur və bu nəticələr onun tələbələrin linqvistik və interkultural səriştələrinin

inkişafına müsbət təsirini nümayiş etdirir. Tədqiqat nəzəri əsaslara əsaslanır və praktik müşahidələr və empirik məlumatlarla dəstəklənir.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF LINGUISTICS AND COUNTRY STUDIES FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' ORAL SPEECH WHEN STUDYING GERMAN AT UNIVERSITY

Bəylərova Leyla Qalib

Summary

The article examines the theoretical and practical foundations that determine the effectiveness of applying this approach in the educational environment. The study is aimed at identifying methodological conditions that contribute to the development of students' communicative skills in the process of mastering oral speech. Special attention is paid to the integration of linguistic and cultural components, as well as the use of authentic texts that allow students to immerse themselves in the realities of German-speaking communicative contexts. The article presents the results of the experimental implementation of the methodology, which confirm its positive impact on the development of students' linguistic and intercultural competence. The content of the article is based on scientific theory and supported by empirical observations.

*Rəyçi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru Dilara Əbdül qızı İsmaylova
BDU-nun 11 mart 2025-ci il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 12 mart 2025-ci il*

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:73.

**UNİVERSİTETLƏRDƏ İNSAN BAŞININ AKVARELLƏ TƏSVİR EDİLMƏSİ
ZAMANI HƏLL OLAN TƏDRİS MƏSƏLƏLƏRİ***Dosent Hüseyinov Akif Əlirza oğlu, Ağayeva Nəzrin Sahib qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Məqsədimiz, universitetlərdə baş modelinin akvarellə təsvir edilməsi qaydalarını tələbələrə öyrətməkdən ibarətdir. Əsas məqsəd tələbələrin bilik və bacarıqlarını yüksəltməyə yönəlməkdir.

Açar sözlər: rəngkarlıq, sulu boya, rəng taxtası, rəsmi düzgün qurma, işıq-kölgə

Ключевые слова: живопись, акварель, палитра, компоновка, свет-тень

Keywords: painting, watercolor, palette, contouring, light-shadow

Akvarel rəngkarlığı – təsviri incəsənət müəlliminin hazırlanması sistemində mühüm tədris fənnidir. Başqa fənlərlə yanaşı rəngkarlığın öyrənilməsi orta məktəb üçün ixtisaslı rəssam-pedaqoq hazırlanmasına kömək edir.

Təsviri incəsənət müəllimi geniş bilikli mütəxəssis olmalıdır. O, müasir təsviri incəsənətin inkişafı məsələlərindən baş çıxarmağı, klassik irsin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməyi bacarmalı, təsviri incəsənət terminologiyasını bilməli, dərin nəzəri biliklərə, həmçinin praktiki bacarıq və vərdislərə malik olmalı təsviri incəsənətin müxtəlif bədii materiallarla işləməyi bacarmalı, təsviri incəsənətin müxtəlif növlərində və janrlarında mahir usta olmalıdır. Biliklərə və vərdislərə malik olmaq gələcək təsviri incəsənət müəlliminə rəngkarlıq sahəsində nəinki peşəkar savadlıq verir, həm də onu estetik tərbiyə edir, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, dünya görünüşünü formalaşdırır.

Təsviri incəsənət müəllimi öz fənninin nəzəriyyəsinə və metodikasına, rəngkarlıq vasitələri ilə öyrətmə üsullarını və estetik tərbiyəni yaxşı bilməli, məktəblərə iş üsullarını göstərməyi və şagirdin rəsm işini düzəltməyi bacarmalıdır.

Universitetlərdə rəngkarlığa aid tədris işlərinin, o cümlədən insan başının akvarellə işlənməsinin təhlili, bizim belə bir nəticəyə gəlməyimizə imkan verir ki, tələbələrin rəngkarlıq sahəsində materialların xassələrinin imkanlarını bilməsi tədris işlərinin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edir və onların bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşması üçün şərait yaradır.

Əlbətdə, universitetlərdə rəngkarlıq fənnini tədris edən rəssam – müəllim öz tələblərinə müəyyən hissələri çatdırmaq üçün hökmən təsviri sənət sahəsində yüksək savada malik olmalıdır.

Bu sənətdə təsvir olunan və bizi əhatə edən bütün sənətdən deyil, yalnız təsviri sənətin başlıca növü olan və rəssamlıq sənətində geniş inkişaf etmiş insan başının akvarellə işləmək qaydalarından bəhs edəcəyik.

Adətən, rəssamlığa başlayanları mürəkkəb mövzular, süjetlərcəlb edir və ilk növbədə yaxın adamların, dostların, qohumların portretini yaratmaq həvəsi oyanır. Gənc rəssam çalışır ki, çəkdiyi adam naturaya tam oxşasın – rəngləri üzünün rəngini naturaya uyğun etməyə çalışır.

Tədris prosesində baş modelini işləmək üçün birinci növbədə gips baş modelindən başlamaq lazımdır.

Yəni gips baş modelini əvvəlcə akvarel ilə bir tonda bir neçə dəfə işlədikdən sonra rənglər vasitəsi ilə işləmək olar.

Təsviri incəsənətin başqa növündə olduğu kimi akvareldə də rəssam – müəllim rəngkarlıq texnikasına malik olmalıdır. Ümumiyyətlə, akvarel texnikası çətindir, lakin çox cəlbədidir. O, çox diqqətli olmağı, sürətlə işləməyi, tələb edir. Rəssamın temperamenti burada yağlı boyakarlığa olduğundan daha aydın və asan əks olunur.

Təlimin başlanğıc mərhələsində akvarel ən münasib və başa düşülən materialdır. Bu prosedə xüsusilə baş modelini öyrənərkən bu materiala və rəngkarlıq texnikasına diqqət yetirilir

Akvarel texnikası rəssamdan yüksək dərəcədə ehtiyatlı, hösələli və dözümlü olmağı tələb edir, çünki səhv vurulan hər hansı bir yaxma bütün işi, tablону korlaya bilər. Ona görə akvarellə işləyən zaman çox diqqətli olmaq lazımdır.

Akvarelin üstünlüyü çoxdur. Akvarelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun vasitəsi ilə lövhədə rəngin təmizliyini, şəffaflığını və parlaqlığını ifadə etmək mümkündür.

Bu boyanı kağıza yaxdıqda, kağızın görünməsi, yaxud bilinməsi, boya üzərində işə, altdakı boyanın görünməsi rəngə çalar verməsi, təkrar boyama ilə rəngin gücləndirilməsi yalnız sulu boyaya (akvarelə) əsas olan xüsusiyyətdir. Rəngkarlığın digər növlərində, demək olar ki, bu mümkün deyil.

Akvarel ilə işə başladığında ilk növbədə kağız məsələsini həll etmək lazımdır. Akvarel üçün kağız ağ, təmiz, orta sıxlıqda, azca nahamar olmalıdır. Bunun üçün “vatman”, “yarımvatman” sortları yaxşıdır. Sığallı kağızda işə boya çox yayılır və rəsm pozulur.

Şaquli vəziyyətdə dayanmış planşet üzərinə baş modelinin rəsmi, qələm ilə qurmaq olar. Baş modelinin rəsmi tam qurduqdan sonra, planşetin şaquli vəziyyətini tam dəyişmək lazım gəlir. Rənglə işləməyə başladığında planşetin vəziyyətini 45⁰ yaxud 30⁰ –yə qədər arxa tərəfə əymək və yaxud söykəmək lazımdır.

Sonra akvarel rəngi, fırçaları palitranı və su qabını molbertin sağ tərəfində yerləşdirərək rəsmi işləməyə başlamaq olar.

Əlbətdə, su qabı (şüşə) yarım və yaxud bir litrlik banka olsa daha məsləhətə uyğundur. Ona görə ki, suyun şəffaflığını şüşə qabda daha yaxşı görmək olar. Bankaya su doldurduqdan sonra banka içərisinə bir parça qənd atmaq lazımdır, ona görə ki, su tədricən şirələnməyə başlayır, o da rəsm üzərinə rəngi vurduqda şəkildə parlaqlıq güclənir və bu vacib üsullardan biridir.

İşə başlamazdan əvvəl fırça ilə hər bir rəng üzərinə bir damcı su əlavə etmək lazımdır.

Bu da rəngin əvvəlcədən yumşalması üçün bir vasitədir.

Bu deyilənlərdən sonra işə başlamaq olar. İlk mərhələdə başın tünd hissələrindən rəngləməyə başlamaq məsləhətdir. Ümumi formanı dəqiqləşdirib, işığı – kölgəni təyin edərək və başın rəngini ümumidən-xüsusiyyə keçmək üsulu ilə yaxmaları vurmaq lazımdır.

Beləliklə, bir neçə mərhələ ilə işi davam etdirib baş modelini tamamlayırıq.

Yuxarıda deyilənlərin hamısı yəni (gips baş, canlı insan başı, kişi, qadın və s.) akvarel texnikasına aiddir.

İnsanın çəkilişindən danışarkən biz onun ən vacib və maraqlı hissəsi olan başın çəkilməsi haqqında məlumat berdik. Yalnız ciddi və düşünülmüş şəkildə insan başının etüdü üzərində işlədikdən sonra portretə keçmək olar.

Biz əsasən insan başının akvarellə təsvir edilməsindən danışarkən onun bəzi xüsusiyyətlərini və təsvir etmə zamanı həll olan tədris məsələlərindən danışdıq.

Burada əsas məsələ universitetlərdə insan başının akvarellə təsvir edilməsi və metodiki cəhətdən tədris edilməsi məsələlərindən söhbət açmaqdır.

Məqsədimiz universitetlərdə insan başının akvarellə təsvir edilməsi qaydalarını tələbələrə öyrətməkdən ibarətdir. Əsas məqsəd tələbələrin bilik və bacarıqlarını yüksəltməyə yönəltməkdir.

Ədəbiyyat

1. Əli Verdiyev. “Dəzğah rəngkarlığı” Dərslik. 71 səhifə. Bakı, 1988
2. Г.В.Беда. Живопись. «Искусство» Москва. 1971
3. R.Əfəndiyev. “Mikayıl Abdullayev”. Bakı. 1958
4. Павло Комесанья. Рисуем акварелью. Харьков – 2012
5. Е.В.Шорохов. Основы композиции. «Просвещение» 1979

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, РЕШАЕМЫЕ ПРИ ИЛЛЮСТРАЦИИ ГОЛОВЫ ЧЕЛОВЕКА АКВАРЕЛЬЮ В ВУЗАХ

Гусейнов Акиф Алирза оглы, Агайева Незрин Сахиб кызы

Резюме

Наша цель-научить студентов правилам рисования модели головы акварелью в вузах. Основная цель-направить студентов на совершенствование своих знаний и навыков.

EDUCATIONAL ISSUES SOLVED IN ILLUSTRATION OF THE HUMAN HEAD WITH WATERCOLOR IN UNIVERSITIES

Huseynov Akif Alirza, Agayeva Nazrin Sahib

Summary

Our goal is to teach students the rules of drawing a head model with watercolors in universities. The main goal is to direct students to improve their knowledge and skills.

Rəyçi: Məhərrəmov Əbülfət

Təsviri incəsənət kafedrasının 30 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasının 2 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 24 yanvar 2025-ci il

UOT:738.

SİLAHSAZLIQ BƏDİİ METALIŞLƏMƏNİN BİR NÖVÜ KİMİ*Professor Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu, Rəsulova Elnarə Qoşqar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Sahiqm978@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan bədii metalışləmə sənətinin mühüm bir növü olan silahsızlıq sənətindən bəhs olunur. Onun növləri olan odlu və soyuq silahlar haqqında məlumat verilir. Silahsızlarımızın tarixin müxtəlif dövrlərində yaratdıqları incilər və dünya xalqlarının onlara verdiyi yüksək qiymət şərh olunur. Azərbaycan silahsızlarımızın hazırladıqları silahların özünəməxsus xüsusiyyətləri işıqlandırılır.

Açar sözlər: metalışləmə, silahsızlıq, qazıntılar, tunc, dəmir

Ключевые слова: Металлообработка, оружейное дело, раскорки, бронза, железо

Keywords: metalworking, weaponry, ripples, bronze, iron

Azərbaycanda bədii metalışləmə sənətkarlığı çox qədim və zəngin bir tarixə malikdir. Azərbaycan lap qədim zamanlardan özünün faydalı qazıntıları və təbii sərvətləri ilə zəngin bir ölkə kimi tanınır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanın bir çox yerlərindən tapılmış külli miqdarda tunc və müxtəlif bəzək əşyaları sübut edir ki, ölkəmizdə miladdan əvvəl II minillikdə yüksək tunc mədəniyyəti mövcud olmuş və yerli ustalar istənilən əşyaları hazırlaya bilmək iqtidarında imişlər.

Lakin bəzi müəlliflər Azərbaycanda tunc dövrünün mövcud olmasını bir qədər qədim dövrə aid edirlər. S. M. Qazıyev Mingəçevirdə 10 m dərinlikdə tapmış olduğu mis baltaya və döymə izləri olan nizəyə əsaslanaraq Azərbaycanda tunc dövrünü miladdan əvvəl III minilliyə aid edir.

M. M. Əliyev və M. Ə. Qaşqay da Azərbaycanda tunc dövrünün miladdan əvvəl III minilliyin II yarısında mövcud olmasını qeyd edirlər.

Göstərilən dövrdə Azərbaycanda yüksək inkişaf etmiş metal istehsalı olmuş və öz işini yaxşı bilən metal emalı ustaları yaşamışlar.

Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində sakin olan tayfalar arasında müxtəlif peşə sahələri meydana çıxmışdı. Əmək alətləri, silah və məişət əşyalarının hazırlanması, heyvan dərilərinin aşılınması tədricən xüsusi bir peşə sahəsinə çevrilməkdə idi. Əkinçi, maldar tayfalar və nəsilər içərisində sənətkarlar yetişmişdi.

Miladdan əvvəl I minillikdə Azərbaycanda tunc dövründən dəmir dövrünə keçid başlanır. Dəmirin qədim böyük yataqları Qarabağda, Gəncə qəzasının Bayan kəndi yaxınlığında mövcud olmuşdur. Gəncə yaxınlığındakı dəmir mədənlərinin mövcud olması haqqında Həmdullah Qəzvini də məlumat verir. O yazır ki, Arran Gəncəsinin yaxınlığında dəmir (dəmir mədəni) vardır.

Bütün bunlar, yəni dəmir mədənlərinin çox olması ölkədə dəmirçilik və metalışləmə üçün geniş zəmin yaradırdı.

Azərbaycan ərazisində aparılmış qazıntılar nəticəsində məlum olur ki, Alban ustaları (miladdan əvvəl IV əsrdən miladın əvvəllərinə qədər) metaldan məharətlə bir sıra silahlar, əmək alətləri və bəzək əşyaları hazırlamışlar. Bu əşyalar bir daha sübut edir ki, onlar bədii bəzəkvurma sənətini də yaxşı bilirmişlər.

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş müxtəlif qadın bəzək əşyaları, silahlar və məişətdə işlənən əşyalar yerli sənətkar ustaların böyük məharətə malik olmasını bir daha sübut edir. Mingəçevirdə aparılan qazıntılar zamanı tapılan

və hazırda Azərbaycan Dövlət Tarix muzeyinin qızıl fondunda saxlanılan qızıl məmulatı Azərbaycanda orta əsrlərdə zərgərliyin də yüksək dərəcədə inkişaf etməsini göstərir. Bu məmulatların bir hissəsi, xüsusilə sığgalar, boyunbağlar eramızın II-VII əsrlərinə aid edilir. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, bu məmulatların bəzilərinin formaları hazırda da qadınların paltar və baş bəzəklərində saxlanılır. Bu da Azərbaycan bədii metalışləmə sənətinin uzun bir inkişaf yolu keçməsinə sübut edir.

Feodalizm dövrünün son əsrlərində Azərbaycanda başqa sənətkarlıq növləri ilə yanaşı bədii metalışləmənin rolu daha da artır. Misgərlər, zərgərlər, dəmirçilər və silahsazlar daha gözəl əşyaların istehsalını genişləndirirlər.

Bu dövrdə silahsazlıq sənəti də xeyli inkişaf etmişdi.

XVI əsrdə Təbrizdə odlu və soyuq silah hazırlama sənəti yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Rus çarı Fyodor İvanoviçə göndərilən silahlar içərisində qızıl suyuna salınmış mis qalxan haqqında qeydlər vardır.

Arxiv materiallarının birində XVII əsrdə Azərbaycandan Rusiyaya aparılan silahların içərisində üzəri qızıl suyu ilə yazılmış kamanın, polad qılıncın və sairənin adı çəkilir.

Soyuq silahlar eyni zamanda Bakı şəhərində də hazırlanırdı. Məsələn, XVII əsrdə ingilis səyyahi Streys Şamaxı bazarında bir nəfər tanış avropalıya rast gəlir. Bu adam bir müddət Bakıda qul olmuş və bir nəfər dəmirçinin yanında işləmişdi. Həmin dəmirçi isə bıçaq və qılınc hazırlamaqla məşğul olmuş.

XVII əsrdə Bakıda, Gəncədə, Ordubadda müxtəlif soyuq silahlar hazırlanırdı.

Daşkəsəndə dəmir filizi istehsalı ilə əlaqədar olaraq Gəncə şəhərində dəmirçilik geniş inkişaf etmişdi. Məsələn, XVII əsr səyyahlarından A. Oleari və başqaları Gəncədə müxtəlif dəmir məmulatı hazırlayan dəmirçilərin işləməsi barəsində xəbər verirlər.

XVI-XVII əsrlərdə Şamaxıda, Bakıda, Ərəşdə və Şabranda mahir bədii metalışləmə sənətkarları və zərgərlər yaşamışlar. Səyyah Korneli Bruin yazır ki, Şamaxıda bütöv bir məhəllə misgərlər məhəlləsi adlanır, bu məhəllədə çoxlu zərgər dükanı vardır.

Mahir Şamaxı zərgərləri mis qabların, silahların və bəzək əşyalarının üzərinə qızıl suyu ilə böyük ustalıqla naxışlar vura bilirdilər. Buna 1589-cu ildə Boris Qodunova göndərilən 10 ədəd dəbilqə üzərindəki bəzəkləri misal göstərmək olar. Bunlardan 8 ədədi Şamaxı ustaları tərəfindən düzəldilmişdir. Dəbilqənin üzərinə qızıldan güllər salınmış, tac gümüşdən hazırlanaraq qızıl suyuna verilmişdir. Tacın üzərindəki qabarıqlar və qulaq yerləri daş – qaşla (yaqut və firuzə) bəzədilmişdir. Dəbilqənin ətrafı gümüş və qızıl suyu ilə işlənmişdir.

Lakin XVIII əsrin əvvəllərində (1717 və 1719-cu illərdə) Qafqazın dağ əhalisini silah hazırlamaqdan məhrum etmək üçün I Pyotrun fərmanı ilə Rusiyadan Xəzər dənizi sahillərinə dəmir gətirilməsi qadağan edildi.

Bu fərman XVIII əsrin ortalarına kimi qüvvədə qalmışdı. Bu dövrdə dəmirə, misə və digər metallara böyük ehtiyac hiss olunurdu. Buna görə də həmin metallar baha qiymətə satılırdı.

Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması ərəfəsində Zaqafqaziyada yalnız iki mədəndən küstar üsulla az miqdarda dəmir filizi çıxarılırdı. Onlardan biri Gürcüstanın Raçin qəzasının Sedisi kəndi, digəri isə Gəncə qəzasının Bayan kəndi yaxınlığında idi. Lakin bu mədənlərdən çıxarılan dəmir yerli ehtiyacı ödəmirdi. Ona görə də dəmir başqa yerlərdən gətirilirdi. Tarixçi S. Bronevski yazır ki, Quba xanlığının əhalisi dəmiri Rusiyadan və Mazandaran vilayətindən alırdı, qurğuşun isə Axtı mahalının Quruş kəndindən gətirilirdi.

Azərbaycanda bədii metalışləmə sənətkarlığı əsasən dörd qrupa bölünürdü. Bura misgərlik, dəmirçilik, silahsazlıq və zərgərlik daxil idi.

Dəmirçilik sənətində əmək bölgüsü daha aydın nəzərə çarpırdı. Burada kənd təsərrüfat alətləri, xırda əşyalar hazırlayanlar, bıçaqçılıq, nalbındlıq, silahsazlıq, çilingərlik ayrı – ayrı

müstəqil sahələri təşkil edirdi.

Silahsızlıq isti və soyuq silahqayırma kimi iki yerə bölünürdü. İsti silahqayırmanın özü də lülə, çaxmaq, qundaqqayırma kimi sahələrə ayrılırdı. Soyuq silahqayırma isə xəncər tiyəsi və xəncər qını düzəldən sahələrə bölünürdü. Silahların üzərinə naxış vurmaq isə ayrıca peşə sayılırdı.

Yazılı mənbələrdə Azərbaycanda mövcud olan misgər, dəmirçi, silahsız, zərgər emalatxanaları və burada çalışan ustaların miqdarı haqqında ətraflı məlumat təsadüf edilmir. Mövcud olan rəqəmlər dağınıq və natamamdır. Buna baxmayaraq, müəyyən mənbələrə əsasən XIX əsrin müxtəlif illərində bədii metalışləmənin Azərbaycanda nə dərəcədə yayılması haqqında təsəvvür əldə etmək olar.

V. Leqkobitov XIX əsrin 30-cu illərində Şamaxıda aşağıdakı metalışləmə müəssisələrinin olmasını göstərir:

Misgərxana – 6, dəmirçixana – 26, zərgərxana – 40, xəncər hazırlayan dükan – 9, qundaqsaz – 12, silah qundağına qızıldan naxış salan usta – 1.

V. Qriqoryev yazır ki, XIX əsrin əvvəllərində yalnız Naxçıvanın bir bazarında aşağıdakı sənətkarlıq müəssisələri (dükanları) mövcud idi.

Silahsız – 11, sərrac – 5, qalayçı – 1.

XIX əsrin 30-cu illərində yalnız Lahıda 8 silah “zavodu” mövcud idi.

Görünür, müəllif emalatxanaların böyüklüyünü, orada işləyən fəhlələrin və ustaların çoxluğunu, işin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq onları zavod adlandırmışdır.

S. Bronevski göstərir ki, bu dövrdə Buduq mahalının (indiki Quba rayonu) Yərfi və başqa kəndlərində də tufəng, tapança, qılınc və başqa silahlar hazırlanırdı.

Bütün bu mənbələrin çatışmayan əsas cəhəti ondadır ki, burada hər bir sənət növü üzrə işləyən ustaların və başqa şəxslərin miqdarına, əşyaların hazırlanma üsuluna, emalatxanaların təsvirinə, daxili quruluşuna və sairə məsələlərə rast gəlmək olmur.

Silah bütün digər sənətkarlıq məmulatları içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu tamamilə aydındır, çünki bir ölkənin əhalisinin azadlığı, həyatı, maddi rifah halının vəziyyəti silahın olub olmamasından çox asılı idi. Ona görə də silahın hazırlanması üçün cəmiyyətin bütün istehsal qüvvələri səfərbərliyə alınır. Bu sahədə ən mahir ustalar işləyirdilər.

Tədqiqatçıların verdiyi məlumat əsasən Qafqazda hazırlanan odlu silahlar texniki cəhətdən Türkiyə silahları səviyyəsində idi, onların əsas fərqi milli naxışlarının müxtəlifliyindən ibarət idi.

Bununla belə Azərbaycan silahlarının bir sıra xüsusiyyətləri var idi. Məsələn, tufənglərin lülələri nisbətən uzun və cövhərli, xaricdən əksər hallarda tilli (tin - tin), daxildən xırsız (yivsiz) olurdu. Yivli silahlara nadir hallarda təsadüf edilirdi. Tufənglərin qundaqları oval formada olub, daha çox İran silahlarının qundağına oxşayırdı.

Şərqdə, o cümlədən Qafqazda odlu silah istehsalı tarixən olduqca az və yavaş inkişaf etmiş, XIX əsrdə Avropa silahsızlarının əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərdən geridə qalmışdı. Bunun əsas səbəblərindən biri də, yəqin ki, ustaların həmişə öz texnoloji qaydalarını gizlədə saxlamaqları olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda odlu silah hazırlanması ilə əsasən lahıclar məşğul olurdular. Bununla bərabər həmin əsrə aid olan ədəbiyyat materilləri silahsızlıq sənətinin başqa yerlərə də yayıldığını göstərir,

O, Yevetski yazır ki, Şəkidə XIX əsrin əvvəllərində silah hazırlayan bir neçə zavod var idi. Başqa bir müəllif yazır: “Qarabağın Qələbürt mahalında yalnız bir nəfər silah lüləsi düzəldən var idi. Onun yanında dörd nəfər fəhlə işləyirdi. Vəng və Şəşkird kəndlərinin hərəsində tufəng sürgüsü (xəzinəsi) hazırlayan bir nəfər usta işləyirdi”.

Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, XIX əsrin əvvəllərində odlu silahqayırma Gəncə,

Şəki və Cəbrayıl qəzalarında nisbətən daha geniş inkişaf etmişdir. Silahqayırma ilə Şamaxıda, Göyçayda və Qubada da məşğul olmuşlar. Lakin ustaların əksəriyyəti lahicılardan və ləzgilərdən ibarət imiş.

XIX əsrin əvvəlinə aid bir sənəddə yazılır; “Lahıç silahı bütün Şirvan, Şəki, Quba, Qarabağ və Bakı əyalətlərinə, Dağıstan və İranın bəzi yerlərinə göndərildi.

Buradakı ustalar bütün işi əl ilə görürdülər. Ona görə də iş çətin olub, çox gec yerinə yetirilirdi. Bəzi ustalar bu sahədə şöhrət qazanmışdılar. Bununla belə bir usta bir ay ərzində bir tüfəng və iki tapançadan artıq hazırlaya bilmirdi. Lakin keyfiyyətli olduğuna görə ustanın hazırladığı lülələr alıcılar tərəfindən sevilir, qundağı və başqa ləvazimatı olmadan belə böyük həvəslə alınır.

Ehtimal ki, Şamaxı qəzasına silahsalıq sahəsində şöhrət qazandıran da məhz Lahıç və onun ətrafında yerləşən kəndlər olmuşdur. Bu, qəzanın mərkəzi olan Şamaxı şəhərinin gerbində də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin “Tarix fondunda” saxlanılan Şamaxı şəhəri gerbinin üzərində başqa təsvirlərlə (mis, səhəng, ipək material və s.) yanaşı çarpazlaşdırılmış iki tüfəng şəkli də verilmişdir.

Odlu silahqayırma işində təzə dəmirdən daha artıq köhnə dəmirdən, xüsusilə köhnə nallardan istifadə edirdilər. Gəncə və Lahıç silahsazları keçmişdə köhnə dəmir ilə polad qarışığından geniş istifadə etməyi üstün tuturdular.

XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrin birində silah hazırlamaq üçün dəmirin Bakıdan satın alınıb gətirilməsi barədə belə deyilir:

“Lahıçda 8 silah zavodu var idi. Ustalar dəmiri Bakı qalasından pudunu bir çervona alırdılar, bəzən bir çervona 2 pud, ya da 2 girvənkə və hətta 2 pud 10 girvənkə də almaq olurdu. Bakıdan Lahıca aparmaq üçün 10 pud dəmirə 3 manat gümüş pul verilirdi. Dəmiri lazımı yerinə bakılılar özləri gətirib çıxartdıqda puduna 2 manat gümüş pul alırdılar”.

Güllə atmaq üçün hazırlanan silah “xırrı tüfəng” adlanırdı. Güllə yumru şəkildə olub yerli ovçular və ya ustalar tərəfindən qurğuşundan kəsilib hazırlanırdı.

Lüləni güllə ilə doldurmaq üçün lüləyə 1,5 misqala qədər bant tökür, gülləni əski parçasına büküb lüləyə tıxayırdılar.

XIX əsrin I yarısında Zaqafqaziyadan İrana göndərilən mallar içərisində əsas yerlərdən birini xəncər tuturdu.

Azərbaycan xəncərləri forma, Ölçü və işlənmə qaydalarına görə müxtəlif idi. Burada əsas etibarlı ilə xəncərin hansı məqsədlə hazırlanması nəzərə alınır. Sancmaq üçün istifadə ediləcək xəncərlər nazik, nisbətən uzun hazırlanırdı. Belə xəncərlərin ucunun şiş və möhkəm olmasına xüsusi fikir verilirdi. Kəsərli (kəsməkdən ötrü işlədilən) xəncərlər enli və qısa hazırlanırdı. Onlar iki və bir ağızlı olurdu. Üçüncü növə isə doqrama vəzifəsi daşıyan xəncərlər daxil idi. Xəncərlərin digər xüsusiyyətlərindən biri də onun üzərində yivin (şırımın) olmasıdır. Bu yivlər 1,2 və bəzən 3 cərgə olurdu. Yivlər bir neçə vəzifə daşıyırdı.

1. Zərbə endirilərkən xəncərə düşən gücün təsirini azaltmaq və beləliklə onun sınımasının qarşısını almaq;

2. Sancılan zaman daxili qanaxmanı sürətləndirmək;

3. Xəncərə yaraşlıq vermək.

Xəncərin tiyələrini nadir hallarda parıltılı edirdilər, əksər hallarda onlar zəylənirdi.

Xəncərlərin dəstələri müxtəlif üsullarla zərbətmə, oyma, qızıl suyu vermə, savatlama, minalama və s.yollarla bəzədilirdi.

Xəncərlər üçün qını dülgərlər hazırlayırdılar. Tüfənglərin dəmir və ağac hissələri, xəncərlərin isə qınları, dəstələri və tiyələri naxışlarla bəzədilirdi. Naxışlar nəbati və həndəsi fiqurlardan ibarət olurdu. Naxışlamanın döymə, basma, xatəmkarlıq, savatlama, qızıl suyu

vermə kimi üsullarından geniş istifadə edilirdi. Naxışlardan başqa silahların üzərində dini şeirlərə də təsadüf edilirdi.

Bu barədə P.Zubov XIX əsrin əvvəllərində yazırdı: “Şirvan tatarları (azərbaycanlılar) dəbdəbəli silahları sevirlər, onlar ən yaxşı silah, tapança, qılınc, dəbilqə və zireh almaq üçün pul əsirgəmlər və bunları gümüş və qızıl ilə bəzəyirdilər”.

1852-ci ildə Moskvada Ümumrusiya kənd təsərrüfatı və kənd sənaye məmulatları sərgisində iştirak etmiş Şəki qəzası, Qəbələ mahalı sakinləri usta Səlim Əlimirzə oğlu (tapançaya görə), usta Ömər Nəsir oğlu (tüfəng lüləsinə görə) həmin qəzanın Qutqaşen kəndi əhli usta Şəhməmməd Dost Məhəmməd oğlu (tüfəng və tapançaya görə) və usta Rəhim usta Cəfər oğlu (düz və əyri xəncərlərə görə) fəxri fərmanlar almışdılar.

Bundan başqa Tiflisdə 1863 - cü ildə Kənd Təsərrüfatı sərgisi təşkil edilmişdi. Bu sərgidə də Azərbaycanın bir sıra qəzalarından yerli sənətkarlar iştirak etmişdilər. Onların təqdim etdikləri metal məmulat sərgi iştirakçılarının diqqətini cəlb etmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, artıq, XIX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq silahqayırma sənətkarlığı tənəzzülə doğru gedirdi ki, bu da tamamilə təbii bir hal idi. Silah istehsalı tənəzzülünün başlıca səbəbi Qafqazda isti silahlar hazırlanmasının qadağan edilməsi idi.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan incəsənəti”, (uşaqlar üçün ensklopedik məlumat kitabı), I cild, Bakı, 2010, 81 səhifə.
2. “Azərbaycan incəsənəti”, (uşaqlar üçün ensklopedik məlumat kitabı), II-III cildlər, Bakı, 2011, 144s
3. H. Quliyev, N. Tağızadə. “Metal və xalq sənətkarlığı”, Bakı, 1968, 124 səhifə.
4. M. Тарланов. “Декоративно-прикладное искусство Советского Азербайджана”, Баку, 1968. 134 страница.
5. M. Тərlанov, R. Əfəndiyev. “Azərbaycan xalq sənəti”, Bakı, 1960, 124 səhifə.
6. Rasim Əfəndiyev. “Azərbaycan bədii sənətkarlığı” (Metal məmulatları və zərgərlik), Bakı, 1966. 64s
7. P.C. Тагйева «Декоративно - прикладное искусство Азербайджана», Ваку, 1986.
8. “Восточное оружие” /Памятники материальной культуры Азербайджана/.

ОРУЖЕЙНОЕ ДЕЛО КАК ВИД ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАБОТКИ МЕТАЛЛА

Маммадов Шаиг Муртузали оғлу, Расулова Елнара Гошгаровна

Резюме

В статье говорится об оружейном искусстве, которое является важным видом художественного металлообрабатывающего искусства Азербайджана. Приводятся сведения о его видах, т.е. огнестрельных и холодных оружиях. Объясняются нюансы, созданные нашими оружейниками в разные периоды истории, и высокая ценность, придаваемая ему народами мира. Освещены специфические характеристики оружия, изготовленного азербайджанскими оружейниками.

GUNSMITHING AS A TYPE OF ARTISTIC METAL WORK

Professor Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu, Rəsulova Elnara Goshgar

Summary

The article deals with the art of gunsmithing, which is an important type of artistic metal work of Azerbaijan. Information about fire and cold weapons, which are its types, is given. The pearls created by our gunsmiths in different periods of history and the high value given to them by the peoples of the world are explained. The unique features of the weapons made by Azerbaijani gunsmiths are highlighted.

Rəyçi: prof. M.M. Məmmədov

Təsviri incəsənət kafedrasının 30 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasının 2 saylı protokolu.

Daxil olma tarixi 24 yanvar 2025-ci il

UOT:78

N.ƏLİVERDİBƏYOVUN XOR ƏSƏRLƏRİNDƏN MƏKTƏBLİLƏRİN MUSİQİ TƏRBIYƏSİNDƏ İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Məhərrəmovə Səmə Başır qızı, Məmmədova Feride Fizuli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Semameherremova74@mail.ru
mammadovaferide21@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin parlaq nümayəndəsi Nazim Əliverdibəyovun yaradıcılığı müxtəlif janrları əhatə edir.*

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Nazim Ağalar oğlu Əliverdibəyovun (1926-1986) yaradıcılığı milli musiqi mədəniyyətində dəyərli yer tutur. Bəstəkar yaradıcılıq irsində xor əsərləri məktəblilərin musiqi tərbiyəsində özünəməxsus əhəmiyyət var.

Məqalədə Nazim Əliverdibəyovun xor əsərlərindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadənin imkan və yolları araşdırılır.

Açar sözlər: bəstəkar, mahnı, xor, məktəb, tərbiyə

Ключевые слова: композитор, песня, школа, хор, воспитание

Key words: composer, song, school, student, chorus, upbringing

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında Azərbaycan bəstəkarlarının mahnı-xor musiqisi əsas vasitələrdəndir.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində musiqi tərbiyəsinin müxtəlif formaları tərbiyə olunur. buraya sinifdə tədris olunan musiqi fənni, sinifdən və məktəbdənkənar musiqi işləri və s. rəngarəng formalar daxildir. Bunların hər birinin özünəməxsus imkanlarına baxmayaraq mahnı-xor repertuarı geniş yer tutur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, xor əsərlərindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadə edərəkən əsərlərin seçilməsində musiqi təliminin əsas prinsipləri (tərbiyəedici təlim, müvafiqlik, tədrisçilik, ardıcılıq və sistemətiklik, əyanilik, şüurluluq, möhkəmlilik) nəzərə alınmalıdır.

1960-cı illər Nazim Əliverdibəyovun xor musiqisi sahəsində fəaliyyəti 1961-1979-cu illər ərzində E.Novruzovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Xor Kapellasının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məhz bu kollektivin yaranması Azərbaycan bəstəkarlarının, xor və bilavasitə a capella əsərlərinin meydana gəlməsinə təkan verir. Nazim Əliverdibəyovun a capella xor üçün yazılmış əsərləri də bu dövrə təsadüf edir. Bir sıra xalq mahnılarının işləmələri, o sıradan bayatılar əsasında “Almanı atdım xarala”, İ.Səfərlinin sözlərinə yazılmış “Gül bağçalar”, həmçinin dünya klassiklərinin əsərlərinə müraciət edir, Bethovenin 8 saylı sonatasının II hissəsi kapellanın repertuarında öz dəyərli yerini tapır və müxtəlif konsertlərdə, qastrol səfərlərində müvəffəqiyyətlə qarşılır.

N.Əliverdibəyov musiqinin müxtəlif janrlarına müraciət edib, “Cırtan” uşaq operasının, “Nazxanım naz edir” musiqili komediyasının, “Muğan” xoreoqrafik lövhələrinin, iki balet süitasının, “Mingəçevir” simfonik poemasının, xalq çalğı alətləri orkestri üçün “İçərişəhər” adlı musiqi lövhələrinin, Hüseyn Cavidin sözlərinə silsilə romanların, çoxlu sayda kamera-instrumental və xor əsərlərinin, kinofilmlərə və teatr tamaşalarına yazılmış musiqilərin müəllifidir. N.Əliverdibəyovun əsərlərində professional Avropa musiqisinin, həmçinin milli-xalq musiqisinin ən səciyyəvi cəhətləri bütün incəlikləri ilə öz bədii əksini tapmışdır.

N.Əliverdibəyovun çoxsaxəli yaradıcılığında uşaqlar üçün musiqi xüsusi yer tutur. Bəstəkarın uşaqlara ünvanladığı “Fırca” (sözləri A.Şaiqindir, 1961), “Şanlı pioner” (sözləri İ.Coşqunundur, 1962) və s. mahnıları bu qəbildəndir.

Bəstəkarın bu sahədə yazılmış ən populyar əsərlərindən biri də N.Həsənzadənin sözlərinə, solistlər, uşaq xoru, violin çalanlar ansambli və simfonik orkestr üçün “Məktəblilər üçün Kantata”dır (1967). Bu əsərdə gənc nəslin – məktəblilərin yaşayıb-yaratdığı müasir dövrün gerçəklikləri tam bədii reallığı və rəngarəngliyi ilə vəsf edilir. Dörd hissədən ibarət olan Kantatanın musiqisi öz sadəliyi və şəffaflığı ilə, habelə lakonik ifadə tərzilə fərqlənir.

Nazim Əliverdibəyov, əsasən uşaq və gənclərin ifası üçün nəzərdə tutulmuş mahnılarını XX əsrin 60-70-ci illərində bəstələmişdir. Bunlara “Yollar”, “Günəş”, “Kəndimiz”, “Dəmiryolçu”, “Ey gülüm”, “Sərvətim mənim”, “Ay xəzər”, “Qarabağ”, “Gəncliyimiz”, “Hanı o günlər” və s. mahnılarını misal göstərmək olar.

N.Əliverdibəyovun mahnıları müxtəlif mövzuları əhatə edir. Burada təbiətə həsr edilmiş (“Günəş” sözləri Ramiz Rövsəninin, “Dalğalar” sözləri Hikmət Ziyanın), məhəbbət lirikasına toxunan və romans keyfiyyəti daşıyan (“Ey gülüm” sözləri İ.Nəsiminin, “Hanı o günlər” sözləri Nəbi Xəzrinin), doğma torpağı, yurdu, məhəbbəti tərənnüm edən vətənpərvərlik mövzusu ilə bağlı (“Kəndimiz” sözləri Yusif Həsənbəyin), “Sərvərim mənim” sözləri Nəbi Xəzrinin, “Qarabağ” sözləri Rəfiq Zəkənin, “Qartal balasıyıq” sözləri Fikrət Qocanın), əməyi vəsf edən (“Dəmiryolçu” sözləri İ.Coşqunun), “Fəhlə mahnısı” sözləri M.Babayevin) və s. mahnıları göstərmək olar.

Bəstəkarın mahnı yaradıcılığının əsas və həlledici keyfiyyəti onun melodik üslubudur. Əliverdibəyov mahnılarının dərin və mənalı fərdi xarakterini bəstəkarın xalq intonasiyalarına münasibəti təyin edir. Özündə kütləvi mahnıların ən yüksək keyfiyyətini vəhdət halında cəmləşdirən mahnıların mənbəyini xalq mahnı yaradıcılığının əsaslandığı lad-intonasiya, struktur və kompozisiya xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir. Məhz xalq mahnıvariliyinin xarakterik keyfiyyətləri fərdi şəkildə işlənilib müasir kütləvi mahnı janrının xüsusiyyətləri ilə sintezləşərək Nazim Əliverdibəyovun vokal musiqisinə parlaq özünəməxsusluq bəxş etmişdir.

N.Əliverdibəyovun xalq musiqisinin xor üçün işləmələri müəyyən mənada onun yaradıcılıq laboratoriyasını təşkil edərək, bir sıra xor əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan xalq mahnılarının özünəməxsus xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənməsi və dərk etməsi sayəsində onun bir sıra görkəmli xor əsərləri, o cümlədən “Qubanın bağlarında” (sözləri T.Mütəllibovundur, 1953) solistlər, xor və fortepiano üçün “Azərbaycan” (sözləri xalqındır, 1963) və geniş populyarlıq qazanmış klassik muğam - “Bayatı-Şiraz” (sözləri Xalqındır).

N.Əliverdibəyov “Bayatı-Şiraz” a capella xor muğamını 1969-cu ildə qarışıq xor və xanəndə üçün yazmışdır.

Bəstəkar “Şikəstə” a capella xor əsərini də qarışıq xor və xanəndə üçün yazmışdır. Xor həm melodik xətti, həm müşayiəti ifa edir. Xanəndə-solist “Qarabağ şikəstəsi”, həm də “Kəsmə şikəstə”ni oxuya bilər.

Hər iki a capella xorunda milli mənbələr ilə dərin bağlılıq özünü aydın göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif muğamın özünəməxsus formayaradıcı xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, klassik “Bayatı-Şiraz” muğamına xas müxtəlif ifadə vasitələrinin özəlliyini qoruyub saxlamaqla dinləyiciyə çatdırmışdır.

N.Əliverdibəyovun a capella xoru üçün “Bayatı-Şiraz” muğamının işləməsi kompozisiya etibarilə kodadan ibarət üçhissəli quruluşa malikdir.

Burada şöbələr obrazlı təzad deyil, daha çox janr təzadı yaradaraq təsnif (improvizasiyalı muğam-dəstgahların metro-ritmik cəhətdən ciddi təşkil olunmuş vokal hissəsi) ilə assosiasiya təşkil edir. Əsərin orta hissəsi əsasən melodik xətlərin polifonik

çarpazlaşması üzrə qurulan kənar hissələri ilə ziddiyət yaradır. Bu hissə rəqsvari ritmi və geniş yayılmış “Aman ovçu” xalq mahnısının “yumşaq” harmoniyası ilə fərqlənir. Kənar hissələr tematik cəhətdən eyni olmasa da, bir-biri ilə məsafəli şəkildə uzlaşır və repriza bölməsi ekspozisiyada verilən inkişaf dalğasını davam etdirir. Seçilmiş musiqi quruluşuna uyğun olaraq, bəstəkar öz kompozisiyasını “Bayatı-Şiraz” muğamının üç şöbəsi – “Mayeyi-Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-İsfahan”, “Zil-Bayatı-Şiraz” üzərində qurmuşdur.

O.Rəcəbov, N.Kazımov, Y.Axundova və L.Hüseynovanın müəllifləri olduqları ümumtəhsil müəssisələrinin 6-cı sinfləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslərin “Musiqi dinləmək” bölümündə “Azərbaycan muğamları və xor” mövzusunda aşağıdakı məlumat verilir: *“Klassik muğamlar Azərbaycan xalq üçlüyü, xalq çalğı alətləri ansamblının müşayiəti ilə xanəndə tərəfindən ifa olunmaqla bərabər, həm də solo instrumental şəkildə (ayrı-ayrı Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin ifasında) ifa olunur.*

Bunlardan əlavə, muğamlarımızın xor kollektivi (a kapella) tərəfindən ifa variantları da mövcuddur. Bu əsərləri respublikamızda ilk dəfə yaradan istedadlı bəstəkar Nazim Əliverdibəyov (“Bayatı-Şiraz”) və bəstəkar Oqtay Rəcəbov (“Segah”) olmuşlar. Nazim Əliverdibəyov, eyni zamanda “Bayatı-Şiraz” muğamını orqan aləti üçün də işləmişdir” [3, s. 58].

Beləliklə, Nazim Əliverdibəyovun səmimi musiqisi daima məktəblilərin daxili aləminə sirayət edərək, onları həyəcanlandırır və yüksək insanpərvərliyi ilə özünə cəlb edir.

Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıq irsindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında səmərəli istifadə olunması müasir məktəb qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir.

Yaxşı olar ki, xor əsərləri nümunəsində bəstəkarın Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixindəki yeri, musiqi dilinin özünəməxsusluğu, yaradıcılığının əsas cəhətləri haqqında qısa məlumatlar verilsin.

Pedaqoji təcrübə göstərir ki, təhsilənlər aşağıdakı məlumatı olduqca maraqla qarşılayırlar: *Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olan Hacıbəyli, Bədəlbəyli və Əliverdibəyovlər nəsilərini sıx qohumluq telləri və doğma yurdları – Şuşa şəhəri bir-birinə bağlayır.*

Nazim Əliverdibəyovun atası-götkəmli musiqi xadimi Ağalar bəy və Zülfüqar Əliverdibəyovun (1880-1953) bacısı Şirinbəyim xanım Üzeyir Hacıbəylinin anası, digər bacısı isə Əfrasiyab və Şəmsi Bədəlbəylinin anasıdır [2, s. 7].

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. Nazim Əliverdibəyov. Bakı, “Renessans-A”, 2016, 24 s.
2. İbrahimova S. Azərbaycan musiqi mədəniyyətində Nazim Əliverdibəyovun yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012, 25 s.
3. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., Hüseynova L. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinfləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2021, 112 s.

İnternet resursları:

4. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası. /URL: <http://mk.musigi.dunya.az>
5. Muğam ensiklopediyası. /URL: <http://mugam.musigi-dunya.az>

**ВОЗМОЖНОСТИ И ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХОРОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
Н.АЛИВЕРДИБЕКОВА В МУЗЫКАЛЬНОМ
ОБРАЗОВАНИИ ШКОЛЬНИКОВ**

Магеррамова Сяма Башир кызы, Мамедова Фериде Физули кызы
Резюме

Творчество Назима Аливердибекова, яркого представителя азербайджанской композиторской школы, охватывает различные жанры.

Творчество выдающегося азербайджанского композитора Назима Агалар оглы Аливердибекова (1926-1986) занимает ценное место в национальной музыкальной культуре. В творческом наследии композитора особое значение в музыкальном воспитании школьников имеют хоровые произведения.

В статье рассматриваются возможности и пути использования хорового творчества Назима Аливердибекова в музыкальном воспитании школьников.

**POSSIBILITIES AND WAYS OF USING THE CHORAL WORKS OF N.
ALIVERDIBAYOV IN THE MUSIC EDUCATION
OF SCHOOLCHILDREN**

Meherremova Sema Bashir, Mammadova Feride Fizuli
Summary

The creativity of Nazim Aliverdibeyov, a bright representative of the Azerbaijani school of composition, covers various genres.

The creativity of the outstanding Azerbaijani composer Nazim Aghalar oglu Aliverdibeyov (1926-1986) occupies a valuable place in the national musical culture. In the creative heritage of the composer, choral works have a special importance in the musical education of schoolchildren.

The article examines the possibilities and ways of using Nazim Aliverdibeyov's choral works in the musical education of schoolchildren.

Rəyçi:baş müəllim Həsənova S.

*GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu
Daxil olma tarixi b06 fevral 2025-ci il*

UOT:78.

**L.V.BETHOVENİN SİMFONİK YARADICILIĞI VƏ MƏKTƏBLİLƏRİN
MUSİQİ TƏRBIYƏSİNDƏ ONDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI**

Rəfibəyli Lalə Hakim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
lalarafibeyli@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə dünya mədəniyyətində önəmli hadisələrindən biri, alman bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi L.V.Bethovenin (1770-1827) simfonik yaradıcılığı araşdırılmışdır. L.V.Bethovenin yaradıcılığı musiqidə iki istiqamətin sərhəddində dayanır: klassisizm və romantizm. L.V.Bethovenin dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfə ilk növbədə onun simfonik əsərləri ilə müəyyən edilir. O, ilk dəfə simfoniya ictimai məqsəd vermiş, onu fəlsəfə səviyyəsinə qaldırmışdır.*

Ümumtəhsil məktəblərində “Musiqi” dərslərində və sinifdən xaric zamanı L.V.Bethovenin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatların catdırılması, simfonik əsərlərinin dinlənilməsi şagirdlərdə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, humanizm, dostluq ruhunda təsir qüvvəsinə görə böyük inkişafedici imkanlara malikdir.

Açar sözlər: Vyana, klassik, bəstəkar, musiqi, L.V.Bethoven, janr.

Ключевые слова: Вена, классик, композитор, музыка, Л.В.Бетховен, жанр.

Key words: Vienna, classic, composer, music, L.V.Beethoven, genre.

“Məndən soruşa bilərsiniz ki, bu ideyalar məndə haradan yaranır? Mən onları təbiətin qoynunda, meşədə gəzinti zamanı, sükutluqda, səhər çağında, əhvalımın pərvazlandığı zaman tapıram. Şair bu hissələri sözlə ifadə edir, mənim isə qəlbimdə bunlar hamısı səslərə çevrilərək o vaxta qədər alovlanır ki, gözümlə önündə notlar canlanır” bu sözlər dahi alman bəstəkarı, dünya musiqi mədəniyyətinin qüdrətli simalarından biri L.V.Bethovenə aiddir [10].

Qeyd etmək lazımdır ki, L.V.Bethoven böyük simfonist idi, onun dünyagörüşü və əsas bədii prinsipləri məhz simfonik musiqisində dolğun şəkildə təcəssüm olunmuşdur.

XVIII əsrin simfoniyası ilə Bethovenin simfonik sənəti arasında çəkilən sərhəd ilk növbədə mövzular, ideoloji məzmun və musiqi obrazlarının təbiəti ilə bağlıdır. Bethoven simfoniyaformalarına, nəhəng insan kütlələrinə ünvanlanan monumental formalar lazım idi. Və həqiqətəndə o, öz simfoniyaformalarının sərhədlərini geniş və sərbəst şəkildə aşılıyır.

L.V.Bethovenin hər bir simfoniyası uzun illərin əməyinin bəhrəsidir: Qəhrəmanlıq simfoniyası bir il yarım ərzində, beşinci simfoniyasını 1805-ci ildə başlayıb və 1808-ci ildə bitirib, doqquzuncu simfoniyası üzərində isə təxminən on il iş davam etmişdir.

Simfoniya orkestr musiqisinin ən ciddi və məsuliyyətli janrıdır. Simfoniyanın inkişafında opera böyük rol oynamışdır. Artıq Motsartın yaradıcılığında aydın görünürdü ki, opera dramaturgiyası simfoniyanın drammatizasiyası prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Simfoniya, Bethovenin yaradıcılığında dramatik instrumental janra çevrilmişdir.

Böyük Fransa İnkılabı hadisələri Bethovenin dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir; onun yaradıcılığı keçmişin bədii irsi ilə əlaqəsi müasir incəsənətlə, ədəbiyyatla, fəlsəfə ilə sıx bağlıdır (Homer, V.Şekspir, İ.V.Höte, İ.Kant, F.Şiller). Bethovenin yaradıcılığının əsas ideoloji motivi üçüncü, beşinci, yeddinci və doqquzuncu simfoniyaformalarında, Fidelio operasında, Eqmont uvertürasında, №23 nömrəli fortepiano sonatasında və s. xüsusi qüvvə ilə təcəssüm olunmuş azadlıq uğrunda qəhrəmanlıq mübarizəsi mövzudur. Eyni zamanda Bethoven ən incə şəxsi təcrübələrini ifadə edən çoxlu

əsərlər yaratmışdır. Onun dördüncü simfonik əsərlərində lirik əhval-ruhiyyə ən təmiz və gözəl hissləri təənnüm etdirilmişdi.

Birinci simfoniya erkən dövrün axtarışlarını yekunlaşdırır. Berliozun fikrincə, “bu artıq Haydn deyil, ancaq hələ Bethovendə deyil”.

İkinci, Üçüncü və Beşinci simfoniyalarda inqilabi qəhrəmanlıq obrazları ifadə olunur. Dördüncü, altıncı, yeddinci və səkkizinci simfoniyalarda isə lirik, janrlı və yumoristik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Doqquzuncu simfoniya da Bethoven sonuncu dəfə faciəli mübarizə və nikbin həyat təsdiqi mövzusunda qayıdır.

Bəstəkarın simfonik uvertüraları içərisində “Kariolan”, “Leonora” №2, “Leonora” №3 və “Egmont” uvertüraları qəhrəmani mövzusunda yazılmışdır.

Bethovenin yaradıcılığının əsl çiçəklənməsi onun üçüncü simfoniyası (1804, Es-dur) ilə bağlıdır. Bu əsərin meydana çıxmasından əvvəl bəstəkarın həyatında faciəli hadisə baş verdi – eşitmə qabiliyyətini itirir. Sağalmağa ümidinin itirən bəstəkar anlayıb ümitsizliyə qərq oldu, ölüm düşüncələri onu tərk etmədi. O, dəhşətli anda üçüncü simfoniya ideyası yarandı və Bethovenin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü başladı.

Bu əsər Bethovenin Fransız İnqilabı və Napoleonun ideallarına olan ehtirasını əks etdirirdi, o, beynində əsl xalq qəhrəmanı obrazını təəssüm etdir. Bethoven simfoniyanı bitirdikdən sonra onu “Bonapart” adlandırdı. Lakin tezliklə Vyanaya xəbər gəldi ki, Napoleon inqilabı dəyişib və özünü imperator elan edib. Bundan xəbər tutan Bethoven qəzəbləndi və qışqırdı: “Bu da adi bir insandır! İndi o, bütün insan haqlarını ayaqları ilə tapdalayacaq, yalnız öz ambisiyasının ardınca gedəcək, özünü hər şeydən üstün tutacaq və tiran olacaq!” Hadisə şahidlərinin dediyinə görə, Bethoven stolun yanına gedib, başlıq vərəqini tutub, yuxarıdan aşağıya doğru cırıb və yerə atıb. Sonradan bəstəkar simfoniya yeni bir ad verdi – “Qəhrəmanlıq” [10].

Bethovenin üçüncü simfoniyası ilə dünya simfoniyası tarixində yeni bir dövr başlandı. Əsərin mənası belədir: böyük mübarizənin gedişində qəhrəman ölür, lakin onun şücaəti ölməzdir.

Beşinci simfoniya (1808, c-moll) üçüncü simfoniyanın qəhrəmanlıq mübarizəsi ideyasını davam etdirir. Bəstəkar və tənqidçi Aleksandr Serov bu anlayışı belə müəyyənləşdirmişdir “Qaranlıqdan-ışığa”.

Beşinci simfoniyanın məzmununu tələyin mübarizə ideyası ilə təyin edilir.

Do minor tonallığında olan beşinci simfoniya da dramatik gərginlik ən son həddə çataraq əzab-əziyyətlərə düşər olmuş və qələbə qazanmış, insanın həmçinin kədər və sevinc hisslərini təənnüm edir. İnsanlara olan məhəbbət, eləcə də cəsurluq, ictimai öhtəçilik, şücaət göstərərək daimi sevinc və səadətə doğru istiqamət əsərdə öz əksini tapır. Bu simfoniya “Mübarizə və qələbə” də adlana bilər. Bəstəkar əsil nopyator kimi simfoniyanın məzmununu açıqlamaq üçün bir çox yeni fəndlərdən istifadə etmişdir. Bütün simfoniya boyu səslənən, bəstəkarın fikrincə söylənilsə “Tələ qapını döyür”. Ritmik leitmotiv gah kədərli və qəddar, gah da sevinc, qələbə ilə, gah gərgin, gah da müəmmalı səslənir [2, s.152].

Bethovenin altıncı “Pastoral” adlı simfoniyasının (1808, F-dur) məzmunu təbiət mövzusu və kənd həyatının lövhələri ilə bağlıdır. Bəstəkarın doqquz simfoniyası arasında altıncı yeganə proqramlı simfoniya da. Bu simfoniya beş hissədən ibarətdir və hər bir hissənin ayrıca adı var: I hissə-“Kəndə gələrkəngümrah hisslərin oyanması”, II hissə-“Çay kanarında səhnə”, III hissə- “Kəndlilərin şənliyi”, IV hissə-“Tufan”, V hissə-“Çoban nəğməsi”.

Bəstəkarın “Pastoral” simfoniyası çox vaxt romantizmin sələfi hesab olunur.

Bethovenin doqquzuncu simfoniyası (1824, d-moll) dünya musiqi mədəniyyətinin şah əsərlərindən biridir.

Beləliklə, doqquzuncu simfoniya Bethoven yenidən qəhrəmanlıq mübarizəsi mövzusunda müraciət edir. Bədii konsepsiyanın möhtəşəmliyinə görə doqquzuncu simfoniya bəstəkarın özünün əvvəl yaratdığı bütün əsərlərindən üstünlük təşkil edir.

Doqquzuncu simfoniyanın yüksək etik ideyası-dostluğa, milyonların qardaşlığına çağırışla bütün bəşəriyyətə müraciətidir. Bəstəkar simfoniya ilk dəfə xor və solistləri təqdim edir. Bethovenin bu simfonik üsuluna XIX-XX əsrlərin bir çox bəstəkarları müraciət etmişlər.

Doqquzuncu simfoniya proqramlılıq xüsusiyyəti hiss olunur. Final hissəsində əvvəldə qədər bütün mövzular təkrarlanır. Bu simfoniya bəstəkarın simfonik yaradıcılığına son vurmuşdur.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi” dərsliklərində Bethovenin simfonik əsərlərindən dinləmə bölməsində istifadə edilmişdir. Şagirdlərə simfonik janr, simfonik orkestr haqqında lazımi məlumatlar verilir.

S.Ələsgərov, S.Quliyev müəllifləri olduqları ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifi üçün “Musiqi” dərsliyində “Musiqi dinləyək” bölməsində L.V.Bethovenin “Eqmont” uvertürasından istifadə edilmişdir[3, s. 43].

O.Rəcəbov, N.Rəcəbova, Ş.Quliyeva müəllifləri olduqları ümumtəhsil məktəblərinin II sinif “Musiqi” dərsliyində “Musiqi dinləyək” bölməsində L.V.Bethovenin “IX simfoniya”nın final hissəsindən bir parça, “VI simfoniya”nın IV hissəsindən bir parça istifadə edilmişdir [8, s. 29, 45].

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, bəstəkarın simfoniya parçalarının dinlənilməsinin müasir dövrlə əlaqələndirilməsi olduqca vacibdir: beşinci simfoniyasından “Tale qapını döyür” mövzusunun Azərbaycanın haqq yolunda gedən savaşda qəhrəmancasına şəhid olan qəhrəmanların taleyi ilə, altıncı simfoniyanın təbiət mövzusu və kəndli həyatı ilə əlaqələndirilməsi və s. bu kimi müqayisələrin aparılması şagirdlər tərəfindən simfonik musiqinin qavranılmasına, onlarda musiqi mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, 2010, 256 s.
2. Əfəndiyeva E. Musiqi tarixi (Qərbi Avropa musiqi tarixi). Bakı, 2014, 556 s.
3. S.Ələsgərov, S.Quliyev Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1991, 95 s.
4. Həsənova Ş. Musiqi tarixindən mühazirələr. I hissə. Bakı, 2008, 93 s.
5. Hüseynova E., Kərimova N., Dadaşzadə K., Tağıyeva S., İskəndərova N. Musiqi tarixi. Bakı, 2009, 240 s.
6. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
7. Qurbanov B. Musiqi dünyasının unudulmazları. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2015, 290 s.
8. Rəcəbov O., Rəcəbova N., Quliyeva Ş. Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2018, 96 s.

Rus dilində:

9. Галацкая Б. Музыкальная литература зарубежных стран. Вып. III. Москва, 1974, 560

Saytoqrafiya

10. StudFiles Файловый архив студентов. 1279 вузов, 4839 предметов. <https://studfile.net/preview/9472549/page:2/>
11. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. URL:https://www.admiu.edu.az/kitabxana/kafedralar/Musiqi_tarixi_ve_nezeriyyesi.pdf
12. “Harmony” Beynəlxalq musiqi-kulturoloji jurnal:URL: <http://harmony.musiqi-dunya.az>.

13. “Musiqi Dünyası” Beynəlxalq, elmi-pedaqoji, tənqidi-publisistik, mədəni-maarif musiqi jurnalı. URL: <http://www.musiqi-dunya.az>
14. Musiqiçinin elektron kitabxanası: URL: <http://e-library.musiqi-dunya.az>

ВОЗМОЖНОСТИ И СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИМФОНИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА Л.В.БЕТХОВЕНА В МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Рафибейли Лала Хаким кызы

Резюме

В статье рассматривается симфоническое творчество Л.В. Бетховена (1770-1827), выдающегося представителя немецкой композиторской школы, одно из важнейших событий мировой культуры. Творчество Л. В. Бетховена стоит на границе двух направлений в музыке: классицизма и романтизма. Вклад Л. В. Бетховена в мировую культуру определяется прежде всего его симфоническими произведениями. Он впервые придал симфонии социальное назначение и возвел ее на уровень философии.

Знакомство с жизнью и творчеством Л.В. Бетховена, прослушивание его симфонических произведений на уроках “Музыки” и вне занятий в общеобразовательных школах имеют большие возможности развития благодаря силе воздействия в духе патриотизма, героизма, гуманизма, дружбы между собой.

POSSIBILITIES AND WAYS OF USING SYMPHONIC WORKS OF L.V. BEETHOVEN IN MUSICAL EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN

Rafibeyli Lala Hakim

Summary

The article examines the symphonic works of L.V. Beethoven (1770-1827), an outstanding representative of the German school of composition, one of the most important events in world culture. The work of L. V. Beethoven stands on the border of two directions in music: classicism and romanticism. L. V. Beethoven's contribution to world culture is determined primarily by his symphonic works. He was the first to give the symphony a social purpose and raised it to the level of philosophy.

Learning about L.V. Beethoven's life and work, listening to his symphonic works in the "Music" lessons and outside the classroom in general education schools have great developmental opportunities due to the power of influence in the spirit of patriotism, heroism, humanism, and friendship among students.

Rəyçi: Baş müəllim Həsənova Səidə Zahid qızı.

QDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasının 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 fevral 2025-ci il

UOT:78

**AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ MAHNILARINDA TƏBİƏT
MÖVZUSUNUN TƏCƏSSÜMÜ MƏSƏLƏLƏRİ**

Həsənova Səidə Zahid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
saida_nika@yahoo.com

Xülasə: *Azərbaycan musiqisində xalqın təbiətə olan sevgisini ifadə edən əsərlər özünəməxsus yer tutur. Təbiətin gözəlliyi həm Azərbaycan xalq musiqisində, həm bəstəkarların yaradıcılığında böyük ustalıqla əks etdirilir.*

Məqalədə Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarında təbiət mövzusunun təcəssümü məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: musiqi, bəstəkar, təbiət, yaradıcılıq, mahnı

Ключевые слова: музыка, природа, композитор, творчество, песня

Key words: music, nature, composer, creativity, song

Öncə qeyd edək ki, Bakı şəhərində BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasına 2024-cü ildə ölkəmiz böyük uğurla ev sahibliyi etdi. COP29 beynəlxalq səviyyədə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə dünyanın ən əhəmiyyətli tədbirlərindən biri kimi dəyərli qərar, təklif və tövsiyələrlə yadda qaldı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin 25 dekabr 2023-cü ildə imzaladığı Sərəncam ilə 2024-cü ilin Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili”, ölkəmizin işğaldan azad edilmiş torpaqlarını, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Yaşıl enerji” zonası elan edilməsi təbiətin qorunması istiqamətində mühüm əhəmiyyətli işlərin səmərəli təşkilinə əlverişli şərait yaratdı [16].

Təbiət və musiqi ilk baxışdan bir-birindən uzaq sahələr kimi görünərsə də, əslində ikisi də insan şüurunda dərin təsir yaratmaq potensialına malikdirlər. Dahi bəstəkar L.V.Bethovendən soruşanda ki, o, öz musiqi fikirlərini haradan alır, bəstəkar cavab verirdi: “*Mən onları təbiət qoynunda, meşədə, gəzintilərdə, gecənin sükutundan alıram...*” [5, s. 9]. Təbiət obrazları dünya musiqi mədəniyyətində geniş yer tutur.

Musiqi özünün emosional gücü ilə geniş auditoriyaya təsir etmək qabiliyyəti ilə iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə çox təsirli bir vasitədir. Musiqi təbiət və ətraf mühit mövzusunda rəngarəng emosiyalar oyada bilir: həyəcan, qayğı, ümid və hətta təbiəti qorumaq üçün hərəkətə keçmək arzusu. Azərbaycan musiqisində təbiətin insana mənəvi təsirini və xalqın ona olan sevgisini əks etdirən əsərlər özünəməxsus yer tutur. Milli musiqi təkcə xalqın ruhunu deyil, onun təbiətlə qırılmaz əlaqəsini də musiqi ifadə vasitələri ilə əks etdirir. Bu bağlılıq Azərbaycan musiqisinin ən dərin qatlarında hiss olunur. Azərbaycan xalq musiqisi zəngin milli mədəniyyətin, o cümlədən folklorun bir hissəsi olaraq, təbiət, sevgi, həyat, adət-ənənələr və mühitlə bağlı müxtəlif mövzuları əhatə edir.

Mahnı janrı musiqinin ən sadə janrlardan biri olsa da, onun emosional təsir gücü olduqca böyükdür. Müraciət etdiyimiz mövzu ilə əlaqədar ətraf mühitin təbiətin gözəllilərini təcəssüm etdirən bir sıra Azərbaycan xalq mahnılarını qeyd edək: “Şuşanın dağları” mahnısı (musiqisi və sözləri Xan Şuşinskinindir) gözəl təbiət mənzərələrini, doğma yurda olan sevgini əks etdirir, dinləyicidə vətənpərvərlik hisslərini aşılır. “Uca dağlar”, “Dağda bitər lələlər”, “A dağlar”, “Ay uca dağlar başında”, “Dağlarda çiçək” mahnılarında gözəl dağlarımız təsvir olunur. “Qızıl gül” xalq mahnısı təbiətin gözəlliklərini tərənnüm edərək, onun qorunmasının vacibliyini vurğulayır. “Çiçək”, “Bənövşə” xalq mahnılarında çiçəklərin gözəlliyi haqqında danışılır. Xalq mahnılarında “bulaq mövzusu”da da xüsusi yer tutur: “Söhbət-saz ilə”,

“Getdim gördüm, bulaqdadır”, “Qarabağın maralı”, “Üç gündən bir”, “Getmə bulaq başına”, “Sudan gələn sürməli qız” bu mövzuda mahnılara misal ola bilər. Bu kimi mahnılar təbiəti düşünmək və onu qorumaq hisslərini təşviq edir.

Azərbaycan bəstəkarları da təbiətin gözəlliklərini və zənginliyini müxtəlif janrlı əsərlərində musiqi vasitəsilə ifadə edərək təbiət mövzusunun yüksək səviyyədə tərənnüm etmişlər:

Asəf Zeynallının “Ölkəm” romansı təbiətin gözəlliyinə həsr edilmiş ən təsirli əsərlərdəndir və doğma torpağa, onun təbiətinə, Vətənə olan dərin sevgini təcəssüm etdirir. Süleyman Ələsgərovun “Vətənimdir” mahnısında əziz vətənimizin günəşindən, suyundan, havasından, daha da gözəl olmasından, çiçəklənməsindən bəhs olunur. Fikrət Əmirovun “Azərbaycan elləri” mahnısı Azərbaycan təbiətinin mənzərələrinin və zənginliklərinin parlaq tərənnümüdür və təbiət gözəlliklərinə dərin sevgini ifadə edir. Bəstəkarın “Göygöl” mahnısında Azərbaycan təbiətinin mirvarisi olan Göygölün füsunkarlığı musiqi dili ilə ifadə olunur. Bu cür mahnılar təbiət gözəlliklərinin insana bəxş etdiyi mənəvi rahatlığı tərənnüm edir.

Rauf Hacıyevin “Bakı haqqında mahnı”sında Azərbaycanımızın paytaxtı Bakı və onun Xəzər dənizinə açılan mənzərələri tərənnüm olunur. Mahnı Xəzər sahillərinin gözəlliklərini və Bakının təbiətə inteqrasiya olunmuş cazibəsini əks etdirir. Vasif Adıgözəlovun “Qərənfil” mahnısında bəstəkar qərənfil gülünü sevgi, zəriflik və həyatın gözəlliyi ilə əlaqələndirərək, musiqi vasitəsilə güclü emosional ifadə yaradır. Mahnı lirik janrda ən gözəl nümunələrdəndir. Mahnının mətnindəki poetik duyğu musiqidə öz əksini tapır, bu da əsərin emosional təsirini gücləndirir.

Tofiq Quliyevin “Kəndimiz” mahnısı doğma yurdu təbiət gözəlliklərini və kənd həyatının sadəliyini tərənnüm edir. Mahnının sözlərində kənd mənzərələrinin gözəllikləri, insanların qəlbini oxşayan sadə və səmimi atmosfer əks olunur. Bu mahnı insanların kənd həyatına olan bağlılığını və doğma yurda olan sevgisini ifadə edir. Cahangir Cahangirovun “Qarabağ” mahnısı Azərbaycan xalqının doğma torpağa olan sevgisini təsvir edir. Musiqi vasitəsilə Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Qarabağın dağları, çayları və yaşıl otlaqları təsvir edilir.

Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq mahnılarının təhlili göstərir ki, təbiət mövzusunda daha çox müraciət olunur. Tədqiqatçı-alimlər O.Rəcəbov və U.Miriyeva “Musiqi və mənəvi tərbiyə” adlı kitabında bəstəkarlarımızın təbiət haqqında yaratdıqları uşaq mahnıları mövzularına görə belə qruplaşdırılmışdır: fəsilər, fauna, flora, dağlar, çöllər, dənizlər, bulaqlar, meşələr haqqında mahnılar, vətənin sərvətləri, təbiətin qorunması, təbiət hadisələri, göy cisimləri ilə əlaqədar mahnılar [6, s.133].

Təbiətlə bağlı mahnılar bəstəkarlarımızın uşaqlar üçün yazdığı mahnıların böyük bir hissəsini təşkil edir. Bu mahnılar sırasına həm təbiət hadisələrinin təsviri, həm heyvanat aləminə, həm də bitkilərə həsr olunmuş nümunələr daxildir. Təbiət mövzulu mahnılarda başlıca yeri uşağın təbiətə, heyvanlara olan münasibəti, həmçinin təbiət hadisələrinin təsviri tutur. Təbiət mövzusunda Azərbaycan bəstəkarların uşaq mahnılarından Q.Hüseynlinin “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Təbiətin keşiyində”, “Yaz”, “Cücələrim”, “Qaranquşla söhbət”, “Məstan pişik”, “Mənim dovşanım”, “Çiçəklərim”, “Nərgiz çiçəyi”, “Üzüm bağında” nümunə göstərmək olar.

Tədqiqatçı-alimlər B.Hüseynli və V.Xəlilov bəstəkarın uşaq mahnıları haqqında belə yazırlar: *“Mahnı vasitəsilə məktəbəqədər uşaqlarda və məktəblilərdə təbiətə vurğunluq, təbiətə, onun ayrı-ayrı guşələrinə, varlığına dərin məhəbbət hissi oyatmağı mühüm yaradıcılıq vəzifəsi kimi qarşıya qoyan bəstəkar demək olar ki, məqsədinə nail olmuş, bu istiqamətdə bir-birindən dəyərli mahnılar bəstələmişdir”* [2, s. 38].

Qeyd edək ki, Azərbaycan bəstəkarlarının təbiət mövzusunda dair mahnıları xalqın təbiətə sevgisini və təbiətin musiqi vasitəsilə tərənnümünü yüksək ustalıqla nümayiş etdirir. Bu əsərlər həm sənət adamlarının təbiətə bağlılıq hissələrini, həm də Azərbaycanın füsunkar mənzərələrini simvolizə edir.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik və metodiki vəsaitlərin təhlili göstərir ki, “Gözəl vətən” [7, s. 6-7], “Təbiət və musiqi” [8, s. 26-27], “Çiçəkli yaz” [9, s. 46-47], “Dəniz obrazı Azərbaycan və klassik rus bəstəkarların yaradıcılığında” [9, s. 40-41], “Musiqidə təbiət lövhələri” [10, s. 62-64], “Musiqidə təbiət mənzərəsi” [11, s. 58-59], “Musiqidə təbiət təsviri” [12, s. 44-45], “Azərbaycan mahnılarında məkan obrazı” [13, s. 14-15] kimi mövzular öz əksini tapır. Təbiətlə bağlı Azərbaycan bəstəkarların bir çox mahnılarının dərsliklərə daxil edilməsi müsbət haldır. Bunlara misal olaraq “Mənim dəcəl buzovum” (musiqisi Ağabacı Rzayevanın, sözləri Cahangir Məmmədovundur), “Gözəl vətən” (musiqisi Oqtay Zülfiqarovun, sözləri Teymur Elçinindir), “Uşaq və dovşan” (musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Abdulla Şaiqindir) [7], “Cücələrim” (musiqisi Qənbər Hüseynlinin, söz. Tofiq Mütəllibovundur), “Payız” (musiqisi Rəşid Şəfəqin, sözləri Əjdər Ağayevindir), “Sərçə” (musiqisi Oqtay Rəcəbovun, sözləri Teymur Elçinindir) [8], “Xəzər” (musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəninindir), “Qızıl payız” (musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəninindir), “Qərənfil” (musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəninindir), “Yaz günləri” (musiqisi Cahangir Cahangirovun, sözləri Mirzə Sabirindir), “May” (musiqisi Şəfiqə Axundovanın, sözləri Mirmehdi Seyidzadəninindir) [9], “Azərbaycanım” (musiqisi Rauf Hacıyevin, söz. Əli Əlibəylinindir), “Abşeron mahnısı” (musiqisi Telman Hacıyevin, sözləri Nəbi Xəzrinindir), “Bayram axşamları” (musiqisi Ramiz Mirişlinin, sözləri Fikrət Qocanıdır), “Gözəl Quba” (musiqisi Səid Rüstəmovun, söz. Mirmehdi Seyidzadəninindir), “Kəndimiz” (musiqisi Tofiq Quliyevin, sözləri Zeynal Cabbarzadəninindir), “Səhər nəğməsi” (musiqisi Əşrəf Abbasovun, sözləri Yusif Əzimzadəninindir), “Dəniz” (musiqisi Cahangir Cahangirovun, sözləri Aslan Aslanovundur), “Bahar gəlir” (musiqisi Fikrət Əmirovun, sözləri Zeynal Cabbarzadəninindir) [10], “Ay Xəzər” (musiqisi Nazim Əliverdibəyovun, sözləri Nəbi Xəzrinindir), “Azərbaycan” (musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Səməd Vurğundur), “Araz” (musiqisi Asəf Zeynallının, sözləri Rəsul Rzanındır), “Şən Azərbaycan” (musiqisi Polad Bülbüloğlunun, sözləri Məstan Günərinindir), “Qarabağ” (musiqisi Cahangir Cahangirovun, sözləri Rəfiq Zəkəninindir), “Qış mahnısı” (musiqisi Əfsər Cavanşirovun, sözləri Tofiq Mütəllibovundur), “Bənövşə” (musiqisi Soltan Hacıbəyovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəninindir), “May” (musiqisi Rəşid Şəfəqin, sözləri Rüfət Əhmədzadəninindir) [11], “Bakı haqqında mahnı” (musiqisi Vasif Adıgözəlovun, sözləri Rəsul Rzanındır), “Təmiz səma altında” (musiqisi Oqtay Rəcəbovun, sözləri Həmid Abbasındır) [12], “Azərbaycan” (musiqisi Rəşid Şəfəqin, sözləri Hikmət Ziyanıdır), “Azərbaycana gəlsin” (musiqisi Tofiq Quliyevin, sözləri Suleynam Rüstəmindir) [13], “Günəşə yollar çək” (musiqisi Azər Dadaşovun, sözləri Nüsrət Kəsəmənlinindir), “Nə gözəldir Azərbaycan!” (musiqisi Eçin Sabitoğlunun, söz. İbrahim Kəbirlinindir), “Azərbaycan” (musiqisi Müslüm Maqomayevin, sözləri Nəbi Xəzrinindir), “Bahar nəğməsi” (musiqisi və sözləri Üzeyir Hacıbəylinindir) [14], “Qarabağ bayatıları” (musiqisi Azər Dadaşovundur, sözləri Nüsrət Kəsəmənlidir), “Şəhərimiz” (musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəninindir) [15] və s. göstərə bilərik.

Qeyd edək ki, Azərbaycan bəstəkarları təbiət mövzularını təcəssüm etdirərkən istifadə etdikləri müxtəlif musiqi ifadə vasitələri ilə təbiət mənzərələrini parlaq təsvir etmişlər. Məsələn, uzun legato keçidləri çayların axarını təsvir edir, qısa və kəskin ritmik zərbələr isə külək və ya yağış təsvirinə xidmət edir. Mahnıların instrumental müşayiəti təbiət səhnələrinin canlı və rəngarəng təsvirini təmin edir.

Təbiət mövzusunda həsr olunan mahnıların əksəriyyəti “Segah”, “Şur”, “Rast”, “Bayatı-Şiraz” məqamına əsaslanır ki, bu da onların dinləyicidə oyatdığı əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır. *Bədi-ruhi təsir cəhətindən “Rast” dinləyicidə mərdlik və gümrahliq hissi, “Şur” şən, lirik əhval-ruhiyyə, “Segah” məhəbbət hissi, “Şüştər” dərin kədər, “Çahargah” həyacan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz” qəmginlik, “Hümayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin kədər hissi oyadır [1, s.19].*

Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları təbiətin bənzərsizliyini, mənzərələrinin ecazkarlığını və xalqın təbiətə olan sevgisini əks etdirir. Bu qəbildən olan mahnılar doğma təbiətimizin gözəlliklərini və xalqın ona olan bağlılığını ifadə edərək, dinləyicilərə Azərbaycan təbiətinin füsunkarlığını və mənəvi dəyərini çatdırır, hər kəs təbiəti qorumaq üçün məsuliyyət hissini aşılayır. Təbiət mövzusu təcəssüm etdirən mahnılar Azərbaycan zəngin xəzinəsinin bir parçasıdır, təbiət və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı tərbiyəvi işdə böyük əhəmiyyət kəsb edir, insanlara təbiətə olan sevgini, onun gözəlliyini və onu qorumağın vacibliyini xatırladır. Bu gözəl mahnıları zərif duyğularla yaşayan, təbiəti sevən istedadlı insanlar yaradıblar. İnsan bütün canlılardan üstün yaradılan, elmi, bədi kəşflər meydana çıxaran, təbiəti zənginləşdirən bir varlıqdır. Buna baxmayaraq, təəssüf ki, bəzən insan özü bilmədən, bəzən isə bilərəkdən təbiətin qəniminə çevrilir. O, özünün yaratdıqları ilə təbiəti fəlakətə sürükləyir, təbiətə ziyan vurur.

Gəlin təbiətimizi qoruyaq və onu tərənnüm edək. *Bulağın, arxın, çayın, gölün, dənizin - bir sözlə, suyun qədrini bilək ki, “Getdim gördüm, bulaqdadır” ürəklə oxuya bilək. İqlim dəyişikliyi olmasın ki, “Əcəb səfalı dağlar”, “Söhbət saz ilə” oxuyaq, “Qubanın ağ alması”nın dadını-ətrini duyaq [3, s.13].*

Beləliklə, Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarında təbiət mövzusu xalqın təbiətə olan sevgisinin, ona olan dərin ehtiramının, bağlılığının əksidir. Bu mahnılar təbiətin insan həyatındaki mühüm yerinin və onunla olan harmoniyanın bədi ifadəsidir. Musiqi və təbiətin qarşılıqlı təsiri mədəniyyətimizin zənginliyinin, incəliyinin parlaq ifadəsidir.

Təbiət mövzusu təcəssüm etdirən mahnıların tərbiyəvi əhəmiyyəti olduqca böyükdür və tərbiyənin bütün tərkib hissələri (mənəvi-əxlaqi, estetik, əmək, ekoloji və s.) baxımından çox qiymətli vasitə kimi təlim-tərbiyə prosesində səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019, 360 s.
2. Hüseyinli B., Xəlilov V. Bəstəkar Qəmbər Hüseyinli. Bakı, “Gənclik”, 1997, 99 s.
3. Köçərli İ. Xalq mahnılarımızda təbiət: motivlər və obrazlar. // 525-ci qəzet, 25 oktyabr (№196), 2024.
4. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, “Adiloğlu”, 2010, 160 s.
5. Musiqi ədəbiyyatı. Uşaq musiqi və incəsənət məktəb şagirdləri üçün proqram-konspekt, // tərtibçi sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru A.İbrahimova, layihənin müəllifi və rəhbəri: sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Tərhan Seyidov. Bakı, BMA, 2019, 55 s.
6. Rəcəbov O., Miriyeva U. Musiqi və mənəvi tərbiyə, Bakı, “Maarif”, 1995, 162 s.
7. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2020, 80 s.
8. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2021, 64 s.
9. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2022, 64 s.
10. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün

“Musiqi” dərsliyi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2023, 80 s.

11. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Musiqi” dərsliyi. Bakı, “Təhsil”, 2020, 80 s.

12. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., Hüseynova L. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Musiqi dərsliyi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2021, 112 s.

13. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Musiqi” dərsliyi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2022, 96 s.

14. Rəcəbov O., Kazımov N., Babayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Musiqi” dərsliyi. Bakı, “Təhsil”, 2019, 96.

15. Rəcəbov O., Kazımov N., Qasımov R. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Musiqi” dərsliyi. Bakı, “Təhsil”, 2020, 128 s.

Internet resursları

16. Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili: <https://president.az/az/articles/view/62737>

ТЕМА ПРИРОДЫ В ПЕСНЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Гасанова Саида Захидовна

Резюме

Особое место в Азербайджанской музыке занимают произведения, выражающие любовь народа к природе. Красота природы с большим мастерством выражена как в азербайджанской народной музыке, так и в произведениях композиторов.

В статье рассматриваются вопросы воплощения темы природы в песнях азербайджанских композиторов.

NATURE THEME IN THE SONGS OF AZERBAIJAN COMPOSERS

Hasanova Saida Zahid

Summary

Works expressing the people's love for nature occupy a special place in Azerbaijani music. The beauty of nature is reflected with great skill both in Azerbaijani folk songs and in the work of composers.

The article examines the issues of the embodiment of the theme of nature in the songs of Azerbaijani composers.

Rəyçi:müəllim Quliyeva Ü.

*GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 06 fevral 2025- ci il*

Çapa verildiyi tarix 04.04.2025
Çap vərəqi: 12,4 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88